

T.C.

NIĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

**ALMASBEK'İN 'EDEBİY OYLAR İSTİRAPLIRI' KİTABI ÜZERİNE
BİR İNCELEME**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

NUERMAIMAITI BUAJIER

Niğde

Mayıs, 2019

T. C.
NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

ALMASBEK'İN 'EDEBİY OYLAR İSTİRAPLIRI' KİTABI ÜZERİNE
BİR İNCELEME

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
NUERMAIMAITI BUAJIER

Danışman : Prof. Dr. Hikmet KORAŞ

Üye : Doç. Dr. Adem ÖGER

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ahmet BÜYÜKAKAŞ

Niğde

Mayıs, 2019

YEMİN METNİ

Yüksek lisans Tezi olarak sunduğum *Almasbek'in 'Edebiy Oylar İstiraplırı'* *Kitabı Üzerine Bir İnceleme* başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ve akademik kurallar çerçevesinde tez yazım kılavuzuna uygun olarak tarafımdan yazıldığını, yararlandığım eserlerin tamamının kaynaklarda gösterildiğini ve çalışmada kullanılan her alıntı için atıf yapıldığını belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Nuermamaitı Buajier

ONAY SAYFASI

Prof. Dr. Hikmet KORAŞ danışmanlığında **Nuermaimaiti Buajier** tarafından hazırlanan “**Almasbek’in ‘Edebiy Oylar İstiraplırı’ Kitabı Üzerine Bir İnceleme**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tarih: 17/05/2019

JÜRİ:

Danışman: Prof. Dr. Hikmet KORAŞ

Üye : Doç. Dr. Adem ÖGER

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ahmet BÜYÜKAKAŞ

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun Tarihi ve Sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Doç. Dr. Emin Hüseyin ÇETENAK
Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında dünyada meydana gelen tarihi ve siyasi değişimlerin yanı sıra Ceditçilik akımının etkisiyle, Çağdaş Uygur Edebiyatı bir başkaldırı ve isyan niteliğinde oluşmaya başlamıştır. Kutluk Şevki, Abduhaluk Uygur, Mehmet Ali Tevfik, Ahmet Ziyaî, Lutpulla Mutellip, Abdurehim Ötkür, Zunun Kadirilerin yakmış oldukları meşaleyi yeni nesil Uygur şair ve yazarlar devralmış, Çin’de yaşanan “Kültür Devrimi” n den sonra siyasette meydana gelen yumuşama, Çağdaş Uygur Edebiyatının tekrar canlanmasını sağlamıştır. Bu canlanmayla birlikte Çağdaş Uygur Edebiyatında ikinci dönem başlamış ve bugünkü Uygur Edebiyatı oluşmuştur (Baran, 2008: 206). 1980’li yıllardan sonra Doğu Türkistan’da birçok edebî dergi çıkarılmış ve edebî eserlerin yayımlanmasına imkân tanınmıştır. Tüm bu olumlu koşullar, yazarları eser yazmaya teşvik etmiştir (Kaşgarlı, 2014: 138).

Bir Uygur Türkü ve Çağdaş Uygur edibi Mehemmetimin Obulkasimov’un *Edebiy Oylar ve İztiraplıri* adlı eserini Türkiye Türkçesine çevirerek, bu eser içindeki yirmi bir makalenin daha fazla okura ulaşmasını amaçladık.

Türk tarihinden kültürüne çeşitli konuları ele aldığı bu makalelerin hepsini bilimsel olarak nitelenmek doğru olmayacaktır. Yazar, bazı kaynakların künyesini verirken bazılarının yayım tarihi gün, ay, yıl olarak belirterek vermiş, bazılarında sadece yayım yılı, bazılarındaysa sadece yayımlandığı şehir adını vermiştir.

Obulkasimov, bir bilim adamı değildir ancak Uygur edebiyatı, umumi anlamda Türk edebiyatı, tarihi ve kültürü hakkındaengin bilgi sahibi bir aydındır. Yazarın Sovyetler Birliği dağılmadan önce de dağıldıktan sonra da Leninist ve Marksist görüşlere yer vermesi dikkat çekicidir.

Ele aldığı konuları bilimsel bir kaygı ile değil kişisel görüşlerini ön plana çıkararak açıklamıştır. Biz de değerlendirmelerimizi bunları göz önünde bulundurarak yaptık.

Çalışmanın tüm aşamalarında bana destek olan danışmanım Prof. Dr. Hikmet Koraş’a ne kadar teşekkür etsem azdır. Onun cesaretlendirmesi, teşvik etmesi, gerekli yardımlarda bulunmasıyla çalışmamı bu aşamaya getirebildim. Ayrıca makalelerin incelemesinde bana

yardımcı olan hocalarıma ayrı ayrı teşekkür etmeyi borç bilirim. 21 makaleden oluşan ve Türkiye Türkçesine aktarmamda ve tez çalışmalarımın bütün aşamalarında bilgilerini, önerilerini, deneyimlerini ve kaynaklarını benimle paylaşan ve bana yakından destek olan arkadaşlarıma da şükranlarımı ifade ederim.

Niğde, 2019

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Almasbek'in 'Edebiy Oylar İstiraplırı' Kitabı Üzerine Bir İnceleme

NUERMAIMAITI BUAJIER

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hikmet KORAŞ

Mayıs 2019, 275 sayfa

Çalışmanın konusu Mehemmetimin Obulkasimov (Almasbek)'in 2007 yılında Almatı'da yayımlanan *Edebiy Oylar ve İstiraplırı* adlı kitabıdır. Bu kitap 1984-2007 yılları arasında gazete ve dergilerde yayımlanan makalelerinin bir araya toplandığı bir kitaptır. Kitaptaki makaleler çeşitli konuları içermektedir, bu konular ağırlıklı olarak Türklerin ve Uygurların edebî ve kültür unsurlarıdır denebilir. Kendisi bir Uygur Türkü olan yazar makalelerini de Uygur Türkçesiyle yazmıştır.

Bu çalışmanın ilk kısmında Uygurların tarihi, coğrafyası ve edebiyatı hakkında bilgi verildikten sonra yazarın hayatı, eserleri ve üslubu hakkında bilgilere yer verildi. İkinci kısımda eserde yer alan yirmi bir makale üzerine değerlendirmelerde bulunuldu. Üçüncü kısımda ise Uygur Türkçesiyle yazılmış olan bu makalelerin Türkiye Türkçesine aktarımlarına yer verildi.

Anahtar Kelimeler: Almasbek, Divanü Lugatit Türk, Uygurlar,

ABSTRACT

MASTER THESIS

A REVIEW ON ALMAZBEK'S BOOK OF "EDEBIY OYLAR İZTIRAPLIRI

NUERMAIMAITI BUAJIER

Turkish Language and Literature Administration

Supervisor: Prof. Dr. Hikmet KORAŞ

May 2019, 275 pages

The main topic of this paper is about a book of Mehmetimin Obulkasimov (Almasbek), which entitled as “Edebi Oylar ve Izdiraplar”, published in 2007 in Almaty. His book is a collection of articles published in newspapers and magazines between 1984 and 2007. Those articles in the book display a variety of topics, which can be referred to mainly as literary and cultural elements of the Turks and Uyghurs. As a Uyghur Turk, his works were written in Uyghur language.

In the first part of this paper, after giving information about the history, geographic features and literature of Uyghurs, then the author’s life, works and writing style has been introduced. In the second part of this paper, twenty-one articles in that book have been evaluated. In the third part of this paper, those works written in Uyghur language have been translated to Turkish.

Keywords: Almasbek, Divanü Lugatit Türk, Uyghurs.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
0. GİRİŞ	1
0.1. Uygurlar ve Uygur Edebiyatı.....	1
0.1.1. Uygurlar	2
0.1.2. Uygurların Yaşadığı Coğrafya	6
0.1.3. Uygur Türkçesi.....	8
0.1.4. Uygur Edebiyatı	10
0.2. “Edebiy Oylar ve İstirapliri” Hakkında (Edebi Düşünceler ve İstiraplar)	13
0.3. Almasbek (Muhammetimin Obulkasimov)’un Hayatı ve Eserleri	15
0.3.1. Almasbek (Muhammetimin Obulkasimov)’un Hayatı	15
0.3.2. Eserleri	19
0.3.3. Edebi Şahsiyeti ve Üslubu Hakkında	19
İNCELEME.....	21
I. MAKALELERİN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	21
I.1. “Şairce Üslup ve Paralelizm” (Şairane Uslub ve Parallelizm)	21
I.2. Gönüldeki Sözler (Köñüldiki Gepler).....	22
I.3. Kâinattaki İlmi Eserler (Kâinat Keñlikliride)	23
I.4. İslam ve Milli An’ane (İslam ve Milliy En’ene)	25
I.5. Biz Yanmazsak (Biz Köymisek)	26
I.6. Hoten Klasik Şiirinde (Xoten Klassiklar Nezmidе).....	27
I.7. Takvim Hakkında Bilgiler (Kalendar Toğriliq Melumatlar)	29
I.8. Eski Zil sesi (Qédimiy Qoñguraq Sadasi)	30
I.9. Mukaddes Borç (Muqēdtsēs Qēriz).....	31
I.10. Ediplerin Kendileri Şahit(Ēdiplēr Ōzliri Şahid)	33
I.11. Büyük Allame Edibin Gök İlmi Hakkındaki Görüşleri (Uluğ Ēllamē Ēdipniñ Astronomiyalik Qaraşliri)	34
I.12. Büyük Edip ve İslam Akidesi (Ēllamē Ēdip Vē İslam Ēqidiliri).....	36
I.13. Dünyanın Dönme Tasviri (Acunniñ gērdislik tēsviri)	38
I.14. Uygur Atasözlerinde Gökyüzü Cisimlerinin İfade Edilişi (Uygur Maqal - Tēmsilliridē Asman Eqisimliriniñ İpadilinişi).....	40
I.15. Uygur Halk Felsefesinin Elmas Zerreleri (Xēliq Pēlsēpēsiniñ Almas Zērriliri)	41
I.16. Uygur Halk Atasözlerine Şerhler (Uygur Xēliq Maqal-Tēmsillirigē Şērhlēr).....	42

I.17. Bazı Uygur Atasözlerinin İzahı (Bēzi Bir Xēliq Maqalliriniñ Şērhi)	43
I.18. Merhaba Nevruzi Eyyam (Mērhēba Nēvrozi Ēyyam)	45
I.19. Eski “Turalar” ve “Turan” Toponomi Hakkında (Qēdimiy "Turalar" vē "Turan" Toponimi Toğrisida)	46
I.20. Tarihi Gerçek Damlaları (Tarixiy Hēqiqēt Tamçiliri)	49
I.21. İslahat Değil İnkılâp Gerek (İslahat Ēmēs, İnkılap Kérēk).....	50
II. TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARILMIŞ MAKALELER.....	52
II.1. “Şairane üslup ve Paralelizm” (Şairane Uslub ve Parallelizm)	52
1. Halk Şiirindeki Paralelizm Örnekleri	52
II.2. Gönüldeki Sözler(Köñüldiki Gepler)	73
II.3. Kâinattaki İlmi Eserler (Kainat Keñlikliride).....	79
II.4. İslam ve Milli An’ane(İslam ve Milliy En’ene)	87
II.5. Biz Yanmasak(Biz Köymisek).....	90
II.6. Hoten Klassik Nezmide (Xoten Klassiklar Nezmide).....	95
II.7. Takvim Hakkında Bilgiler(Kalendar Toğriliq Melumatlar).....	108
II.8. Eski Zil Sesi(Qēdimiy Qoñğuraq Sadası)	112
II.9. Mukaddes Borç(Muqēdtsēs Qēriz).....	123
II.10. EdiplerinKendileri Şahit(Ēdiplēr Özliri Şahid).....	131
II.11. Büyük Ellame Edibin Gök İlmi Hakkındaki Görüşleri (Uluğ Ēllamē ĒdipniñAstronomiyalikQaraşliri).....	139
II.12. Büyük Edip ve İslam Akidesi(Ēllamē Ēdip Vē İslam Ēqidiliri)	164
II.13. Dünyanın Dönme Tasviri (Acunniñ gērdeşlik tēsviri).....	183
II.14. Uygur Atasözlerinde Gökyüzü Cisimlerinin İfade Edilişi(Uygur Maqal - Tēmsilliridē Asman Eqisimliriniñ İpadilinişi).....	194
II.15. Uygur Halk Felsefesinin Elmas Zerreleri(Xēliq Pēlsēpēsiniñ Almas Zērriliri)	201
II.16. Uygur Halk Atasözlerine Şerhler(UYĞUR XĒLİQ MAQAL-TĒMSİLLİRİGĒ ŞĒRHLĒR)	209
II.17. Bazı Uygur Atasözlerinin İzahı(Bēzi Bir Xēliq Maqalliriniñ Şērhi).....	219
II.18. Merhaba Nevruzi Eyyam(Mērhēba Nēvrozi Ēyyam).....	223
II.19. Eski “Turalar” ve “Turan”toponomiHakkında(Qēdimiy "Turalar" vē "Turan" Toponimi Toğrisida).....	232
II.20. Tarihi Gerçek Damlaları(Tarixiy Hēqiqēt Tamçiliri).....	247
II.21. İslahatDeğil, İnkılap Gerek! (İslahat Ēmēs, İnkılap Kérēk).....	252
SONUÇ.....	264
KAYNAKÇA.....	267
EK.....	270
Yazar ile Özel Görüşme.....	270
ÖZGEÇMİŞ.....	273

0. GİRİŞ

0.1. Uygurlar ve Uygur Edebiyatı

Uygurların kökeni hakkında tarihçiler, dilciler, günümüzdeki araştırmacılar ve çalışmalar sonucu birçok görüş ileri sürülmüştür.

19.yüzyılda yaşamış olan ünlü Uygur tarihçi âlim Molla Musa Sayramî (1836-1917) Tarihî Hamîdi adlı kitabında Uygurların kökeni hakkında önemli bilgiler vermiştir. Bu kitapta anlatıldığına göre, Uygurların kökeni Hz.Nuh'un oğlu Yafes'e dayanmaktadır. Hz.Nuh'un oğlu Yafes, Yafes'in oğlu Türk, Türk'ün oğlu Ebilğa Han, onun oğlu Zip Batu Han, onun oğlu Köyük Han, onun oğlu Elince Handır. Ona dünya nimetleri fazlasıyla verilmişti, çok mal mülk sahibiydi ve uzun süre padişah olmuştur. Bundan dolayı o atalarının doğru yolunu terk ederek, tevhidi inançtan uzaklaşıp, müşriklik yolunu seçmiştir. Elince Han'ın biri Moğol Han, diğeri Tatar Han adlı iki oğlu olmuştur (Sayrami,1986: 53). M.Ö. 4. yüzyıllarda Uygurlar Çin kaynaklarında "Tili" diye yazılmış, dolayısıyla "Tili" adı Uygurları gösteren bir terim olmuştur. Tang Hanedanı dönemindeki kaynaklarda doğudaki "Tili"ler "On Oğuz", "Guz" diye adlandırılırken, batıdaki "Tili"ler Uygur adıyla adlandırılmıştır. M.S. 6. yüzyıllardaki Çin kaynaklarında ise, resmen Uygur adıyla kaydedilmiştir (Abudukelimi, 2006: 7).

Uygur Türkleri zengin bir edebiyat geleneğine sahiptir. X-XV Yüzyıllar arasında Budizm ve Maniheizm'in Uygur edebiyatında derin tesirleri olmuştur. Altun Yaruk, Nom Bitig, Maytrisimit gibi eserler bu dönemde verilmiştir. Budist ve Maniheizt Uygur edebiyatından sonra, Uygur Türkleri tarafından meydana getirilen eserler: Müşterek Orta Asya Edebi dilinin mahsulleridir. 15. Yüzyıldan sonra Müşterek Orta Asya Türkçesinin tarihi mirasına bağlı olarak ortaya çıkan Çağatay Edebiyatı, XIX. Yüzyıl başlarına kadar Uygur Türklerini de içine alan bir dil ve edebiyat alanı olmuştur (Burhan, 1999: 172).

Uygurlar ve Uygur Edebiyatı hakkında bilgiler aşağıda iki başlık altında ayrı ayrı verilmiştir.

0.1.1. Uygurlar

“Uygurlar ve Uygur adı, Türkçe yazılı kaynaklarda ilk defa Orhun kitabelerinde 717 yılındaki ayaklanmalar münasebeti ile geçer”. (Kafesoğlu,1992:145) Çin İmparatorluğuna meydan okuyan ve Moğolistan’dan bağımsız bir kol olduğu ileri sürülmüştür. Bu konuyla ilgili uzun bir hikâye vardır. "Uygur" adı M.Ö. 3 - M.S. 3. yüzyıllar arası Çin kaynaklarında *Wu-jie*, *Hu-jie* (Kafesoğlu, 1992: 146). 4.yüzyıldan sonra ise *Yuan-he*, *Wei-he*, *Wu-he*, *Wu-he* şeklinde yazılmıştır. 6. yüzyıldan sonra *Hui-he*, *Hui-gu* şeklinde okunacak şekilde yazılan Uygurlar, sonraki zamanlara ait Çin kaynaklarında "Wei-wu-er" şeklinde de yazılmıştır (Gopur-Hüseyin 1987: 2).

“Uygurlar, tarih sahnesine 6. yüzyılda çıkmıştır ve varlığını günümüze kadar korumuş bir Türk halkıdır (Tezcan,1984;149). “Uygurlar Orta Asya’da yaşayan en büyük ve tarihi kökene sahip Türk halkı olarak yaşamışlardır. “Uygurlardan bahseden Çin kaynakları onları Hunların soyundan kabul eder ve Huiho (Uçan Şahin) adıyla kaydeder. Akraha kavimlerle Dokuz Oğuz, On Uygur diye isimlendirilirler (Çandarlıoğlu, 2012: 242-244).

Uygur adı Türk kaynaklarında ise ilk olarak Bilge Kağan yazıtında, Uygur İl Teberinin ismi vasıtasıyla izah edilmiştir. Bundan başka “Uygur adıyla Karabalasagun, Şine Usu, Tez II, Suci, İyme ve Şivet Ulan yazıtlarında da karşılaşılmaktadır. Çin kaynaklarında Uygur adı: “Hui-hu, Hui-ho, Hoei-ho, Wei-ho, Wei-wu” (Gömeç, 2011: 12). gibi çeşitli şekilde olduğunu görmekteyiz. Ayrıca 787-843 yılları arasında, Tibete’e giden Uygur elçilerinin raporlarında, Uygur adı Tibetçe “Ho-yo-hor” şeklinde transkribe edilmiştir. Bütün bu değişik yazılışlar, Uygur adını karşılamaktadır (Gömeç, 2011: 29-30). Uygur adı 1921 yılında Taşkent’te yapılan bir toplantıda alınan kararlarla benimsenmiştir (Öztürk, 2010: 1) ve bu ad 1934’te Doğu Türkistan hükümetinde de kabul edilmiştir (Öztopçu, 1992: 17).

Çeşitli kaynaklar Uygurlar hakkında farklı bilgiler vermiştir. Adem Öger çalışmasında Uygur adını izah etmiştir. Uygur adı hakkında en kapsamlı bilgiyi Alimcan İnyet’in çalışmasından elde edebiliriz. İnyet, Çin kaynaklarında Uygur adının nasıl yer aldığını kronolojik olarak şöyle açıklamıştır:

0. “Shang Hanedanlığı (MÖ. 16 - MÖ. 1. yüzyıl) tarihine ait belgelerde geçen Çince “Gui-fang” adındaki gui karakteri “Oğuz” sözcüğünün en eski Çince transkripsiyonudur.

1. Zhou Hanedanlığının orta dönemlerine gelindiğinde, Gui-fang’lara Yi-ku denmiştir.

2. Çince tarihi kaynaklarda M.Ö. 2 yüzyılda kaydedilen ‘Wu-jie’ ya da ‘Hu-jie’ adı ‘Oğuz’ ya da ‘Uygur’ kelimesinin Çince transkripsiyonudur.

3. Han döneminde Kumul bölgesi “Yi-wu-lu” diye adlandırılmıştır. Buradaki ‘Yi-Wu-Lu’ ise ‘Uygur’ sözcüğünün bir başka transkripsiyonudur.

4. 2. yüzyılda yaşayan Yunan coğrafyacı Claudus Ptolemy’nin Coğrafya (Geographice Hyhegesis) adlı eserinde bahsedilen Oeurchdas-Oikhardai kelimesi ‘Uygur’ sözcüğünün karşılığıdır.

5. Çince tarihi kaynaklarda M.S. 4-5. yüzyıllarda görülen ‘Wu-hu’ ‘Wei-he’, ‘Hui-he’ adları ‘Oğuz’ veya ‘Uygur’ adının Çince transkripsiyonudur.

6. Çince kaynaklarda geçen ‘Yuan-he’ ise ‘On Uygur’ adının Çince transkripsiyonudur.

7. Çince tarihi kaynaklarda 6. yüzyılın sonlarında itibaren ‘Uygur’ sözcüğünün Çince transkripsiyonudur.

8. 8. yüzyıllara ait Orhun Yazıtları’nda ‘Uygur’ sözcüğü bir kavim adı olarak yer almaktadır.

9. Song Hanedanlığı döneminde ise ‘Uygur’ adı Çince ‘Hui-hui’ olarak transkribe edilmiştir.

10. 13. yüzyılın ikinci yarısından 17. yüzyılın ortalarına kadar Uygur adı, Çinceye “Wei-wu-er” şeklinde transkribe edilmiş; 17. yüzyılın ortalarında 20. yüzyılın başlarına kadar da “Hui-bu” ya da “Hui-min” şeklinde ifade edilmiştir.

Yukarıda bahsedildiği gibi ‘Uygur’ sözcüğünün, Çince kaynaklarda farklı anlamlarda transkrip edilmiştir. Fakat bunlar, Çincenin değişik tarihi dönemlerde kazanmış olduğu farklı telaffuz özelliklerinden ileri gelmiştir. Çincedeki bu kelimelerin ‘Uygur’ ya da ‘Oğuz’ sözcüğünün Çince transkripsiyonu olduğu hakkında

bilim adamları, ‘Uygur’ ve ‘Oğuz’un aynı sözcüğün farklı telaffuz ve yazılışı olduğunu da kabul etmektedir (Öger, 2013: 13-14).

Uygur adının anlamıyla ilgili çeşitli kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Tarihi kaynaklarda Uygur adının kök ve anlamı hakkında bilgiler ve bu konuda araştırmayapan bilim adamlarının görüşleri yer almaktadır.

Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügat-it-Türk adlı eserinde ve Nizamettin İsrail, Toğan Tekin adında birinden dinlediği bir efsaneden hareketle “Uygur” adının ortaya çıkışını; “*Xuzhur-Uyhur-Uygur*” şeklinde etimolojik bir tahlil yaparak ortaya koyarlar. Bu etimolojik tahlili yaparken ses değişimlerine başka kelimelerden de örnek verirler. “Uygur” kelimesinin anlamını ise “*kendi azığına kendisi bulup yiyenler*” şeklinde açıklamıştır (Atalay, 1992: 111-113).

Bazı bilim adamları Uygurların Töles adlı ecdadının önceki atalarının, Hunlarla kandaş olduklarını söylemektedir. Bu yüzden Uygurları eski zamandaki Hunlar birliğinin bir üyesi dememiz tarihî delillere uygundur. Çünkü Hunlar içinde On Uygurlar, Darakurlar, Onhorlar adlı kabileler vardı (Hacı, 2001: 18).

Türk destanlarına göre Uygurların ortaya çıkışı şu şekilde olmuştur.

“Eski Hun hükümdarlarından birinin çok güzel iki kızı vardı. Bu kızlar o kadar güzeldi ki, ancak Tanrılar ile evlenmek için yaratıldıklarına inanılıyordu. Kızların babası olan Hun hükümdarı da böyle düşündü. Kızlarını insanlardan uzak tutmak için ülkesinin kuzey taraflarında yüksek bir kule yaptırdı. Kızlarını bu kuleye bıraktı. Hükümdarın kızları ile evlenmesi için çağırdığı Tanrı, nihayet bir Bozkurt şeklinde geldi. Bozkurt, bu kızlarla evlendi. Bu evlenmeden 9 tane Oğuz ve 10 tane Uygur doğdu. Dokuz Oğuz ile On Uygurların çocukları birer Bozkurt ruhu taşıyarak çoğaldılar...”(Saray,2015: 48).

Yukarıdakinden başka çeşitli kaynaklarda Uygurlar hakkında farklı bilgiler verilmektedir. “*Uygurlara değişik zamanlarda Çinliler tarafından verilen isimler, Kao-ch'e, Yüan-ho, Wu-hu, Wei-ho, Wei-hu, Hui-hu ve Hui-ho'dur*” (İzgi,1989: 13).

Uygur adının anlamı ve etimolojisi hakkında bir diğer görüş de; Gy. Németh Uygur adının *uy-* “uymak, takip etmek” fiilinden türediğini ve “akraba-müttefik” anlamında olduğunu düşünmektedir. Hamilton ise düşüncesini “On-Uygur” adıyla bağdaştırarak “on-müttefik” anlamını çıkarmıştır. Ebulgazi Bahadır Han da

Uygurların adını “uymak, yapışmak” fiiline dayandırır (Emet, 2008: 15-16). Tarihî kaynaklarda; Kaşgarlı Mahmud “hozhorend>hozhor>Uygur” değişimiyle oluştuğunu ifade etmiştir. Radloff, Dr. Rıza Nur, Prof. Dr. Sultan Mahmud Kaşgarlı “Uygur” kelimesinin “uyanlar, uyuşanlar, birleşenler, birleşici, işbirliği yapanlar” anlamında olduğunu söylemektedirler (Kaşgarlı,1998: 1).

Kelimenin genellikle “*Uygur’un Uy+gur şeklinde geliştiği, “akraba müttefik”* anlamlarını olduğu kabul edilmektedir. Bununla beraber *On- Uygur adı da “ On Müttefik”* diye bulunmaktadır.(Gömeç, 2011: 30). Uygurlara ilgili olduğu çok eski kayıtların M.Ö. 176. ve M.S. 43. yıllarında Issık- Köl civarlarındaki kalıntılarda bulunduğu ortaya çıkmıştır(Esin, 1993: 80). “Uygur” adının siyasî bir addan ziyade, kabile ve bölge adı olarak kullanıldığı yönünde görüşler de vardır. Gök Türk lehçesinde yazılan kitabelerden ve Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre, Uygurların tarih sahnesine çıktıkları ilk yurdun, Selenge nehrinin doğu kısımları olduğu anlaşılmaktadır” (Emet, 2000: 3).

Sonuç olarak Uygurların kullandığı adı çeşitli kaynaklarda farklı görüşler yer almaktadır. Makamlarca "Xinjiang" diye adlandırılmaktadır. Uluslararası veya Batı literatüründe çok değişik olmakla beraber Mançu-Qing tarafından verilen "Xinjiang" adı "Sinkiang" olarak geçmektedir. 1949 yılında Çin’de ÇKP yönetimi iktidara geçmiştir. "Xinjiang"’in FeodalMançu-Qing’in verdiği ad olmasına karşın milliyetçi ve komünist Çin dönemlerinde de aynı adlandırma devam etmiştir. 1955 yılında, bu bölgede özerklik yasası yürürlüğe konulmuş, Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi 1 Ekim 1955’te kurulmuştur. Yerli halk, Çince olan bu adı tam telaffuz edemediği için "şincang" demektedir. Yurt dışında yaşayan Uygur kökenlilerin çoğu "Şarki Türkistan", az bir kısmı özellikle Orta Asya Türk Cumhuriyetindekiler "Uyguristan" diye adlandırmaktadırlar.

Türkiye’de ise son zamanlarda Çin Halk Cumhuriyetinin uluslararası platformlarda artan etkisine paralel olarak resmi makamlarca Doğu Türkistan yerine, kimi zaman "Sinkiang", kimi zaman "Sincan" şeklinde "Xinjang"’in değişik versiyonları telaffuz edilmekte ve kullanılmaktadır. İlim çevrelerinde ise çoğunlukla Doğu Türkistan adı kullanılmaya devam etmektedir (Yusuf, 2006: 86-87).

0.1.2. Uygurların Yaşadığı Coğrafya

Doğu Türkistan, yaklaşık 73°-96° doğu boylamları ve 35°- 49° kuzey enlemleri arasında yer alan çok geniş bir coğrafyaya sahiptir. (Ersoy, 2007: 357). Doğu Türkistan'ın sınırları güneybatıda Hindistan, Pakistan, batıda Afganistan, Tacikistan, güney ve güneydoğusunda Çin, kuzeydoğusu Moğolistan, kuzeybatı ve kuzeyi Kırgızistan, Kazakistan, Sibiryadır. Uygurlar kendini Turan, Hun, Gök Türk, Uygurlar, Karahanlılar, Timuriler vb. varisleri olarak kabul ederler. Onlar Türkistan coğrafyasını merkez alarak batıda Karadeniz ve Roma'dan Doğuda Büyük Okyanusa kadar, Kuzeyde Buz Okyanusuna Hint Okyanusuna kadar geniş bir coğrafi alanda tarihte kendi yaşamlarını sürdürmüş ve etkilerini bırakmışlardır. “Güneyde yer alan Kaşgar, Hoten, Yar-kent, Aksu, Kuça ve Turfan gibi şehirler, olduğu önemli bölgelerdir” (Gömeç, 2011:143). Asya'nın merkezi olması ile stratejik öneme sahiptir.

Doğu Türkistan'ın yüzölçümüyle ilgili olarak çeşitli kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Sultan Mahmut Kaşgarlıya göre ise Doğu Türkistan'ın yüzölçümü 1.663.100 kilometrekare verilmiştir. Bir başka Çin araştırmacı Li Sheng'e göre Doğu Türkistan'ın yüzölçümü ise 1.664.900 kilometrekaredir. En son kaynakta ise 1.823.418 kilometrekare olduğunu belirtmektedir (Saray, 2015: 22-Sheng, 2013: 17). Çin topraklarının altıda biridir. Bu arazinin 1/3'üne yakını çöller (yaklaşık 600.000 kilometrekaresi), 90.000 kilometrekaresini ormanlıklar ve geri kalanını da tarıma elverişli topraklar ve dağlık bölgeler oluşturmaktadır (Saray, 2015: 22).

Büyük bir bölümü dünyanın en yüksek dağları sayılan Karakorum, Tanrı dağları, Tarbağıtay ve Altay sıra dağları ve 50.000 kilometrekarelik Taklamakan Çölü ile kaplıdır. Dağ eteklerinde uzanan yayla ve ormanlar yanında ırmak ve çay boylananda ekime elverişli yerler de vardır. Doğu Türkistan'ın kuzey ve doğu bölümü sulu tarım alanlarından oluşur. Bu bölüme Tarım Havzası adı verilmektedir. 900.000 kilometrekarelik yüz ölçümü ile Tarım Havzası ülkenin yarısından fazla bir alanı kapsar. Tanrı Dağları ile Karanlık Dağlar arasında uzanan dünyanın en geniş çöllerinden biri olan Taklamakan Çölü vardır. Havzanın denizden yüksekliği 280-1300 metredir. Havzanın su ihtiyacı Tarım nehri tarafından karşılanır.

Kuzeyde Cungarya havzası vardır. Tanrı Dağları ile Altay Dağları arasında kalan Cungarya havzası yaklaşık 600.000 kilometrekaredir. Havzanın ortası kurak çöl olup yer yer engebeli bir arazi yapısına sahiptir. Havzanın güney kısımları sulanabilen arazilerden oluştuğu için oldukça verimlidir. Ayrıca geniş otlak yaylalar da vardır. (Saray, 2015;23-24).

Akarsular: Doğu Türkistan'da çöllük yerler fazla olmakla beraber akarsular ve göller de az değildir. Nehirlerin büyükleri kuzeyden güneye sırasıyla şöyledir; İrtiş Nehri, İli Nehri, Tarım Nehri, Kaşgar Nehri, Yarkent Nehri, Yürüngkaş Nehri, Zerefşan Nehri. Pek çok sayıda nehir bulunmaktadır. Ülkenin en önemli gölleri ise; “Kanas gölü, Sayram Gölü, Tanrı Gölü, Buğda Gölü ve atom denemeleri sonucu Kurumaya, Lopnur Gölü gibi göller bulunmaktadır”. Bu göller, karların ve buzların erimesi ile oluşan küçük ırmaklardan oluşmaktadır.

Ekonomik yapısı: Araştırmalara göre Doğu Türkistan petrol, uranyum, demir, kömür, altın, volfram, tuz, doğalgaz gibi stratejik yeraltı ve yerüstü zenginliklerine sahip bir ülkedir. “Bütün Çin'de mevcut 148 çeşit madenin 118 çeşidi Doğu Türkistan'dan çıkarılmaktadır. Ancak son araştırmalara göre Doğu Türkistan'da 5.000 yerde maden ocağı bulunmaktadır, Çin'deki toplam maden ocağının % 85'ini teşkil etmektedir” Yaklaşık 500 bölgeden petrol, 30 bölgeden doğal gaz çıkarılmaktadır. Petrol rezervi 8 milyar ton olarak tespit edilmiş ve her yıl 10 milyon ton petrol Çin'e taşınmaktadır (Emet, 2008: 44). Bunda başka bu bölgede bol miktarda üzüm, kavun, karpuz, nar, gibi her çeşitli meyveler yetişmektedir. Diğer taraftan pamuk, pirinç, vb. İpek yolu oldukça gelişmektedir.

Yukarda görüldüğü gibi, Doğu Türkistan'ın her alanda zenginliğe sahip olduğunu görebiliriz.

Doğu Türkistan nüfusuyla ilgili çeşitli kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. “Doğu Türkistan'da yaşamakta olan Türklerin sayısına baktığımızda ise (Uygur Türkleri çoğunlukta olmak üzere Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar) yaklaşık olarak 30 milyon civarında bir nüfusun olduğunu görmekteyiz. Bunların içinde Uygur Türklerinin sayısı 24 milyona yakındır.” (Kaşgarlı, 2004: 11). “Doğu Türkistan'da yaşamakta olan Uygur Türklerinin nüfusu 35 milyonu bulmaktadır. Ancak bazı bilgilere göre 50 milyon yakın insan olduğu görülmektedir (Saray, 2015: 38).

Doğu Türkistan'ın siyasî yapısı: Ekim 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilan edilmiştir. Böylece Doğu Türkistan 1950 yılından itibaren resmen Çin idaresi altına girmiş oldu. Daha sonra 1 Ekim 1955'te ise "Şinciang Uygur Özerk Bölgesi" diye adlandırmıştır. Böylece Şincang Uygur Özerk Bölgesi (Doğu Türkistan) küçük otonom ünitelere parçalanan, otonom eyaletler haline getirilmiştir. Anayasada yer alan "Milli Otonom Kanununa" göre her milletin ulusal otonom bölgeleri, merkezi halk hükümetine bağlı yerel hâkimiyet üniteleri olup, devletin normal yerel idari birimleri gibi çalışmasının yanı sıra Anayasa ve kanunlarda belirlenen otonom birimler, söz konusu bölgelerdeki milletin siyasi, iktisadi ve kültürel özelliklerini, yerel hukuk prensiplerini de belirleyebilir. Şincang Uygur Özerk Bölgesi (Doğu Türkistan) özerk bölge hükümetine dolaysız bağlı olan 5 otonom oblast, 8 vilayet 3 bağımsız belediye halinde milletler hakları taksim edilmiştir. (Öger, 2008: 30).

Yaşadığı coğrafi alan, onların siyasi etkenliklerinin ve askeri gücünün güçlenmesi ya da zayıflamasıyla paralel olarak farklılıklar göstermiştir.

Bu çalışmamızda kast ettiğimiz Uygurlar, tarım ve şehir medeniyeti hâkim olan, bugünkü Doğu ve Batı Türkistan'da ikamet etmekte olan ve kendini Uygur olarak tanımlayan Türk toplumdur. Bundan başka Türkiye, Suudi Arabistan gibi dünyanın çeşitli ülkelerinde kendilerini Uygur olarak tanımlayan belli sayıda Türk toplulukları mevcut olsa da onlar sayıca çok değildir.

0.1.3. Uygur Türkçesi

Her kavmin ayrı bir gizli anlaşmalar sistemi olduğu gibi ve yeryüzündeki kavimlerde dil var demektir. Demek her kavmin dili kendi kavim ismi ile ilgili bir kelime ile adlandırılmaktadır. Bizim dilimizde dil isimleri yapmak için kavim isimlerinin sonuna *-ca*, *-ce*, *-ça*, *-çe* ekleri getirilir: Türkçe, İngilizce, Arapça, Uygurca, vb. yeryüzündeki diller bugün birbirlerinden ayrı ve müstakil bir durumda bulunmakla beraber aralarında grup grup birtakım yakınlıklar vardır. Diller arasında mevcut olan bu yakınlıklar bazen ancak dilcilerin anlayabileceği şekilde kapalı, bazen de dilci olmayanların bile görebileceği derecede açıktır (Ergin, 2009: 4).

Uygur Türkçesi, Türk dilinin tarihi içerisinde eskiden beri önemli bir yere sahiptir. Sultan Mahmut Kaşgarlı'nın çalışmasına göre; Eski Uygurca Hakaniye

Şivesi yazı dili ve Çağatay Türkçesi esasına göre şekillenmiş ve gelişmiş yazı dili vardır. Çeşitli değişikliklere uğramış ve tarihi dönemlerinin sonucu olarak yeni Uygur Türkçesi yani Çağdaş Uygur Türkçesinin devamıdır denilebilir.

Uygur Türkçesi Türk dili tarihinde önemli yer tutmaktadır.

Uygur Türkçesini tarihi gelişme sırasında 4 tarihi basamağa bölmek mümkündür;

1. Eski devir Uygur Türkçesi (5-10) yüzyılın sonuna kadar.
2. Orta devir Uygur Türkçesi (11-15) yüzyıla kadar.
3. Yakın devir Uygur Türkçesi (15-20) kadar.
4. Çağdaş Uygur Türkçesi (20 yılın başlarından itibaren)

Yukarıda görüldüğü gibi Uygur Türkçesini tarihi gelişmesine göre Kaşgarlı'nın çalışmasında böyle basamaklara ayırmıştır. (Kaşgarlı, 2004: 29)

Eski Uygur Türkçesinin bir devamı, 15. yüzyıldan sonra müşterek Orta Asya Türkçesinin tarihi mirasına bağlı olarak ortaya çıkan Çağatay Türkçesidir. Bugünkü Yeni Uygur Türkçesi olarak adlandırılan bu Türk lehçesi ise Hakaniye yani Çağatay Türkçesinin devamıdır.

Uygur ağızları üzerine çalışma yapan araştırmacıların görüşleri genellikle aşağıdaki gibidir. Uygur Türkçesi, Türk Dili'nin güneydoğu grubunda Özbek Türkçesi ile birlikte yer alan bir Türk lehçesidir. Uygurlar, 1930'lu yıllardan sonra Urumçi ağzını merkez kabul eden Kaşgar, Turfan, Aksu, Kumul ve İli vilâyetlerinin ağızlarıyla birlikte Uygur Türklerinin tamamına yakınının dilini içine alan "merkez şive"yi edebî dil haline getirmişlerdir (İltebir, 1998: 56-57).

Minara Aliyeva Çınar'ın çalışmasına göre Uygur ağızlarını Mirsultan Osmanov şu gruplara ayırmıştır: Uygur Türkçesinin ağızlarını üç grupta toplama eğilimi oldukça yaygındır. Bu ağızlar, Kâşgar, Yarkend, Hoten bölgelerinde kullanılan Güney grubu ağızları; İli, Kuça-Turfan ve Tarançı ağzının dâhil edildiği Kuzey grubu ağızları ve Lobnor nahiyesinde kullanılan ağız olmak üzere üç grupta toplanmıştır; Kumul, Aksu, İli Kulca, Urumçi ağızlarını içine alan Merkezî ağız, Kâşgar ve Hoten bölgelerinde konuşulan Güney Batı ağzı ve Lobnor ağzı olmak üzere yine üç grupta, ama farklı bölgeleri bütünleştirmek suretiyle gruplandırılmaktadır (Çınar, 2017: 61).

Lobnor ağzının pek çok özelliği, yani Lopnor ağzı ne eski Kırgızca ne de onun ağzı değildir. O bir “boy dili” olarak Çağdaş Uygurcaya ağzıdır (Emet, 2008: 57).

Prof. Dr. Sultan Mahmut Kaşgarlı'nın çalışmalarına göre Uygurlar tarihte pek çok alfabe kullanmışlardır. Çünkü bu konuda bizim devrimize kadar gelen belgeler yoktur. Uygur Türklerinin yazısını dörde ayırarak inceleme yapmıştır. Bunlar 1. Orhun Yazısı 2. Uygur Yazısı 3. Arap Yazısı 4. Latin alfabesi esasındaki Yeni Uygur yazısıdır. “Uygurlar, İslamiyet'ten önce kendilerine özgü Uygur harflerini; İslam'dan sonra 1970'lere gelinceye kadar Arap harfleri kullandılar. 1965-1966 yılında Çinceyi Latin harfleri ile yazmak için geliştirilen orfografik alfabe Uygur ve Kazaklar için de uygulandıysa da 33 harfli Latin kökenli bu alfabe kabul görmedi. Bu tarihten 1974'e kadar Arap ve Latin alfabesi eş zamanlı olarak kullanılmış (Devlet, 1993: 425). “1974'ten sonra da Latin alfabesi yaygınlaşmıştır. Ancak 1983'de Çin'deki reformlar sonucu tekrar Arap alfabesi kullanmaya başlanmıştır (Kaşgarlı, 2004: 49).

Uygur Türkçesinin söz dağarcığını 1944 yılında gazetelerde yaptığı bir tarama sonucu incelemiş olan E. Necip şu sayısal değerlere ulaşmıştır: %49 Türkçe, %33.5 Arapça, %7.5 Farsça, %5.5 Rusça ve diğer Avrupa dilleri, %2 Çince, %2.5 Türkçe eklerle türetilmiş yabancı kökenli kelimeler (Öztopçu, 1992: 33).

Günümüzde Orta Asya'da Latin, Kiril ve Arap alfabelerinden oluşan çeşit alfabe kullanılmaktadır.

0.1.4. Uygur Edebiyatı

“Uygur Türkleri zengin bir edebiyat geleneğine sahiptir. X-XV yüzyıllar arasında Budizm ve Maniheizmin Uygur edebiyatında derin tesirleri olmuştur. Altun Yaruk, Nom Bitig, Maytrisimit gibi eserler bu dönemde verilmiştir. Budizm ve Maniheist Uygur edebiyatından sonra, Uygur Türkleri tarafından meydana getirilen eserler: Müşterek Orta Asya Edebi dilinin mahsulleridir. 15. Yüzyıldan sonra Müşterek Orta Asya Türkçesinin tarihi mirasına bağlı olarak ortaya çıkan Çağatay Edebiyatı, XIX. Yüzyıl başlarına kadar Uygur Türklerini de içine alan bir dil ve edebiyat alanı olmuştur” (Burhan, 1999: 172).

Uygur Edebiyatı, kökü çok derin geniş coğrafyaya yayılan zengin bir kültür, edebiyat ve sanatlarıyla Türk tarihinin çok önemli parçalarından biridir. Uygurların

dili ve edebiyatının gelişmesinde büyük katkıda bulunmuştur. Uygurlar, zengin bir sözlü edebiyata da sahip olmuşlardır. “ *garip-senem*”, “ *tahir ile zühre*”, “ *yusuf ile züleyha* ”, “ *oguzname*”, “ *çın temir batur*”, “ *nazugum*” gibi ünlü destanlar ve hikâye hem tarihi rivayetlerden oluşan önemli serlerdir (Kaşgarlı, 2004: 81).

Bu edebi eserleri İslâm’dan önceki edebiyat ve İslâm’dan sonrasındaki edebiyat, iki devreye bölerek incelemek mümkündür. 5-8 yüzyıllar arasında Budizm ve Maniheizmin Uygur edebiyatında derin gelişmeler olmuştur. Altun Yaruk, Çeştane İlig Beg, Maytrisimit gibi önemli eserler bu dönemde gelmiştir. Budist ve Maniheist Uygur edebiyatından sonra, meydana getirilen eserler, Müşterek Orta Asya Türk boylarından edebi dilinin önemli örneklerdir.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Doğu Türkistan’da meydana gelen siyasî olaylarla birlikte yeni bir döneme girer. XIX. yüzyıl, Doğu Türkistan’daki siyasî olayların edebiyata yansıdığı bir dönüm noktasıdır denilebilir.

Uygur Türklerinin son yüzyıllardaki tarihi Çin baskısının artması ile yoğun mücadeleler ile doludur.

Raile Abdülvahit Kaşgarlı çalışmasında şöyle tarif etmiştir. Vatansever Uygur zenginlerinden Hüseyin Musabayup ve Bahavudun Musabayup kardeşlerin maddi desteği ile 1885’de Atuş İksak’ta kurulan yeni tarz okula Türkiye’den getirilen Ebabekri isimli Uygur öğretmen olmuştur. Abdukadir Binni Abdülvaris Ezizi (Abdukadir Damolla) Buhara’da sekiz yıl eğitim aldıktan sonra 1901’de Kaşgar’a dönmüş, Ceditizm fikirlerini yaymaya çalışmıştır. Abdukadir Damolla, 1907’de hacca gitmiş, bu vesilesiyle Mısır ve Türkiye’de bulunmuş, ülkeye döndükten sonra halkın cahillikten kurtulması için çeşitli konularda eserler yazmıştır. Musabayuplar yine 1889’da İli’de “Hüseyiniye Mektipi”, 1905’de “Hüner Kesip Mektipi” açmıştır. Bu okulların etkisiyle Turpan, Piçan, Guçuñ, Kumul, Ğulca, Aksu, Kuça, Kaşgar, Kağılık, Hoten, Astın Atuş gibi şehir ve ilçelerde de cedit okulları açılmıştır ve okumuş aydın kesim yetişmiştir (Kaşgarlı,2014: 130).

XIX. yüzyılın başlarında Doğu Türkistan (Şincang Uygur Muhtar bölgesi) da meydana gelen siyasî olaylar, Kâşgar’daki millî bağımsızlık hareketlerini de beraberinde getirmiştir. Ayrıca bu dönemde Uygur Türkleri arasında yeni bir edebiyat gelişir ve halkın bağımsızlık mücadelesini dile getiren pek çok yazar ve şair yetişir. Örneğin; “Abdurehim Nizariy, Turdi Geribiy, Noruzahun Ziyayiy, Nazugum, Bilal

Nazım, Sadir Pehlivan, Molla Şakir ve Seyitmuhammed Kaşiy bu şahsiyetlerden bazılarıdır (Çenge,2013: 144). Uygur edebiyat bilimcileri tarafından sözlü ve yazılı edebiyat geleneğinin sentezinde başarılı olmuş biri olarak değerlendirilir. A. Nizariy, 1841-1844 yıllarında meşhur Uygur şairleri T. Geribiy ve N. Ziyayiy ile birlikte 18 kıssa ve 24 hikâyeden oluşan Muhebbet Dastanliri diğer adıyla Geripler Hekayiti adlı eseri meydana getirir. Bu el yazması eser, sanat anlayışı ve fikir bakımından birbirine çok yakın olan A. Nizariy, T. Geribiy, N. Ziyayiy'e ait birçok destan, gazel ve muhammes içermektedir ve eserin büyük bir bölümü Nizariy'e aittir. Nizariy'in Ferhad-Şirin ve Leyli-Mecnun adlı destanları, Türk şiirinin klasikleri olan Nizamî, Nevaî, Fuzulî, Ataî, Lutfî ve Kutb gibi şairlere yazdığı nazirelerden oluşmaktadır (Çenge, 2013: 144).

XX. yüzyıldan ilk başlarında Uygur edebiyatı daha da yeni yazıcılığı ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında dünyada meydana gelen tarihi ve siyasi değişimlerin yanı sıra Ceditçilik akımının etkisiyle, Çağdaş Uygur Edebiyatı bir başkaldırı ve isyan niteliğinde oluşmaya başlamıştır. Kutluk Şevki, Abduhaluk Uygur, Mehmet Ali Tevfik, Ahmet Ziyaî, Lutpulla Mutellip, Abdurehim Ötkür, Zunun Kadirilerin yakmış oldukları meşaleyi yeni nesil Uygur şair ve yazarlar devralmış, Çin'de yaşanan "Kültür Devrimi"nden sonra siyasette meydana gelen yumuşama, Çağdaş Uygur Edebiyatının tekrar canlanmasını sağlamıştır. Bu canlanmayla birlikte Çağdaş Uygur Edebiyatında ikinci dönem başlamış ve bugünkü Uygur Edebiyatı oluşmuştur (Baran, 2008: 206). 1980'li yıllardan sonra Doğu Türkistan'da birçok edebî dergi çıkarılmış ve edebî eserlerin yayımlanmasına imkân tanınmıştır. Tüm bu olumlu koşullar, yazarları eser yazmaya teşvik etmiştir (Kaşgarlı, 2014: 138). Uygur Türk Edebiyatı'nda hikâyeye, roman, tiyatro gibi mensur eserler yanında ilmi nitelikte eserler de verilmiştir. *Tarım Boyları* ve *Ömür Mensilleri* gibi önemli şiir kitapları.(Çengel,2000: 28-29)

Bulunan Abdurrahim Ötkür, 1913'te Kumul'da Mançu istilasında, yerli iş birlikçilerden

Maksut Van'a karşı mücadele eden, Timur Halife'yi konu edinen, *İz ve Oygangan Zemin* (Uyanan Toprak) adlı romanı kaleme almış ve Kutadgu Bilig'i manzum Olarak çağdaş Uygur Türkçesine aktarmıştır (Çengel, 2000: 28-29).

Son Dönemin önemli temsilcileri olarak: Zordun Sabir, Memtimin Hoşur, Halide İsrail, Muhammet Bagraş, Ehtem Ömer, Exet Turdi, Yasinjan Sadiq, Calalidin Behram, Alimjan İsmail, Tohti Ayup gibi yazarları sayabiliriz.

0.2. “Edebiy Oylar ve İstirapliri” Hakkında (Edebi Düşünceler ve İstiraplar)

“Aynı adı taşıyan iki kitaptan birincisi olan bu kitap,”(Koraş, 2015; 61) Almasbek’in (Mehemmetimin Obulkasimov) 1984 ile 2007 yılları arasında gazete ve dergilerde yer almış veya önceden yazıldığı halde bir yerde yayımlanmamış 21 makalesinden oluşur.

Kitabın girişinde ve makalelerden önce manzum hakkında herhangi bir bilgi yer almamıştır. Bu kitapta kaynakların verildiği bir “*Maqaligaİltave*” “*Paydilangan Edebiyatlar*” başlığı yer almaktadır. Ve son olarak “*İlave*” başlığı altında üç yazı verilmiştir. Bunlar yayınlandığında olmayan ve sonrasında makalelere izah için yapılan ilavelerdir.

Bu kitapta yer alan makalelerin yayımlanma tarihi şu şekildedir:

1. Almasbek, “Şairane Üslup ve Paralelizm” Almuta 1984 (*Edebiy Oylar ve İstirapliri*, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s. 5-25).
2. Almasbek, “Gönüldeki Sözler” Almuta 1985 (*Edebiy Oylar ve İstirapliri*, Mir Neşriyati, Almuta2007, s. 26-33).
3. Almasbek, “Kâinattaki İlmi Eserler”, Almuta 1986 (*Edebiy Oylar ve İstirapliri*, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s. 34-42).
4. Almasbek, “İslam ve Milli An’ane”, Almuta 1987 (*Edebiy Oylar ve İstirapliri*, Mir Neşriyati, Almuta2007, s. 43-47).
5. Almasbek, “Biz Yanmasak”, Almuta 1987(*Edebiy Oylar ve İstirapliri*, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s. 48-60).
6. Almasbek, “Hoten Klassik Nezmide”, Almuta 1988 (*Edebiy Oylar ve İstirapliri*, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s. 61-75).

7. Almasbek, "Takvim Hakkında Bilgiler", Almuta 1988 (*Edebiy Oylar ve İztirapliri*, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s. 75-80).
8. Almasbek, "Eski Zil Sesi", Almuta 1987(*Edebiy Oylar ve İztirapliri*, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s. 81-92).
9. Almasbek, "Mukeddes Boruc", Almuta 1988 (*Edebiy Oylar ve İztirapliri*, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s. 93-103).
10. Almasbek, "Ediplerin Kendileri Şahit", Almuta 1988 (*Edebiy Oylar ve İztirapliri*, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s. 104-114).
11. Almasbek, "Büyük Ellame Edibin Gök İlmi Hakkındaki Görüşleri", Almuta 1989,(*Edebiy Oylar ve İztirapliri*, Mir Neşriyati, Almuta 2007 s. 115-163).
12. Almasbek, "Büyük Edip ve İslam Akidesi", Almuta 1989 (*Edebiy Oylar ve İztirapliri*, Mir Neşriyati, Almuta 2007 s. 164-189).
13. Almasbek, "Dünyanın Dönme Tasviri", Almuta 1993 (*Edebiy Oylar ve İztirapliri*, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s. 190-208).
14. Almasbek, "Uygur Atasözlerinde Gökyüzü Cisimlerinin İfade Edilişi", Almuta 1993(*Edebiy Oylar ve İztirapliri*, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s. 209-218).
15. Almasbek, "Uygur Halk Felsefesinin Elmas Zerreleri", Almuta 1989 (*Edebiy Oylar ve İztirapliri*, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s. 219-231).
16. Almasbek, "Uygur Halk Atasözlerine Şerhler", Almuta 1990 (*Edebiy Oylar ve İztirapliri*, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s.232-245).
17. Almasbek, "Bazı Uygur Atasözlerinin İzahı", Almuta 1990 (*Edebiy Oylar ve İztirapliri*, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s. 246-251).
18. Almasbek, "Merhaba Nevruzi Eyyam", Almuta 1993 (*Edebiy Oylar ve İztirapliri*, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s. 252-266).
19. Almasbek, "Eski"Turalar" ve"Turana" Toponomi Hakkında", Almuta 2000 (*Edebiy Oylar ve İztirapliri*, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s. 267-289).
20. Almasbek, "Tarihi Gerçek Damlalar", Almuta 1997 (*Edebiy Oylar ve İztirapliri*, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s.290-296).

21. Almasbek, “İslahat Değil, İnkılap Gerek”, Almuta 2007 (*Edebiy Oylar ve İztirapliri*, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s. 297-360).

0.3. Almasbek (Muhammetimin Obulkasimov)’un Hayatı ve Eserleri

0.3.1. Almasbek (Muhammetimin Obulkasimov)’un Hayatı

Şair, yazar, halkiyatçı, manzum dramaturg ve gazetecilik gibi çok yönlü ve velut bir sanatçı olan Mehmetimin Obulkasimov, yaşadığı çevre ve sanatçı dostları arasında Memtimin Obulkasimov olarak tanınır. İlk dört kitabı ve son kitabı harç yazdığı yazdığı bütün kitaplarda Almasbek; elimizde ki 2012 baskılı son eseri “Tarsus Tanlırı” kitabında ise Almasbek Hakaniy takma adını kullanmıştır. Şair klasik tarzda da şiirler yazmış ve klasik tarzda yazdığı gazellerde Xumar mahlasını kullanır.

Büyük toprak sahibi ve tüccar olan babası 1870 doğumlu Cappar Hacı, çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşan Muhammet Ali’nin oğludur. Cappar Hacı 1936 yılında hacca gitmiş ve adına Hacı ibaresi bundan dolayı eklenmiştir. Dindar bir kişi olan Cappar Hacı Almasbek’in doğumundan üç sene sonra 1946 yılında vefat eder. Cappar Hacı’nın öldüğü yıllar Müstakil Şarki Türkistan devletinin kurulduğu ve Doğu Türkistan’ın en zor dönemleri yaşadığı yıllardır.

Almasbek’in taşıdığı Obul Kasım soyadı da annesinin ikinci eşi ve üvey babasından gelmektedir. Çiftin 1954 yılında Ahmetcan adında bir oğlu olur. Ahmetcan şairin anne bir baba ayrı ikinci kardeşidir.

Almasbek, 7 Nisan 1943 Çarşamba günü, Müstakik Şarki Türkistan Cumhuriyeti’nin kurulmasından 19 ay evvel, aynı gün Doğu Türkistan’ın Tarbagatay vilayeti merkezi Çöçek’te dindar bir ailede dünyaya gelir.

Varlıklı bir ailenin ferdi olan şairin babası 1940 yılında Kaşgar’dan Gulca’ya göç etmiştir. Bu yıllar, 1933 yılında başlayan isyanla kurulmuş Şarki Türkistan Devleti’nin Rusya, Çin ve Dungan kısılcında kaldığı ve Dunganların Kaşgar’ı ele geçirerek binlerce insanı katlettiği bir dönemdir.

Şairin 1990 yılında Doğu Türkistan'a giderek babasının mezarını ziyaret imkânı bulunduğu "Atam-Cappar Hacı Muhammet Eli İbrahim xatirisige!" ithafıyla babası için yazdığı şiirde görürüz.

İlk eğitimi, aynı zamanda bir din âlimi olan annesinin babası Muhammet (Tahir) Ahun'dan alır. Dedenin okuduğu Şeyh Sadi, Hoca Hafız, Abdurrahman Cami, Mirza Bedil, Ali Şir Nevai, Sofi Allayar, Meşrep vd. gibi Şairler ileride torununun şiire yönelmesinde etkili olacaktır. Şair yıllar sonra dedesinin üzerindeki etkisini, "...Almasbek ilimge çandaq okuguçiliq çağlirini eslep, üç üstazim; bovam Mahmut Axun, ve edebiyat peni muellimlerim Zeytune Yusupova bilen Kemen Orazalin ağay..."(Koraş, 2015: 48-60). cümleleriyle ifade eder.

Şair, okula başlamadan dedesi evde eğitime başlar, dedesinin kendi ile özel olarak ilgilendiğini kendisinin okuduğu Şeyh Sadi, Hoca Hafız, Abdurrahman Cami, Mirza Bedil, Ali Şir Nevai, Sofi Allayar, Meşrep, gibi klasik şairlerin eserlerini kendisine de okuttuğunu belirtmektedir. Dede Mahmut Ahun, onun hayatında çok önemli bir yere sahiptir. Hem baba hem öğretmen olmuştur.

Şairin okul yılları, Doğu Türkistan'da Mao'nun Çin Halk cumhuriyetini ilan ettiği yıllardan sonradır. Mao iktidara geldikten sonra 1958'e kadar süren bir kolektivizasyon başlatır. Milyonlarca insan akla hayale gelmeyecek sebeplerden yine akla hayale gelmeyecek şekilde öldürülür. Eğitimsiz köylü nüfus için eğitim seferberliği ilan edilerek toprak sahiplerinin elinden alınan topraklar köylülere dağıtılır.

Almasbek ilk ve ortaokulu doğduğu kent olan Çöçek'te okur. Şairin okula gittiği dönemde Çöçek'te mahmudiya (kız mektebi), Turaniya, Cumhuriya (Gülendamiya) adına; Uygurlar, kazaklar ve Tatarlar tarafından açılmış Türk okulları ve Molotov adına Ruslar tarafından açılmış bir ortaokul vardır. Bu okulları açanlar arasında Mehsut Muhiti (Uygur), Başbay (kazak) Gumur (Tatar) ve Hasan Çanişev (Tatar) gibi zengin aydınlar vardır.

İlk şiirini 1956 veya 1957 yılında 6. sınıftayken yazar ve "Vatanım" başlıklı bu şiir Çöçek'te Uygurca yayımlanan singiang pioneri adlı gazetede yayımlanır. Yayımlanan bu ilk şiirden sonra aynı gazetede şairin başlığını ve konusunu hatırlamadığı başka yazıları yayımlanmıştır.

Bu yıllarda Komünist Çin Doğu Türkistan Türkleri üzerindeki baskı ve şiddeti gittikçe artırır. Bu baskı ve şiddet bir soykırım haline dönüşür. Rusya, 1949 ile 1963 yılları arasında kızıl Çin’de öldürülen insan sayısını 26 milyon olarak belirtmiştir.

Bu baskı ve şiddetin dayanılmaz bir hal alması üzerine baskı ve katliamlara karşı çıkan Çöçek’teki Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar ve Uygurlardan oluşan kalabalık bir kitle, 1962 yılında kahırlı Göç (Büyük Göç) adını verdikleri bir yürüyüşle Kazakistan’a göç ederler. Şair bu göçü hep işler. Göçten yıllar sonra yazdığı bir şiirde bu dönemi şöyle dile getirir. (Teğdir.)

Almasbek 19 yaşındadır, şairin ailesi de bu kahırlı Göç’e katılır. Aile Çöçek’ten eski Sovyetler birliğine göç eder. Almasbek çocukluk çağını yaşadığı ve ana yer dediği toprakları hiç unutmaz, oraların viran olduğunu düşünerek hayıflanır. Yayımladığı ilk şiir kitabında hatıralarını şöyle dile getirir. (Xatire)

Almasbek bu göçü göç sırasında Çöçek’te yazdığı 24 Nisan 1962 tarihli şiirinde şöyle dile getirir. (Köç kelidu), (Teğdir), (Esleş). Kahırlı Göç sonrası şairin ailesi Semey Vilayeti albay nahiyesinin Arkad köyüne yerleştirir.

Göçten sonra şair önce Arkat, sonra Karavul ortaokulunda; 11. Sınıfı ise Embise Lomanosif adındaki Kazakça eğitim veren okur.

Şiirleri henüz “Sovhoz Tuvı” gazetesinde yayımlanmadan önce şairin 1962 tarihini taşıyan Kazak Türkçesi ile yazılmış dört şiiri vardır. 1960’lı yılların ortasında yüksek tahsil için Özbekistan’a gitmiştir.

Almasbek’in hayatında Özbekistan ve Taşkent’in özel bir yeri vardır çünkü üniversite tahsilini Taşkent devlet Üniversitesinin şark ve gazetecilik fakültesinde yapar 1970’li yıllarda üniversiteyi bitirir.

1975-1983 yılları arasında Özbekistan televizyon ve radyosunda sunucu olarak devlet Komitesi Uygur Tehriratı bölümünde çalışır.

1983 yılında bıraktığı işinden sonra Moskova’dan gelen bir emirle 7 Ocak 1984 tarihinde Özbekistan’dan ayrılır. 9 Ocak 1984 tarihinde Kazakistan’ın Almatı şehrinde yayımlanan “Yeni Hayat” gazetesinin edebiyat bölümünde her muharrir olarak çalışmaya başlar.

Böylece Almasbek’in hayatında ikinci kez Kazakistan sayfası açılır. Almasbek Edebi Oylar İstiraplır1 ve Edebi Oylar İstiraplır2 kitaplarında Topladığı makaleler

ile beşinci Okean (1984) Almas Zerriler (D.Turahmetov ile beraber) 1990, Sadigan Ketey Helkim (1998) sen büyük derdim (1998) kök Börenin Köz Yeşi (2002) kitaplarını (Yeni Hayat) Gazetesi'nde çalıştığı yıllarda neşreder.

1984 yılında muharrir ve edebiyat bölümü sorumlusu olarak başladığı Almatı'da hala neşredilen “Yeni Hayat” gazetesinden 2003 yılında edebiyat bölümü müdürü olarak emekli oldu.

Almasbek halen Almatı Almatı'da ikamet etmektedir emekli olduktan sonra birikimlerini yazmaya ve eserlerini neşretmeye devam etmiştir (Koraş, 2015: 48-60).

Şairliği

Henüz çocuk denilecek yaşlarda kendisini yetiştiren Mahmut Ahun'dan Şeyh Sadi, Hoca hafız, Abdurrahman Cami, Mirza Bedil, Ali Şir Nevai, Sofi Allayar ve adı zikredilmeyen pek çok klasik şairin eserlerini okuyarak yetişmiştir. Bu birikim hem şairliğe yönelmesinde hem de üslubunda hayatı boyunca etkili olmuştur.

İlk şiir ve yazıları henüz Doğu Türkistan'dan göç etmeden çocuk denecek 13-14 yaşlarında gazetelerde boy gösterir. Vatanım başlıklı ilk şiiri 1956 veya 1957'de Çöçek'te Uygur Türkçesi ile yayınlanmakta olan Singiang pioneri adlı gazetede yayınlanır.

İlk şiirleri ise Şemey Vilayeti Abay Nahiyesinde yayımlanan “Sovhoz Tuvi” adlı gazetede “Şıngıs Tagva Arnav” (Çingiz Takka Mediye “Cengiz Dağa Övgü”) adlı köşede yayınlanır. Bu köşede yayımlanan şiirlerin bir kısmında 1986 yılında yayınlanan “Bahar Şarkıları” adlı bir kitapta yayınlanmıştır.

Yayımlanan ilk kitabı beşinci okyanusta yer alan hiçbir şiirde tarih belirtilmemiştir. Burada yayımlanmış bazı şiirlerini 60'lı yıllardan daha önce yazılmış olma ihtimali yüksektir. Üstelik bu kitapta başarısız olsa da, aruzun denendiği şekli ve muhteva olarak klasik edebiyat türlerinde yazılmış müfretler, gazeller bir murabba ve bir kaside vardır.

Şairin 1943 doğumlu olduğu dikkate alınırsa, genç yaşta yazılmış şiirlerindedir. Ancak bu şiirlerin Kazak Türkçesi ile yazıldığını belirtmek gerekir. Şairi bu şiirlerini de dikkate alırsak hem kazak Türkçesi hem de Uygur Türkçesi ile yazdığı şiirler bakımından iki ayrı başlıkta ele almak gerekecektir (Koraş, 2015: 44-60).

0.3.2. Eserleri

Elimizdeki eserlerden hareketle: gazateci, şair, yazar, dramaturg, halkiyatçı, edebi çevirmen diyebileceğimiz Almasbek'in şüana kadar yayımlanmış 16 tane eseri vardır.

Bunlar sırası ile şiir ve rubailer, destanlar içine alan kitaplardır. 1. *Bahar Şarkıları*; genel bir şiir toplamı olan eserdir. 2. *Beşinçi Okyanus* (1986); gazallerde içine alan bir şiir kitabıdır. 3. *Sevgili Halkım*(1998); şiir kitabıdır. 4. *Sen Büyük Derdim*; adlı kitabı şiirler ve rubailerden oluşan şiir kitabıdır. 5. *Boz Kurtun Göz Yaşı* (2002); adlı kitapta şiirler, destan ve rubailer ibaresi oluşan bir kitap olarak yayımlanmıştır.

Rivayet, destan ve ballada ise sırası ile şunlardır. 1. *Ana ve Çingizhan*; 2004 yılında yayımlanmıştır. 2. *Turannin Hakan Kızlıri*. 3. *Tatatunga ve Tayanhan* (2008), 4. *Göktantanrı'nın İlk Sözü* vb.

Makale ve temsillerden oluşan kitabı *Almas Zerrilerdir*.

Diğer Eserleri: *Abay İcadi Hekkide Oylar* (2005), *Edebiy Oylar İztiraplıri 1* (2007), *Tatatunga ve Tayanhan* (2008), *Şahkerim* (2009), *Rubaiyat Bostani* (2009), *Edebiy oylar 2* (2012), *Tarsus Tanlıri* (2012) adlı kitaplardan ibarettir. (Koraş, 2015; 69).

0.3.3. Edebi Şahsiyeti ve Üslubu Hakkında

Almasbek'in eserleri arasında şiirler ağırlıkta olmakla birlikte nesirleri de azımsanamayacak derecededir. Kendi ana dili dışında başka dillerde de başarılı eserler vermiştir. Şiirlerinde işlediği konuların yelpazesi geniştir, doğa, vatan sevgisi, aşk gibi konulara yer vermiştir. Şiirlerinin dili çağdaş Uygurcaya göre biraz daha ağırdır, eski kelimelere rastlamak mümkündür.

Nesirleri ise genellikle inceleme ve araştırma yazıları biçimindedir. Bu yazılarında işlediği konular ağırlıklı olarak Uygur edebiyatı ve kültür unsurlarıdır. Yazarın Uygur sözlü edebiyatına özel ilgisi dikkat çeker, bu konular üzerinde yoğunlaşmıştır. Yazar şiirlerinde de nesirlerinde de atasözleri gibi unsurlara özellikle

yer verir, görüşünü bunlarla destekler veya atasözlerine açıklamalarda bulunur. Ele aldığı konular hakkında farklı görüşlere de yer verir, sonuçlarda genelleyici bir tarzı vardır.

Yazar, Kaşgarlı Mahmut, Yusuf Has Hacıp, Ahmet Yükneki ve Farabi gibi büyük edip ve bilim adamlardan alıntılara da sık sık yer verir, onların eserlerini tanıtmaya ve canlı tutmaya kaygısı göze çarpar.

Yazarın gerek şiirleri ile olsun gerekse nesirleri ile olsun çağdaş Uygur edebiyatına ve edebiyat tarihine katkıları büyüktür.

İNCELEME

I. MAKALELERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

I.1. “Şairce Üslup ve Paralelizm¹” (Şairane Uslub ve Parallelizm)

İki temel başlık altında işlenmiştir: “Halk şiirindeki Paralelizm örnekleri ve Klasik Edebiyatımızdaki Paralelizm örnekleri.” Bu 15 Sayfadan oluşan bir makaledir. Yazarın bu makalede ele aldığı konu “Paralelizm” akımının Uygur halkının sözlü halk ürünleri ve şiirlerdeki Paralelizm özelliklerine etkisidir. Yazar makalenin giriş kısmında bu konuda kısa bir açıklamada bulunmuştur.

Makalede sunulmak istenen ön bilgiye göre; Uygur halkının gelenekselleştirdiği (an’ane) bu ahlakın sözlü halk ürünlerinde ve şiirlerde uygun hala gelmiştir. “Bilim” temel alınıp kesin cümlelerle ifade edilmiş, atasözleriyle desteklenmiştir. Makalede yer alan dizelerde bu açıkça görülmektedir.

Bilimin önemi ve ahlaki estetik faziletlerine sağlam vurgular yapılmıştır. Yazar bu konuyu daha da etkili bir hale getirmek için sağlam kaynaklardan faydalanarak örnekler verdiği görülür. Mevlana, Kaşgarlı Mahmud gibi kişiler aynı konuyu etkili bir şekilde eserlerinde işlemiş kişilerdir, ilmi ifade eden dizeler o kadar güçlü ve sağlamdır ki “bilgili kişinin beline taş bağlasan maden olacağı, bilgisizin yanına altın koysan taşa dönüşeceği ifade edilmiştir.”

Uygur sözlü halk ürünlerindeki Paralelizm özellikleri taşıyan şairane söyleyişler arasında “âşık” konusu derin etkiler yaratmaktadır. “Aşığın ayak izlerinden yükselen toz âmâ olanın gözlerini açar”, “sözün sözden farkı var, doksan türlü anlamı var” gibi ifadeler bunu vurgulamaktadır.

Paralelizm ve buna benzer akımlar dilin yerleşmesini her zaman kolaylaştırmıştır. Yazarın makalede kullanmış olduğu şiirler ve dizelerinde akımın özellikleri, şiirin manasının ne derecede değişebileceğine yöneliktir. Lirik halk şiir anlayışının temellenmesi konusunda

¹Almasbek, “Şairane Uslub ve Parallelizm”, Edebiy Oylar ve İstirapliri, Mir Neşriyatı, Almuta 2007, s. 5-25.

akımın faydası oldukça fazladır. Uygur lirik halk şiirinde İnsan sevgisi, vefa, sadakat vb. konular etkili bir şekilde işlenmiştir.

Böyle şiir temalarında “bahadırı olan halk, düşmana muhtaç olmaz” gibi ibareler güzel bir şekilde işlenmiştir. Lirik şiirlerde Uygur halkının umudu, umutsuzluğu vurgulanmıştır. Güvendiği dağların ne kadar yılanlığı olduğu işlenmiştir.

Paralelizm örneklerini hemen hemen her dizede ele alan yazarın anlatmak istediği konu, bu etkili akımın şiirlerde devamlı işlenmiş olması idi. Bu akım şununla daha da güzelleşip mükemmelleşmesini sağlamıştır. Yazarın kullanmış olduğu bu cümleler makalede işlenen bölümlerin özeti olmuştur.

“Dünya edebiyatı bir bahçe olsa idi, Uygur Klasik edebiyatı bahçenin büyük çınarı olurdu. Uygur edebiyatına sonsuz bir deniz olsa idi, Uygur Klasik Edebiyatı bu denize dökülen bir nehir olurdu. Bu kökü ve nehirin kaynağı yalnızca halk olurdu.

1.2. Gönüldeki Sözler (Köñüldiki Gepler²)

Yazar, 1985 yılında Nur Neşriyat dergisinde yayınlanan beş sayfalık bu makalesinde, her milletin milli medeniyetinin ve edebi dilinin devrin ihtiyacına uygun biçimde gelişmesi gerektiği konularını ele almıştır.

Milli medeniyetin yükselişinin dille paralel olduğunu ve insanların tabiatı anlama, birbiri ile anlaşma, düşünme, kavrama, estetik kaygı ve kendini tanıma, milletini ve değerlerini bilme gibi bütün sosyal hayatın dile bağlı geliştiğini belirterek başlayan “Köñüldeki Gepler” bütün Türk dünyası için güncel bir meseleye temas eder ve kendine göre çözüm bulur.

Lenin’in “hazırlanacak olan yeni Rus dili sözlüğünde Puşkin’den başlayıp Gorki’ye kadar bütün klasiklerde geçen kelimelerin bu sözlükte yer alması gerektiği...” sözünden hareketle mevcut konuşma dilinin ifade-i meramda yetersiz kaldığı ve insanların kendi dilinin zenginliğinin ve ifade gücünün farkında olmadan yaşadığını Kaşgarlı Mahmut’tan başlayarak günümüze kadar devam eden klasik edebiyatın Uygur Türkçesi için bir hazine olduğunu ancak aydınların bunun farkında olmadığını, yeni neslin bu hazineyi anlamakta güçlük çektiğini hatta hiç anlamadığını, bugünden evvel verilen bütün edebi eserlerin ve

² Almasbek, “Gönüldeki Sözler”, Edebiy Oylar ve İstirapliri, Mir Neşriyatı, Almuta 2007, s. 26-33.

klasik edebiyattaki mazmunların bize ait olduğu halde aydınların buna sırt çevirdiğini edebi dilin gittikçe yabancı unsurlardan temizlenip saplandığını ancak bir milleti kanatlandırıp yükseltecek ifade gücünden yoksun kaldığını belirterek bu gerileyişini sebebinin eskiye sırt çevirmek olduğunu belirtilerek çözümün kendi kaynaklarımızda olduğunu, onları okuyup öğrenip, orada geçen kelimeleri ve o kelimelerdeki Bütün unsurları bugün kullanabileceğimiz vurgular. Düşüncenin dile bağlı olarak geliştiğini hatırlatan Almasbek, kimseyi kendisi gibi düşünmeye zorlamadığını ancak mevcut probleme dikkat çekmek istediğini belirterek makaleye sonlandırır.

Kişi hangi millete mensup olursa olsun içinde yaşadığı toplumun düşünce ve duygu yapısını benimsediğini, kendi düşünce ve duygularını ifade etmede bu yapıya dayandığını belirtir ve bu açıdan milletlerin asırlar boyunca kullandıkları kelimelerin, cümle kurma şekillerinin o millete mahsus olmasının önemine dikkat çeker. Bir dilin edebi yönünün gelişmesi, canlılığını koruyarak devam etmesi için atasözleri gibi dilin birikmiş hazinesinden faydalanmak gerektiği ve konuşma dilindeki değerleri edebi dile tatbik etmek gerektiği konusuna vurgu yapar.

İlim, teknik, sanayi, ziraat, iktisat gibi alanlardaki hızlı gelişme ve ilerleyişlerin beraberinde yeni kavramları da getirdiğini, bu kavramlar ve terimler için diğer dillerde kullanılan kelimelerin kullanılabileceğini ama o dilde yeni bir karşılık bulmanın daha önemli olduğunu söyler. Çoğu terimlerin Farsçadan alındığını söyleyerek bu yeni kavramlara yeni karşılıklar bulmanın ise dilcilerin görevi olduğunu dile getirir. Yeni kelime türetmede dilin birikiminden faydalanmak gerektiğini, yapım eklerini aktif bir şekilde kullanmak gerektiğini anlatır.

Sonuç olarak yazar, milli kültürün gelişmesi için milli medeniyet içinde önemli bir yeri olan edebi dilin de gelişmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

I.3. Kâinattaki İlmi Eserler (Kâinat Keñlikliride³)

Yazar bu makalesine 1980’li yıllarda Şincan Uygur Özerk Bölgesi’nde yabancı arkeologlar tarafından gerçekleştirilen araştırmaların sonuçlarıyla ilgili aşağıdaki bilgileri vererek başlamıştır.

³ Almasbek, “Kâinattaki İlmi Eserler”, Edebiy Oylar ve İstirapliri, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s. 34-42.

“Bu cesedin tarihi eskiden Kumul ilinde bulunan 3200 yıllık cesetten uzak olup bunun en az 4000 yıldan fazla tarihe sahip olduğu, 1984 yılı Sincan Halk matbuası tarafından neşiredilen (Karahanlıların kısaca tarihi) adlı eserin yazarı Hacı Nur Hacı tarafından İz monografyasının 1314 sayfasında belirtildi, diye malumat verir. O, ülkemizde şimdiye kadar bulunan cesetler arasında en eski, en mükemmel korunmuş cesetlerden sayılmaktadır. Bu cesetle beraber gömülen kamış sepete buğday doldurulmuş. Bu, bundan 4 bin yıl önce bu bölgede yaşayan halkların çiftçilik ile uğraştığını ve seçilen tohumların kullanıldığını ifade eder. Bu bayan cesedinin organları sağlam, elleri, ayakları ve parmakları yerinde, saç ve derisi çok iyi saklanmış”.

Yazara göre ulaşılan bu sonuçlar eski Uygur coğrafyası Doğu Türkistan’ı kesinlikle eski medeniyet merkezleri sırasına ekleme hakkını vermiştir.

Yazar eski dönemlerdeki şark bilim insanlarından şöyle bahseder; orta asırlarda zaruret, Yunanistan, Sümer ve başka yakın doğu memleketleri gök bilicilerinin araştırmalarına devam eden büyük bilim adamlarının izinden giden şarkın büyük âlimleri Muhammed Harezmi, Ebu Nasir Farabi, Ebu Reyhan Biruni, Ebu Ali ibni Sina, Nesirdin Tusi, Ömer Hayyam ve Mirza Uluğ Bey gibi mütefekkirler, başka bilim dallarında pozitif bilimlerden astronomi sahasında birçok değerli sonuçları elde etmelerine sebep oldu.

Kutadgu Bilig’den konuyla ilgili bazı beyitlere yer verdikten sonra Uygurların kullandığı takvimlerle ilgili şu bilgileri verir:

Uygurlar İslam istilasına kadar işte şu Hint, kısmen İran takvimine manen takvim esasın da iş görmüştür. Günlük zaman ölçülerinden gün ve su saatlerinden faydalanmışlardır. Orta Asya güneş takvimini kullanan halklar gündüz ile gecenin eşit olduğu gün 22 Mart koza ayının 1. günü baharın başlanması diye bilip çiftçilik işlerine başlamışlardır.

Uygurların astronomi sahasında elde ettiği başarılarla ise aşağıdaki gibi değinmiştir. Zamanın birçok ilim sahibi kişilerin dikkatini çekmişti. Ünlü matematik ve astronomi âlimi Elavuddin Bin Muhammed Ali Kuşçu (1402-1474) bunların içinde olup o, Hakaniye ülkesine (Doğu Türkistan) sefer kılmış ve o yerdeki bilim adamlarıyla tanışmış, yerli halkların ilmi ve medeni düşüncelerini öğrenmiştir.

I.4. İslam ve Milli An'ane (İslam ve Milliy En'ene⁴)

Yazar, 1987 yılı 5 Mart günü, Kazakistan Komünist Partisinin Merkez Komitesinde gerçekleştirilen cumhuriyette ateistik eğitim sonuçlarını yükseltmenin güncel meselelerinin tartışıldığı toplantıdan bahsederek giriş yaptığı makalesine, her konuyu dinle ilişkilendirerek olayları dini kisveye büründürüp tartışmadan kabullenenleri eleştiriyor. Sonrasında, İslam ile hiç alakası olmadığını, asırlardır uygulanagelen bir an'ane olduğunu savunduğu selamlaşma konusundaki görüşlerini dile getiriyor.

“Selamlaşmada ne yanlış?” sorusunu sorarak başladığı bu bölümün ilk kısmında İslamiyet'in Türkler arasında nasıl ve hangi tarihlerden sonra yaygınlaşmaya başladığına ve bu tarihlerden sonra Uygurlar arasında selamlaşmanın sağ elini göğsüne koyup başını hafifçe eğmekle (selamün aleyküm), cevaben (aleyküm selam) demenin an'ane olduğuna değiniyor. Bu kelimelere ilahi sıfat ve kudret yükleyen, sözde aydın olarak nitelediği kişilerin görüşlerine karşı çıkar ve selamlaşmada asıl amacın, birbirine karşı tehlikeli olmadığını belli etmek ve iyi dileklerde bulunmak olduğunu belirtir. Kendisinin de aynı görüşte olduğu Rus eleştirmen V. G. Belinskiy'in, an'anelerin toplumun bütünlüğünün devam ettirilmesine katkı sağladığı için korunması gerektiği görüşüne yer verir. Son kısımda V. İ. Lenin'in, “din insanlara ideal getirdi, insanlara ideal gerek, lakin gayri tabi değil belki tabi olan, insani ideal gerek!”, sözlerine yer verir.

Yazarın bu makalede savunduğu temel görüş; ateistik eğitimin, dine bağlı bir uygulama olarak görünen selamlaşmanın ortadan kaldırılmasına yönelik çalışmaların yanlış olduğu, bu gibi an'anelerin toplumu birbirine bağlayıcı unsurlar olduğu ve korunması gerektiğidir.

Yazarın, makalede Lenin'in ve bazı marksistlerin görüşlerine yer vermesi dikkat çekicidir. Bu durum makalenin yazıldığı, yayınlandığı tarih ve ortam ile doğrudan alakalıdır. Makale 1987 Mart'ında yani hâlâ SSCB dağılmamışken yayımlanmış bir makaledir. Öyle bir ortamda yazar kendi görüşlerini ileri sürebilmek için bu kişilerin sözleriyle destekleme, yazısında onların bahsine de yer verme mecburiyetinde kalmış olma ihtimali yüksektir.

⁴ Almasbek, “İslam ve Milli An'ane”, Edebiy Oylar ve İstirapliri, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s. 43-47.

I.5. Biz Yanmazsak (Biz Köymisek⁵)

Geçmişten beri bir milleti var eden kendi dilidir. Dil millet olmanın temel öğelerinden bir tanesidir. Büyük âlimler ana dilin varlığına çok büyük önem vermişler ve bunun yanında da diğer yabancı dillere saygı duymuşlardır. Geçmişte ve günümüzde yabancı dil bilmek mütefekkir olmanın zorunluluklarından. Yine bunun yanında “her lisan bir insan” sözü ile yabancı dilin önemine vurgu yapabiliriz.

Fakat yabancı dil öğrenimi ana dilde eğitim, öğretim hatta konuşmanın önüne geçiyorsa bir sıkıntı var demektir. Ana dil, milletin varlığının ve ebediyetinin sembolüdür. Yabancı dil öğreniminde amaç milleti korumak ve yüceltmenin önüne geçerse farklı amaçlara hizmet eder, şeklinde bir giriş yapar ve örnekleriyle devam eder.

Örneğin; akşamları evdekiler toplanıp yemek yedikten sonra dinlenme sırasında baba ya da anne televizyonu kapatıp kendi çocuğuna “*Komünizm Tuğu*” gazetesinden birer makale, olmazsa birer eser parçasını okutup dinlemesi, anlamadığı kelime ve cümleleri anlatıp geçmesi mümkün değil mi? Böyle işi cumartesi ve pazar günleri yürütmek için 5-10 dakika zaman ayırmak lazım. Bu gazete şahıslarda milli örf ve adet, milli medeniyetimize ait evraklar ise kendine özel insani mili özelliklerini kendi hayatı tecrübelerini, geçmişlerini ilgi kurarak detaylı anlatır.

Demek ki bu âlicenap ve insani ahlakı genç çocuk kalbine sindirmede biz, yine kendi ana dilimizin zenginliği ve güzelliğinden faydalanabiliriz.

*Bilim berdi, insan zoraydi bu kün, Ona bilgi verdi ve insan bugün yükseldi,
Aqil berdi, şuna yeşildi tügün. Ona anlayış verdi ve böylece düğümler çözüldü.
Bilimni büyük bil, oquşniulug, Bilgiyi büyük ve anlayışı ulu bil;
İkkisi yükseltkey qulnimu toluq, Seçkin kulu bu iki şey yükseltir.*

Uygur diline sonsuz saygı ve sadakat sıfatında “Kutadgu Bilig” gibi şahane eseri insaniyete hediye eden büyük şairimiz Yusuf Balasaguni, gibi cümlelerle Yusuf Has Hacıp’i över.

Her bir milletin kendi dili, edebi dilin ilerlemesi için mücadelesi, işte bu milletin azminin var olması, medeni yükselişi ve şerefi için olan büyük mücadeledir.

⁵ Almasbek, “Biz Yanmazsak”, Edebiy Oylar ve İstirapliri, Mir Neşriyatı, Almuta 2007, s. 48-60.

Esaret altında kalınsa dahi bir milletin dili en güçlü silahlarından birisidir. Dilini kaybetmeyen milletler milli benliğini de daima koruyacaklardır. Makalede bahsedildiği gibi yerel dilde eğitim gören öğrenciler dahi ana dilinde derdini anlatamıyorsa, önce aile sonra eğitim ve eğitimciler noktasında sorunlar vardır. Ana dil eğitimi aile temelli olup, okuldaki eğitimciler ile desteklenmelidir. Her şeyden önce aile evde kendini var eden, mensubu olduğu milletin dilini konuşmaktan, öğrenmekten ve öğretmekten asla vazgeçmemelidir. Eğitim kurumlarında ana dil eğitim sağlam bir şekilde gerçekleştirilmeli ve akabinde önemine vurgu yapılmalıdır.

I.6. Hoten Klasik Şiirinde (Xoten Klassiklar Nezmide⁶)

Klasik Türk edebiyatında “Hoten” kelimesi etrafında oluşan Mazmunların ele alınıp incelendiği “Hoten Klassikler Nazmide” makalesi önce mevcut aydınların klasik edebiyatı mutlaka tanımaları ve bilmeleri onun Mazmunlarına hâkim olmaları gerektiği bahsedilerek Hoten’in bugünkü coğrafyada bulunduğu yer belirtilip edebiyatta bu kadar tesir etmiş ve etrafında Mazmunlar oluşmuş bir şehir olmasının sebepleri üzerinde durulduğu bir çalışmadır. Okuyucuya verilen mesaj ise klasik edebiyatta etrafında bu kadar Mazmun oluşmuş ve merkezde yer alan başka bir şehrin olmadığı, bu Türk şehrinin dolayısıyla bu bölgede yaşayan ve edebiyata bu kadar tesir etmiş insanların yaşadığı bölgenin ihmal edildiği sahip çıkılmalıdır.

Makale Almasbek’in klasik Türk edebiyatına ve Mazmunlarına bu kadar hâkim olduğunu, mazmunların oluşması ve kullanılmasını tahlil edebilecek nazariyata, bilgi birikimine ve kabiliyete sahip olduğunu göstermesi; geçmişteki değerlerden hareketle mevcut durum hakkında değerlendirme yapabilmesi ve belli sonuçlara ulaşması bizim açımızdan önemli bir mesajdır.

Bu makalede yazarın ele aldığı konu “Hoten klasikleridir” yazar makalesinde geçmişten günümüze kadar ulaşan klasiklerin özelliklerini oluştukları konuları ve vermek istediği mesajları açıklamaktadır. Makalesini daha da bir tutarlı bir hale getirmek için birçok kaynağa başvurmuş beyitler ve dizelerle makalesini savunmuştur.

⁶Almasbek, “Hoten Klasik Şiirinde”, Edebiy Oylar ve İstiraplırı, Mir Neşriyatı, Almuta 2007, s. 61-75.

Geçmişte yaşayıp eserler verenlerin ele aldıkları konularda sadakat, iyilik, temiz sevgi, ilmi gibi özellikleri överken vicdansızlık, kurnazlık, tembellik gibi özelliklerin yer aldığı bu makalede açık bir şekilde görmekteyiz.

Destanlarda konu edilen lirik özelliklerle örnek beyitler hazırlayan yazar makalesini daha da güçlendirmiştir. Kutadgu Bilig Gül ve Nevruz gibi eserlerde işlenen didaktik ve lirik destanlar örnek olarak sunulmuştur. Hoten şehrini ve edebiyatını geniş bir şekilde ele almış kullandığı terimlerle keskin vurgular yapmıştır. Adı geçen bu şehir üzerine asırlardır şairler şiirlerinde konu almış övgülerde bahsetmiştir. Hoteni övgülere layık gören isimlerden bazıları Nizami Gencevi, Hüsrev Dehlevi, Hafız Şiraz ve Alışir Nevai gibi isimlerdir.

Makalenin savunmasına göre bu tip örneklere orta asır klasiklerinin içerisinde sıklıkla rastlamaktayız hamselerde bu konu geniş bir şekilde ele alınmıştır. “Xezain ulmeaniy” (manalar hazinesi) dönem klasiklerinde işlenen konularda yapılan sevgili ve âşık tasvirleri akılda kalıcı vurgularla sağlanmıştır. Sevgilisinin güzelliğini, imanını sümbül gibi siyah ve güzel kokan saçlarını, göz bebeklerini mecazi bir üslupta tasvirleşmiştir. Sevgilinin bastığı toprağı bile çok değerli olduğunu ifade ederek sevgi kelimesini mübalağa ederek okuyucuya sunmuştur.

Yazar bu makalede Hoten şehrinin eski Doğu Türkistan bugünkü Şincan Uygur özerk bölgesini M.Ö ki şehirlerden biri olduğu bilgisini vermektedir. Bu bölgeye bazı kaynaklarda “maain” dendiğini ve buranın halı, ipek, kumaş, parfüm, kâğıt gibi üretme sanatlarla ün kazandığını bildirmektedir. Bu bölge İslam dinini kabul edene kadar uzun yıllar Budizm inancına sahip olmuştur.

Buradan da görüldüğü gibi yazar makalesinde bu bölgenin konumu, edebiyatı, aydınların dili, dini hakkında bize bilgiler vermektedir. Kaşgarlı Mahmut’un “Divanü Lügati-t Türk” adlı büyük eserinde “tavgaç” kelimesinin incelenmesini göz önünde bulundurulduğunda bu kelimenin “maçini” olarak ifade ettiğini görmekteyiz.

Makalede geniş yer tutan “Çin Maçın Tavgaç” terimleriyle Uyguristan okura hatırlatılmıştır. “Tat tavgaç” terimiyle Tavgaçların Türklerin bir kısmı olduğu bilgisi verilirken “tat” kelimesinin Uygur demek olduğunu öğrenmekteyiz.

Çinin bölgelere ayrıldığı bildirilirken Uygurlarda iki bölge olarak gösterilmiş. İslamiyeti kabul etmeyen Uygurların Sarı Uygurlar olduğu ifade edilmiştir. Divanü Lügati-t Türk kanıtlarla “tavgaç han” ve bu unvanla devletin kutsallığı vurgulanmış güçlü devletin güçlü Hanı manası taşımaktadır.

Nevai gibi isimler beyitlerinde ele aldıkları dizelere okunubunu kutsal görülen terimlerle beslenmiş büyük Uyguristan'ı ifade etmiştir.

Makalenin ilerleyen bölümlerinde Uygur halkının sanatlarından (kırmızı bin ev sanatı) bahsedilmiş. Hikâyeler ile cennet ve cehennem tasvirleri yapılmıştır. Birçok bölgede Uygur tasviri sanatı akımının izlerine rastlanmaktadır. Bunun yanında Hoten tasvir sanatını İslamlaşan stili görülmektedir.

Makalede geçen bütün bu tartışmalardan çıkartılacak sonuç; İslam memleketleri Orta Asya bölgeleri kesirler yapan tarihçiler ve âlimleri düşünceleri göz önünde bulundurulunca Uygur diyarı ve edebiyatı ele alınan terimlerle bu makale aracılığıyla okurlarına ulaştırılmıştır.

Makalede Nevaiye ait olan “Sedd-i İskender” destanın içeriğinden, karakterlerinden ve konusundan örnek kesitlerle bu yapıtın konumuzla olan ilişkisini aracı olarak görüp kaynak tutmuştur. Nevai'ye göre Hoten olmadan hamse olmaz. Çünkü Hoten dillere destan olan Uygur diyarını ifade etmektedir.

1.7. Takvim Hakkında Bilgiler (Kalender Toğriliq Melumatlar⁷)

1987 yılında yayımlanan üç sayfalık bu makalede yazar, altı başlık altında takvimler üzerine değerlendirmeler yapmıştır.

İnsanın hayatı boyunca çevresindeki olaylar karşısında sadece şaşırarak kalmaması gerektiğini, o olayların maddi ve manevi esaslarını öğrenmesi gerektiğini, bu amaca ulaşmak için zorluk ve sıkıntılara katlanmak gerektiğini söyler. Günlük ve yıllık hesaplamaların incelik gerektirdiğini dile getirir. Yazar iki gezegenlerin ilişkilerini, Dünya, Güneş ve Ay'ın aylık ve yıllık hareketlerini sırasıyla anlatmıştır, bunu aşağıdaki gibi özetleyebiliriz:

Yazar, Ay Takvimi'ni şöyle ifade etmiştir: Ay Takvimi, M.Ö. 3 bin yıl içinde Tigr ve Evfrat deryasının ortasında kurulmuş şehirlerde (Babil ve Mezopotamya) 354 gece gündüz olarak kabul edilmiştir. 7. yüzyılda şimdiki Suudi Arabistan'da yani devletin Arap İslam halifeliğinin kurulması ile ay takvimi devlet takvimi olarak kabul edilip güneş takvimine göre her senelik eksik olan 11 günü doldurmak için ay yılı hesabındaki 30 seneyi ekleyip hesaplamak gelenektir.

⁷Almasbek “Takvim Hakkında Bilgiler”, Edebiy Oylar ve İstiraplırı, Mir Neşriyatı, Almuta 2007, s. 75-80.

Ay Güneş takvimi, ay yılı tarımcılık üretiminde net ve sabit zamanı belirlemek için hayatî gereklilik olarak meydana gelmiş mevsimlerin sürekli değişmesine ay takvimi cevap veremez. Ay Güneş yılı, Ay esas alınan Hicri yıl hesabına göre daha net olup bu takvime göre 8 yılda 1,53 gün eksik olacağını belirtir. Devri takvimde ise yani dönme yıl hesabı eski Çin’de efsanevi hükümdar Huangdi zamanında MÖ 2637 yılında kabul edilmiş. Bu devri yıl hesabının 78. devri 1984 yılından tekrarlanır. Bu yıl hesabında şimdi 4625 ejderha yılıdır. Ek olarak şunun söylemiz lazım ki, yakın doğu ve hepsi Türklerin anlayışına göre 1988 yılı Balık yıl olduğunu.

Devri takvim de Ay Güneş takvimine uymuş olduğunu, Güneş Takvimde ise Yılı ve ayları net hesaplama uzun yıllık tecrübe sonucunda oluşmuştur. Mısırlılar önce bir yılı 360 gün diye hesaplamış, sonra da yanlış düzeltilerek 365 gün olarak değiştirilmiştir. Aylar 30 gün kabul edilip yıl 12 aya bölünmüştür. Fazla olan 5 günü ise yılın sonuna bırakılmıştır. Güneş Hicri takvimine göre bir yıl 365/366 gündür. Ay hicri takvimine göre ise, yukarıda gördüğümüz gibi yıl, 354/355/ güne eşittir. Bunların her ikisine göre yıl hesaplama; Miladı 622 yıl 16 Hazirandan başlayacak Gün Hicri takvimindeki fark 33,6 yılda bir seneye eşittir. Bu yüzden, ay hicri takvimine göre 1987 yılı 1408 yılına denk olur; gün hicri takviminde ise 1366 yılıdır.

Gün hicri takviminin yılbaşı ilkbaharda gündüz ile gecenin eşitlendiği gün olup bu şimdiki takvimimize göre 21 Mart Nevruz günüdür. Güneş hicri takvimi Orta doğu memleketleri; İran, Afganistan ve Pakistan’da kullanılır. Takvimlerin özelliklerini anlatır, takvimlerde sembol olarak kullanılan hayvan adlarını belirtir. Hangi dönemde hangi devletin nasıl bir takvim kullandığını ayrıntılı şekilde vermiştir.

I.8. Eski Zil sesi (Qédimiy Qoñguraq Sadasi⁸)

Yazar dokuz sayfadan oluşan bu makalesine müzik ve zil sesi ile ilgili kısa bir anlatıyla giriş yapar. Çin’den Almanya’ya kadar uzanan, Doğu Türkistan’ı, Hindistan’ı, Harezmi’i birbirine bağlayan, doğuyu ile batı arasında ticaretin hızlı akışını sağlayan İpek Yolu’nun oluşumunda Uygurların rolüne değinerek devam eder. Geçmiş zamandaki önemli şahsiyetleri ele alır, İbni Sina’yı günümüz gençlerinin örnek almaları gerektiğini söyler.

⁸ Almasbek, “Eski Zil sesi”, Edebiy Oylar ve İstirapliri, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s. 81-92.

Farabi'nin birlik beraberliğe yaptığı vurguları, yardım severlik gibi güzel ahlaklarını dile getirir. Ömer Hayyam'ın Uygurların kültürü karşısındaki hayranlığına yer verir.

Kendi halkının medeni yükselişi sorumluluğunu üstüne alan kişinin sadece ilahi hakikatleri dile getirmesinin yetmeyeceğini, ilmi hakikatleri de dile getirmesi gerektiğini dile getirir. Yusuf Has Hacip ve Kaşgarlı Mahmut gibi büyük kişilerin eserlerinin dilimizin güzelliğini ve zenginliğini ortaya çıkardığını ve bu şahısların sadece Uygurların değil tüm Türk milletinin şerefi olduğunu belirtir.

Makaledeki diyaloglar aşağıdaki örnek gibidir.

Her bir kişi tabiat olarak öyle yaratılmış ki, o yaşamak ve yüksek makamlara erişmek için çok şeylere muhtaç olur. Onun bir tek kendi bunları elde edemiyor onları elde etmek için insanların yardımına ihtiyaç duyuyor. O yüzden kendi aralarında yardım edici birçok kişinin birleşmesi ile kendi tabiatı gereği istediği şeyleri elde edebiliyor.” İşte böyle şahsın özgür yeteneğini topluma her tarafta geliştirme tüm insanların kendi aralarında birlik dostluk ve yardım severlik ilişkilerinde gören ellame bir saniyelik beklentiden sonra okumayı yine devam etti:

Uygur türkü ve koşakları, dedi şarkıdan heyecanlanan Ömer Hayyam. Tabiat, sevgi ve muhabbet hakkındaki ince mazmunu bilmek yeterli değil, onunla beraber cengâver ruhu bilen de güzel ve büyüktür. Kişiye gurur ve güç veriyor Uygurların batur doğal vücudunu ifade ediyor.

Yusuf Has Hacip'in en önemli başarılarından biri, sözü aldı Kaşgarlı Mahmut, ana dilimizin zenginliği ve güzelliğini ortaya çıkarmak ve onu amelde ispatlamaktır. Bu sadece Uygurların değil, tüm Türk milletinin şerefi için iyi olmuştur.

I.9. Mukaddes Borç (Muqēdtsēs Qēriz⁹)

Bu makalede başlıktan da anlayacağımız gibi yazarın insanların sorumluluğunu konu aldığı bir almaktadır. Yakın geçmişte su kaynaklarının kontrol altına alınması üretim güçleri makineleşme sistemi insanlık gözünde bir hayal gibiydi. İnsanoğlu bu eşsiz su kaynaklarının yıllarca bitmeyeceğini düşünmekteydi. Böylece doğaya, çevreye olan borcunu farkında değildi. Bol su kaynaklarının bulunduğu alanlar verimli toprakları oluşturmaktaydı.

⁹ Almasbek, “Mukaddes Borç”, Edebiy Oylar ve İstiraplıri, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s. 93-103.

Bu verimli topraklar insanlara yaşam alanı sunmaktaydı. Yazar bu makalede doğanın, çevrenin, yaşam ortamlarının, koşulların insana yönelik tutumunu konu almaktadır. Makalede verilen mesaj insanlığın alacağı dersler sıralanmıştır. Çünkü bu verimli alanlar kasabalar, şehir merkezleri oluşturacak bu koşullarda var olan insanlar biliminin sanatın inşasını oluşturacaktır.

Zengin su kanalları, barajlar ve göllerdeki sular çorak bozkır ve sahalara ulaştırılacak üretim sağlanacak pirinç, buğday, pamuk vs. gibi ürünler elde edilecek ticaret ve ekonomi canlanacaktır. İnsanlık ve oldukça gün geçtikçe ihtiyaçlar artıp çözüm yolları bulmak gerekmektedir.

Suların tüketimini dengede tutmak için çözümler aranmış ve birçok su depoları yapılmıştır. Doğanın bu hareketliği insanlığa sunmuş olduğu nimetler edebiyat alanında konu olmuş birçok yazar doğaya, tabiata yönelik dizeleri kaleme almıştır.

Zamanlar, hikâyeler, destanlar, şiirler yazılmıştır. Göllerin kirlenmesi, suların azalması dizelerde yazılarak anlatılmıştır.

Bu makalede verilen mesaj insanlığın borcunun büyüklük derecesidir. Yazar makalede geçen coğrafi göllerin kaynakları hakkında tutarlı bilgiler vererek makalenin doğruluğunu kanıtlamak istemiştir.

Issık gölü Kırgızistan bölgesinde bulunan yaz, kış donmadığı için büyük ticaret kaynağı olan bir bölgedir bu göl büyük edebiyatçımız Cengiz Aytimatov'un doğduğu köyde bulunmaktadır. Makale toprağın ısıysan yani biyosferin önemini insanlığa sunduğu yaşam alanını konu almaktadır.

İnsanlığın ödeyeceği bu borç gelecek nesillerin refahı içindir. Doğanın kirliliği, suyun israfı ve beraberinde yıllarca ölümcül hastalıklara sebep olmuş halen günümüzde kanser hastalığının tedavisi mevcut olmamaktadır. Birçok isim, aydın ve yazarlar bu konuda eserler verip makaleler yazmıştır. Bu isimlerden biride Malik Kebirovdur.

Hazırladığı makalede “sorumluluk açısından....” ifadesiyle ortaya koymuştur. Kuruyan göller ileride gözyaşlarıyla doldurulamayacağı için herkes üstüne düşen borcunu ödemelidir.

I.10. Ediplerin Kendileri Şahit (Ēdiplēr Ōzliri Şahid¹⁰)

Makalesinde, her devirde milletlerin yaşadıkları içtimaî hayatı o devirlerde verilen eserlerde görmenin mümkün olduğu ifadesi ile başlayıp Kaşgarlı Mahmut ve Yusuf Has Hacib'in eserlerini verdiği dönem, bu dönemdeki eserlerin verildiği coğrafyanın, bu coğrafyadaki yaşanan içtimai hayatın bu eserlerde öğrenilebileceği, bu eserlerin geçmişten günümüze ışık tutacağı belirtilerek, eserler ve bu eserlerin önemi hakkında araştırmacıların görüşleri ifade edilmiştir.

Yazar bu makalede çeşitli dönemlerde her halkın tarih, edebiyat ve sanatında, objektif ve subjektif sebeplerden dolayı, karmaşıklıkların oluşabileceğini söyler. Sosyal hayattaki ufak tefek olarak nitelenebilecek olayların edebiyat ve sanatta yansımalarının geniş çaplı olabileceğine değinir. Bu yönüyle sanat eserlerinin meydana getirildiği dönemle doğrudan alakalı olduğunu ve o dönemki sosyal yapıya ışık tutabileceğine dikkat çeker. Sanat eserleri arasında bu işlevi en güçlü olan eserlerin ise edebi eserler olduğunu savunur.

Medeni mirasa sahip olma konusu Marksizm ve Leninizm görüşlerinin talimatlarınca yapıldığını, marksizm klasiklerinin edebiyat, sanat ve ilmi tarihi oluşturmak açısından önemli olduğunu ama esas medeni mirasın bunlardan ibaret değil, Yusuf Has Hacip ve Kaşgarlı Mahmut'a kadar dayandığını söyler.

Uygurların medeni mirasının yakın tarihle sınırlı tutulamayacağını verdiği çeşitli örneklerden sonra şu şekilde dile getirir; Uygurların bundan binlerce sene önce yerleşip şehir hayatı yaşadığı -bu herkese malum- memurluk ve basmacılık işlerinde bir değil, iki alfabeden faydalandığını, İdikut Hanlığı ve Karhanlılar hükümrانlığını adım adım güçlendirmesini, üretimin arttırılması ihtiyacından yerli pazarların genişlediğini ve onların müstakil milli pazarlara dönüşüp kendi aralarındaki ihtiyaçlardan ürün para dönüşmesinin meydana geldiğini ve arttığını görebiliyoruz.

Uygurcanın geçmişteki kullanım alanı ve değeri ile ilgili olarak ise şunları söyler; Karahanlılar zamanında, geçmişteki Uygur dili devlet dili olmuştu ve bununla beraber tüm Türklerin kendi aralarında ilişki kurmak için kullandığı dil derecesine yükselmesiyle beraber, mezkûr hanedanlık birliğine giren kısmi bölgeler hariç umumileşmişti.

¹⁰ Almasbek, "Ediplerin Kendileri Şahit", Edebiy Oylar ve İstirapliri, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s. 104-114.

Kısaca yazar bu makalede edebiyat ve sanat alanında beslenecek kaynakları sadece Marksizm ve Leninizm'in temel görüş ve klasikleriyle sınırlandırmanın doğru olmayacağını, bunlar kadar eski Türk edipleri ve eserlerinden de faydalanılabileceğini dile getirir.

I.11. Büyük Allame Edibin Gök İlmi Hakkındaki Görüşleri (Uluğ Ėllamē Ėdipniñ Astronomiyalik Qaraşliri¹¹)

“Büyük Allame Edibin Gök İlmi Hakkındaki Görüşleri” hakkındaki araştırmasında insanların eski zamanlardan şimdiye kadar kendilerinin yaşamakta olduğu toprak ve çevresi hakkında bilgi edinmeye meraklı olduğunu dile getirmiştir. Bununla birlikte yeryüzünü kuşatan gökyüzü, yıldızlar, ay, güneş vb. küçük ve büyük boyutlardaki sayısız çeşitli kâinat cisimleri hakkında çabalarının ve zekâlarının ulaşabildiği kadar araştırmalar yaparak görüşlerini ortaya koyduğunu incelemiştir.

İnsanlık ilkel dönemlerinde dünyanın sırlarını bilmeye çabalamasına rağmen bilgilerinin ve teknolojik gelişme düzeyinin sınırlı olmasından dolayı doğanın sırlarına İlahi renk vermiştir. Âlem sırları hakkındaki bazı düşünceleri ise efsanevi ve gerçekçi olmayan kendi iradelerine uydurarak yorumlamışlardır. Ama onların günlük hayatında ve toplumsal gelişmesinde doğa ve kâinatın sırları üzerindeki bilgilere ihtiyaç duyulduğundan insanlar gerçek bilgileri elde etmek için sürekli araştırma içerisinde olmuştur. Gökyüzü hakkındaki meraklarını ve ilgilerinin artmasının sonucundaki çalışmalar neticesinde bilgi birikiminin artmasıyla astroloji yani ilmi nücum ortaya çıkmıştır.

Eski Mısır, Babil, Yunan, doğuda Çin ve güneyde Hindistan olmak üzere astroloji hakkında araştırmalar yapılmıştır. Dünyanın çeşitli bölgelerindeki insanlar bu alandaki çalışmalarını ve görüşlerini farklı şekil ve farklı düzeyde ortaya koymuştur. Bu bölgelerdeki çalışmaların ve üretilen bilgilerin Türkistan coğrafyasında ve İslam ülkelerinde gökyüzü ilminin gelişmesi için katkısının olduğu tartışılmazdır. Yunan ve Hindistan gibi dünyanın çeşitli bölgelerinde ortaya çıkmış bilgiler Türk ve İslam toplumları tarafından istifade edilmiş ve daha da geliştirilmiştir. İslam dünyasındaki kâinatın sırları hakkındaki bilgilerin geliştirilmesi sonraki dönemde astroloji, coğrafya, matematik gibi modern bilgilerin ilerlemesi için ışık ve ilham kaynağı olmuştur. Bu bilgiler sayesinde insanlar dünyanın maddi ilişkileri ile kâinatın sırları hakkında umumi ilerlemelerin gelişmesi hızlanmıştır.

¹¹ Almasbek, “Büyük Allame Edibin Gök İlmi Hakkındaki Görüşleri”, Edebiy Oylar ve İstirapliri, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s. 115-163.

Yazar çalışmasında yine elem ve âlemin sırları hakkında eski efsane ve çeşitli bölgelerdeki insanların geliştirdiği bilgi ve düşüncülerinden başka Tevrat, İncil ve Kuran gibi kutsal kitaplarda da bol bilgilerin mevcut olduğunu ortaya koymuştur. Türk ve İslam coğrafyasındaki bilginler diğer ülkelerin bilgilerinden istifade etmekle birlikte kutsal kitaplarda dile getirilmiş âlem hakkındaki bilgilerden istifade ederek kendi çalışmalarını sürdürmüştür ve bu alanlardaki ilmi daha da geliştirmiştir.

Hayati ihtiyaçlar ve Orta ve Merkezi Asya’da meydana gelen kendi aralarındaki savaş bedeline birinin yerini diğerinin aldığı hanlıklar döneminde yöneticiler bilginin gelişmesi için âlimlere destek vermiştir ve onların çalışmalarını sürdürebilmesi için imkan yaratmıştır. Hükümrânlığı altındaki her milletten olan âlim ve fazıllarını, ilim ehlini bir araya getirmeye çalışarak onlara gerekli olan tüm şart ve imkânları sağlamamıştır. Karahanlılar sülalesinin (842-1218) başkenti Kaşgar’da kurulan “Saçıya” medresesi, Buhara, Semerkant, Herat ve başka Orta Asya şehirlerinde kurulan medreseler, rasathaneler, kütüphaneler bunun güzel örneklerindedir. Bundan başka Harun Reşit’in (hükümdarlık devri 786-809) zamanında başkent Bağdat şehrinde yapılan dünyadaki ilk İslam akademisi Beytü’l-Hikme’nin (Danışmendler Evi) yaptığı faaliyetlerinde görülür.

Bu ilim yurtlarında coğrafya, tıp, felsefe, edebiyat, sanat, gökyüzü ilmi, fıkıh vb. ilimler gelişmiştir. Günümü kadar yararlandığımız çeşitli alanlardaki pek çok eserler bu dönemde ortaya çıkmıştır. Ebu Reyhan Beruniy (973-1048) Gazne sultanı Mesut Gaznevi’ye sunulan (Kanuni Mesudi) adlı eseri, Azerbaycanlı gök bilimci Nasirindin Tusi (1201-1274) önderliğinde yazılıp Moğol hanı Hülagu’ya sunulan (Zici İlhani) Giyaseddin Cemşid el Kaşiy (14-15. yüzyıl) tarafından yazılan Uluğbeye hediye edilen (Zici Hakani), Uluğbek ve öğrencileri tarafından yazılan (Zici Koragani) Zici Uluğbek diye de anılır ve başkalarından ibarettir.

Çalışmasında yine Yusuf Has Hacip’in Kutadgu Bilig eserindeki gökyüzü ilmine ait bilgileri araştıran yazar, eserde Yedi Yıldız ve On İki Burç hakkında bilgilerin mevcut olduğunu dile getirmiştir. Bu zamanlarda bile insanların gökyüzü ve uzaydaki gezegenler hakkında belli düzeyde bilgi sahibi olduğunu, uzay hakkında Kaşgarlı Mahmut’un eserinde de bilgilerin olduğundan bahsetmiştir. Batı dünyasında yakın dönemlere kadar yaygın olan Pletomi’nin:

1. Dünya kâinatın merkezi.
2. Dünya hareket etmiyor.

3. Tüm gezegenler Dünya'nın etrafında dönüyor.
4. Gezegenler aynı hızda hareket ediyor.
5. Gezegenler epitsikl etrafında, epitsiklların merkezi ise, deferent denilen dairenin etrafında hareket ediyor fikriyle Yusuf Balasaguni'nin:

1. Dünya kâinatın merkezi;
2. Dünya hareket halinde yani dönüyor;
3. Tüm gezegenler Dünya etrafında malum bir daire boyunca çeşitli hızlarda hareket ediyor.
4. Gök cisimleri aynı hızda değil belki ama çeşitli hızlarda hareket ediyor.
5. Gezegenler kendisinden ışık saçan yıldız değil, belki Dünya ve Ay gibi (Ölü) gezegenlerdir. Onlar sadece Güneşten ışık alıyor. Yani Güneşten gelen ışığı yansıtıyor.

Yukarıdaki şekilde fikirleri karşılaştırarak Karahanlılar döneminde geliştirilen astroloji bilimlerinin ve gökyüzü hakkındaki bilgilerin daha günümüzdeki modern bilgi ve düşüncelerle uyum sağladığını örnek olarak göstermiştir. Yusuf Has Hacıp kendi eserinde Güneş ve gezegenlerin adlarını yabancı dille değil Türkçe isimlerle vermiştir. Bu da âlimin kendi diline ve kültürüne çok bağımlı olduğunu ifade etmekle beraber, aynı zamanda çok eskiden Türklerin gök bilimine sahip olduğunu basit bir göstergesidir.

I.12. Büyük Edip ve İslam Akidesi (Ēllamē Ēdip Vē İslam Ēqidiliri¹²)

Yazar “Büyük Edip ve İslam Akidesi” adlı çalışmasında 11. yüzyılda Karahanlılar döneminde yaşamış ve devlette “Has Hacıp” ünvanıyla görev yapmış büyük Türk siyasetçisi, şairi, filozof ve düşünür Yusuf Has Hacıp hakkında ve onun mirası olan Kutadgu Bilig eseri üzerinde incelemeler yapmıştır. Yusuf Has Hacıp'in Kutadgu Bilig destanî günümüzde Uygur, Kazak, Özbek, Rus, Macar, Türk (Türkiye Türkçesi) vb. dillerde neşre edilmesi çeşitli millet ve farklı ülkelerdeki toplumlar arasında Yusuf Has Hacıp ve onun yazdığı eseri hakkındaki ilgiyi daha da artırmıştır. Bununla birlikte araştırmacıların eser hakkında çalışma yapabilmesine kolaylıklar sağlamıştır.

¹² Almasbek, “Büyük Edip ve İslam Akidesi”, Edebiy Oylar ve İstirapliri, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s. 164-189.

Edip ve onun yazdığı eseri anmak için âlimin yaşadığı, çalışmalar yaptığı ve yönetmen olarak görev yaptığı Kaşgar'da onun türbesi yapılmıştır. 27-28 Ağustos 1986 yılında bir ilmi toplantı düzenlenmiştir. Edip ve onun eseri hakkında araştırma yapan çok sayıdaki araştırmacılar, edebiyatçılar, filozoflar toplantıya iştirak etmiştir. Onların yazdığı eserler “Kaşgar Uygur Neşriyatı” tarafından “Kutatgu Bilig Hakkında Beyan” adıyla 4 Ciltlik kitap olarak yayımlanmıştır. Bununla geniş kitlelerin bu bilgilerden yararlanması ve istifade edebilmesi beklenmiştir.

Almasbek, Yusuf Has Hacıp hakkındaki araştırmaları incelemiştir. Hacıp'in kişiliğinin çok derinden incelenmeden ona sadece şair, yazar ve İslam'ın savunucusu gibi atıfların yapıldığını ileştirmiştir ve bunun bilimsel olarak doğru olmadığını ortaya koymuştur. Kutadugu Bilig eserin ise sıradan bir destan, şiir vb. şekillerde ele alındığını, bununla eserin gerçek kıymeti ve onun barındırdığı değerli bilgilerin yeterince anlaşılmadığını göstermiştir. Bu konuda Türk toplulukları başta olmak üzere tüm dünyada yapılan çalışmaların çok yetersiz ve kalitesinin de yüksek olmadığını ortaya koymuştur.

Yusuf Has Hacıp kendi fikirlerinin Türk diliyle ve şiiri şekilde ifade etmiştir. Onun bıraktığı eser ise Türk edebiyatının en yüksek numunelerinden biridir. Bununla yazar Türk dilinin güzelliğini, ifade gücünü ve zenginliğini tüm insanların göz önüne sermiştir. Yusuf Has Hacıp edebiyattaki güzel araçlar ile Karahanlılar dönemindeki Türk toplumunun güzel ahlakını, yaşam tarzını, ideolojilerini, estetik düşüncelerini bize aktarmıştır. Eserden yazarın ve kendisi içinde bulunduğu toplumun arzu ve isteklerini, duygularını, dünya görüşlerini anlamak zor değildir.

Kutatgu Bilig'te aynı dönemdeki halkın özel düşüncelerini, inançlarını ve İslam dininin devlet yönetimindeki etkilerini eserde ifade edilen görüşlerden anlaşılabilir. Çünkü edip kendisi bir Türk İslam âlimi olmakla beraber onun yaşadığı dönemde Türkistan coğrafyasında İslam dininin nüfuzu güçlüydü. İslam dinin etkisi devlet yönetiminden eğitime, günlük hayattan sosyal anlaşmalara kadar sosyal yaşamın tüm boyutlarına kendi etkisini bırakmıştır. Bu yüzden eserin iyi bir biçimde anlaşılabilmesi için yazarın yaşadığı dönemi iyi anlamak zarurettir. O dönemdeki Türk halkının yaşam tarzını, tarihini, yönetim sistemini, toplumlar arasındaki ilişkileri, bölgenin coğrafyasını ve diğer milletler ile başka kültürler arasındaki irtibatlar hakkında belli düzeyde bilgi sahibi olmak eserin değerini ve ortaya attığı düşünceleri gerçek anlamıyla kavrayabilmek için yararlı olacaktır.

Eski dönemlerde Türk toplumları hayat mücadelesinde kendi içinde ve çevresindeki yabancı toplumlarla kanlı savaflara girmişlerdir. Hanlıklar, sülaleler birinin yerine diğeri geçmişlerdir. Hatta toplumlar arasında da kişisel menfaatler ve anlaşmazlıklar nedeniyle çatışmalar sık sık yaşanmıştır. Bunlardan dolayı halk zarar görmüş, savaflar onların canları ve mallarının pahasına olmuştur. Turfan bölgesinden başka Türkistan'ın tarım ve Tanrı Dağları, Yedi Su, Fergana, Horasan ve Hazar bölgelerindeki Türk toplumların çoğu İslam dinini benimsemişler. Turfan Budizm'i benimsemekle Türkistan genel olarak aynı dini sahiplenmiştir. Dil ve kültür açısından da bölgede birlik hâkim olmuştur. Türkistan bu dönemde köklü bir yazılı edebiyata sahip olup ilim hikmet, bilim medeniyet, tıp, müzik, ticaret, sanayi, madencilik, inşaat vb. alanlarda kendi döneminin en ileri düzeyindedir. Bunlara rağmen din, kültür ve dildeki birlik Türkistan'da siyasi birliğin ortadan kaybolmasına ve savafların çıkmasına mani olamamıştır.

Yönetimi düzenlemek, toplumun ahlakını ıslah etmek, devlet ile halk arasındaki ilişkileri, özellerle kamu menfaatleri arasındaki dengeyi sağlamak, adil, güçlü ve zengin toplum yaratmayı amaçlayan ve bunun nasıl yapılması hakkında bilgi ve öğüt vermek için Yusuf Has Hacıp bize Kutadugu Bilig eserini miras olarak bırakmıştır. Yazar bu konuda çalışmaların daha da yaygınlaştırılması ve eserdeki bilgilerden daha fazla istifade edilmesi gerektiği düşüncesindedir.

I.13. Dünyanın Dönme Tasviri (Acunniñ gërdişlik tësvisi¹³)

Yazar, on sayfadan oluşan bu makalesinde evrenin oluşumuna değindikten sonra Türklerin yerleşik hayata geçmesini anlatmıştır.

Önceki dönemlerde dünya hakkında insanlar arasındaki farklı görüşleri söyle anlatır: Malum ki, eski zamanlardan beri, insanoğlu kendi hayatının yaşam kaynağı olan ana gezegeni, kâinatı bilmenin iptidai aşamalarında kimler tarafından keşfedildiğini merak etmiştir. Yerin tepsi şeklinde düz ve saydam olduğu hakkında düşünce hâkimdi. Bu esasta kimileri onu sonsuz denizde yüzen dev balinanın üzerindeki ineğin bir boynuzunun üstüne koyduğuna, ne zaman ineğin bir boynuzu yorulup dünyayı ikinci bir boynuzuna değiştirirse deprem olacak diye efsane ve dini akidelere inanılmıştır.

¹³ Almasbek, "Dünyanın Dönme Tasviri", Edebiy Oylar ve İstirapliri, Mir Neşriyatı, Almuta 2007, s. 190-208.

Çeşitli ilim adamları ve ediplerin bu konudaki görüşlerine değindikten sonra Kaşgarlı Mahmut'un bu düşüncelerden bir adım daha ileri halde: "Jaberka yani Japonyalıların uzakta olduğunu, Maçin ile onları büyük denizin ayırdığı için onların hangi dilde konuştuğu bize malum değil", diye yazdığını ve Japonya'yı kendi haritasının en doğusuna yerleştirdiğini belirtir.

Seddi Zulkerneyn ve Yecüc-Mecuc bölgesi konusuna ise şöyle değinir: Asrımızın sonraki devirlerinde, özellikle 80. yıllardan sonra klasik edebiyatımız hakkında araştırma yapan bazı ediplerimiz ve tarihçilerimiz meselenin asıl mahiyetini anlamadan sonuçlandırmasıyla, Kaşgarlı Mahmut'un haritasındaki "Sedd-i Zulkerneyn"i İskender-i Zulkerneyn yani Aleksandır Makedonski MÖ 356-323 yaptırdığı; "Yecüc-Mecuc bölgesi" ise bugünkü "Cungo"nun Çin'in içeri bölgesinde bir şehri gösterir. Buna benzer doğru olmayan fikirleri ortaya koymuş. Böyle fikirler, ilmîliğe ve tarihîliğe tamamen zıttır. İkinci olarak Asya büyük karasının birçok bölgelerini gezip çeşitli olayları kendi gözleriyle görmüş ve duymuş dedemizin pak ruhuna yapılan saygısızlıktan başka bir şey değildir.

Uygur ve diğer Türk topluluklarının yerleşik hayata nasıl geçtiğini ise şöyle anlatır: Âlimin haritasının ilmi ehemmiyeti şundan ibaret ki, biz ondan; binlerce sene önce yaşayan halkların, özellikle, Uygur ve başka Türk toplulukları, halife ve kabilelerin yerleştiği mekânları ve sınırlarını bile net görebiliriz. Örneğin "Bügür-Kuça" şehri ile Uygur memleketi arasındaki dağ üstüne kurulan kale, "bu yer sınır", demesinden Karahanlılar ile İdikut Hanlığının kuzey batı sınırı Talas "küçük Talas, Uygurların sınırındaki bir güzergâhın adı", demesinden İdikut Hanlığının Kuzey Batı sınırı Talas deryası ve kaynaklardan malum olduğu gibi, Balkaş ve Issık Gölün kuzey doğu sahillerinden geçtiği görülebilir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, Kaşgarlı Mahmut'un Dünya çapındaki dairesi şimdiki zaman kartografya ilminde Merkatorun eşit köşeli silindire benzer Proektsiyasi diye adlandırılması yönteme kısmen uygun geliyor, asıl nüshasından görüldüğü gibi, Âlim kendi haritasını sonuna kadar bitirmemiş ya da hattat yanlışlığına izin vermiştir, diyerek bitirir.

I.14. Uygur Atasözlerinde Gökyüzü Cisimlerinin İfade Edilişi (Uygur Maqal - Tëmsilliridë Asman Eqisimliriniñ İpadilinişi¹⁴)

Uygur atasözlerinde gökyüzü cisimlerinin nasıl yer aldığı konusunu işlediği bu makaleye şöyle bir girişle başlar: Malumdur ki, medeni faaliyetin esası üretim güçleri ile üretim ilişkilerinin adım adım yükselmesi sonucunda kişilerin kâinat hakkındaki düşünceleri, ilmi ve ameli tecrübeleri basitten zorluluğa, yüzeyden derinliğe doğru ilerliyor. Bu devirde F. Engels'in belirttiği gibi kâinat güçleri ile aynı zamanda içtimai güçler de meydana geliyor, insanlara karşı olan bu güçler, sanki kâinat güçleri gibi hükümlanlığa geçiyor, yani "İlk zamanlarda doğanın sırlı güçlerini yansıtan fantastik güçler imajı şimdi içtimai Atributlara - her türlü nesne ve olayların kendisinden ayrılmaz bölünmez özelliğidir.

Eski ecdatlarımız, daha yazıyı keşfetmeden önce, kendilerinin üretim ve yaşam ihtiyaçlarına alakalı tabiat ve kâinat sırları hakkında yapılan araştırmaların asırlar boyunca yapılan ameli tecrübelerini nesillere ulaştırmıştı. Bu tecrübelerini aktarmak için kullandıkları bir vasıta ise atasözleridir, dedikten sonra şu dokuz atasözünü vererek açıklamalarını yapmıştır.

1. "Ay qotanlisa, ayda yağar, Kün qotanlisa künde."(yilal ayda bir doğar, Gün işiği her gün.)

2. "Ay onda doğsa otuz gün soğuk", (Ay onda doğarsa otuz gün soğuk olur) "Kızarıp batan güneş iyi, dik yükselen ay" (Kızarıp batan güneş iyi, dik yükselen ay iyidir)

3. "Kuzu doğsa, koyun ölmes".

4. "Sevr keldi ziraetke devr keldi"(Boa borcu dönemi geldi, ziraata devr geldi)

5. "Timsaqqa ötkende teriq çaç". (Timsah dönemi geldiğinde mahsülünü ek).

6."Sunbile tuğsa, su sovuydu, tarazi tuğsa tañ".(Sunbile dönemi gelirse, su soğur, terazi dönemi gelirse sabah soğur)

7."Oğlaq bilen soğidin saqlan, qehritanda kelgen doğidin".(oğlak dönemimde sovuğuktan saklan, kara kış gelinde doğudan).

8."hut, yaxşi kelse, qut; yaman kelse jut".(Balık dönemi iyi gekirse bereket, kötü gelirse afet).

¹⁴Almasbek, "Uygur Atasözlerinde Gökyüzü Cisimlerinin İfade Edilişi", Edebiy Oylar ve İstirapliri, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s. 209-218.

9. “Hürker tuğsa paqlan qoş”. (Hürker doğrusa kozularn kat).

Astronomi ve meteoroloji ile doğrudan ilişkili olan Uygur halk Atasözlerini özellikle, öğrenmek ve araştırmak halkımızın sayısal ve sözel bilimlere olan asırlar boyunca delilidir, en önemlisi, kendine uygun özel bakış açısını ortaya koymayı çok önemsemiştir, diyerek sonuçlandırmıştır.

I.15. Uygur Halk Felsefesinin Elmas Zerreleri (Xêliq Pêlsêpêsinîñ Almas Zêrriliri¹⁵)

Yazar bu makalesinde Uygur halkının bazı felsefi konulara yaklaşımını ele almıştır. Şöyle bir girişle başlar: En iptidai devirlerden başlayıp sonsuz harekette, değişmelerde gelişmeye yönelik sonsuz âlemin sınırlarını ondaki, her bir isim, her bir şeyin, kendine mahsus özellikleri, mahiyeti ve onlar arasındaki ilişkileri kısmen olsa bile aynı manada anlamayı isteyen insan yürümeye başladığı günden beri çeşitli tehlikelere karşı durabilecek, zorluk ve cefalar içinden hayatını yenilemeye yardım edebilecek bilgilere ihtiyaç duydu. Çeşitli efsaneler, rivayetler ve ilahi kelimeler eklenmiş ibareler ile anlatmaya ve açıklamaya çalıştı. Demek çok eskiden halk tefekkürü, âlemi ve yaratılmasını ikiye bölüp ele almıştı. Onun biri Ruh dünyası gaybî, semavi güç yani Huda, Melekler, Cinler; ikincisi, maddiyat dünyası, yaşam çevresi, üretim vasataları durumu, yani farklı şekilde söylem gerekirse aklın varlığa ruhun maddeyle alakası meselesi idi. Biz bunlara aynı manadaki ilmi felsefi bakış açısı demesek bile, malum derecede meydana gelen basit dialektik ve sade Materyalizm fikri demekte haklıyız.

Uygur atasözlerinin oluşumu ile ilgili görüşünü ise şu şekilde açıklar: Özellikle şunu söylemek gerek ki, Uygur halk atasözleri, bir hayali düşünce olarak değil belki kişilerin tabiat ve sosyal hayat kurallarını bilmeye dayanan birer olayın olduğunu ve olacağını tasavvur kılarak kendi yaşamının içtimai şartlarını hissederek malum amaca yönelik meydana gelmiştir. O yüzden atasözünde tecrübe edilen fikir ve düşünceler kendi ifadesini bulduğunda temsildeki uygun tasviri, onun gerçek karakterini ifade ediyor.

Bazı atasözleri üzerine görüşlerini dile getirir: “Demir ateşte tavlınır, insan emekte”, “Emeğin sonu rahat” gibi atasözlerinde insanlığın kendisinin yaşadığı uzun ve müşkül emek yolu, kendi ifadesini bulmuş. İnsan kendisinin tüm faaliyetlerini, tecrübelerini emek sarf

¹⁵ Almasbek, “Uygur Halk Felsefesinin Elmas Zerreleri”, Edebiy Oylar ve İstirapliri, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s. 219-231.

etme, ter dökme bedeli karşılığında elde etmiştir. Halkımız üretim sürecinde üretim vasıtalarına bile çok ehemmiyet vermiş ve bunu basit dil ile “*Yer haydisan küz hayda, küz haydimisan yüz hayda*”, “*Biligiñ taligiçe oğaq biliseñ, jürigiñ qanğiçe oma orisen*”, “*Östeñni jiglap çap suni oynap tut!*”, “*Su kelgiçe tuğan sal!*” diye ifade ediyor ve öğüt veriyor. Çünkü halk zenginliği demek üretim güçlerinin kaynağı yine de yer ile su (su çiftçi'nin kan'ı, yer çiftçinin can'ıdır)dur. Zaman geçince kendine uygun olan doğal çevre “Vatan”, “Ana yurt düşüncelerini” meydana getirir. “Ana yurt altın beşik”, “*Ana jutuñ aman bolsa, reñgi royiñ saman bolmas*”, “*Kişiniñ jutida sultan bolğiçe, öz jutuñda ultan bol!*”, “*Bülbül çimenni söyler, adem Vetenni*” “*Bülbül çimen'ni sever insan vatanni*” gibi benzer atasözlerinde kişinin biyolojik çevreyi ilk önce onun göbeğinin kesildiği yer ile direk bağlı olduğunu, sanki balık susuz yaşayamadığı gibi, kişinin Vatanlı yaşamayacağını, yaşasa bile ikinci coğrafi ve içtimai şeraite alışmak “*Sultan olsa bile*” çok zor olduğunu bildiriyor. “O yüzden her şeyden vatan ela, halk ela” tır. “*Qapa çekmey halavet yoq, inaq bolmay saadet*”, “*Köpniñ risqi köl bolar*”, “*Köpniñ küçi köp*”, “*Tört yaxşiniñ qolidin tağu tašta gül üner*”, “İş ömlükte, küç birlikte” gibi atasözleri birlik içinde yaşayan ecdadımızın birbirine yardım ederek çalışmanın faydalarını gösterirken “Göge bakma, topluma bak”, “Toptin çıksanmu, köptin çıkma”, “*Yalguz atnıg çegi çıkmas, çegi çiksimu degi çıkmas*”,(Yalnız atın ses çıkmaz, sesi çikside ünlü olmaz) gibi atasözlerinde topluluktan ayrılanın işinin iyi gitmeyeceğini, kişinin başarıyı sadece toplulukla, beraber hareket ettiğinde kazanabileceğini ortaya koyuyor. “*Birleşen uzar, birleşmeyen tozar*”, “Ayrılanı ayı yer, bölüneni börü” gibi.

Uygur atasözleri hakkında daha çok araştırma yapılması gerektiğini belirterek yazısını sonlandırır.

I.16. Uygur Halk Atasözlerine Şerhler (Uygur Xëliq Maqal-Tëmsillirigë Şërhlër¹⁶)

Uygur Halk Atasözleri üzerine açıklamalar yaptığı ve bu alanda Kaşgarlı Mahmut'un büyük katkılarına değindiği bu makalesine ondan bahsederek giriş yapar ve onun hakkında şunları söyler: İlim sahipleri ve Uygur kitapseverlerce iyi bilinir ki, dünya karşılaştırmalı dil biliminin esaslarını ilk yaratanlardan biri Türk dil biliminin babası Mevlana Kaşgarlı Mahmut, kıymetli eseri “Divanu Lügati-t Türk” te yedi bine yakın Uygur ve başka kardeş Türk Halklarının kelime ve terimlerini içeren ve onların lügat manasını Arap İslam

¹⁶ Almasbek, “Uygur Halk Atasözlerine Şerhler”, Edebiy Oylar ve İstiraplırı, Mir Neşriyatı, Almuta 2007, s.232-245.

dünyasına kısaca anlatmıştır. Bununla beraber kendi zamanındaki Uygur edebi dili, (Hakaniye) ve başka Türk halkları ve taifelerin dillerinin fonetik, leksik, morfolojik özellikleri hakkında ilmi malumatlar vermiştir.

Âlim, eserine aldığı kelime ve isimlerin lügat manasını açıklamakta, halk şiirinden, şimdiye kadar bizce müellifleri belli olmayan epik eserler (örneğin: “Alp Ertunga Efrasiyab, Oğuz Han hakkındaki mersiyelerden) le mesnevi şeklindeki hikmetli parçaların dışında, Atasözlerinden de oldukça faydalanmış. Edibin kendisi bu konuda: “Ben bu kitabı hikmetli kelimeler, atasözleri, şiir ve nesir parçalar ile süsleyip alfabe tertibi ile düzenleyip yazdım. Öğrenmek isteyenlerin gerekli kelimeleri kolay bulması için birkaç sene emek sarf edip kelimeleri uygun yerlere yerleştirdim. Net olmayanlarını açıkladım, düğümleri çözdüm,” diye bahsediyor. “Divan”dan sözlü halk edebiyatı numuneleri, özellikle, hikmetli ibareler ve atasözlerini kendinde toplamış, kendi zamanında eserdeki her bir kelime ve isimlerin okuyucu hafızasında iyi saklanması için eserin çekici ve akıcı olmasına dikkat ederek hazırlamış.

Yazar, “Divanu Lügati-t Türk” ün her üç cildini gözden geçirdiğini, ondan 1. ciltte 158, 2. ciltte 42 ve 3. ciltte 83 atasözü olmak üzere toplam 283 atasözünü kaydettiğini söyler. Daha sonra bu atasözlerinden bazılarının eserde nasıl yer aldığına, hangi atasözünün hangi kelimeyi açıklamak için kullanıldığına ayrıntılı şekilde yer verir. Bazı atasözlerinin kelimenin anlaşılması için verilen örneklerde birden fazla defa kullanıldığını söyler.

Yazar, S.Molladov’un Divanu Lügati-t Türk’teki atasözleri üzerine yazdığı makaleye de değinir ve Divanu Lügati Türk’teki bazı atasözlerinin yıllar ve asırların geçmesiyle beraber sonraki malum bir cemiyet ve içtimai hayat akışının kesilmesi neticesi olarak değiştiğini söyler ve şu örneği vererek makalesini sonlandırır: 3. Bölüm 174. sayfada “Qorqmiş kişiğe qoy başı qoş körüner” sözü şunu gösteriyor ki “Bir şeyden korkan ve o şeyi düşünse bile korkup yerinde duramaz” deniyor.

I.17. Bazı Uygur Atasözlerinin İzahı (Bēzi Bir Xēliq Maqalliriniñ Şērhi¹⁷)

Yine Uygur atasözleri üzerine araştırmaları ve görüşlerini verdiği bu makalesine yazar şöyle başlar: Emek sever ve istidatlı halkımızın asırlar boyunca yarattığı zengin ve çeşitli

¹⁷ Almasbek, “Bazı Uygur Atasözlerinin İzahı”, Edebiy Oylar ve İstirapliri, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s.246-251.

sözlü edebiyatındaki atasözlerinin eşsiz ve emsalsiz hikmetler hazinesi olduğu ilim sahiplerince malumdur. İşte bu hazinedeki her bir hikmetli kelimenin kendine özel derin anlamı rengârenk cilvesi ve değeri vardır. Çünkü her bir atasözünün anlamına çok kıymetli cevherlerine akıllı Ecdadımız bin senelik hayatın bakış açısı, kendine özel örf ve adetleri geleneksel kaideleri sinmiştir.

Daha sonra bazı atasözlerini verir ve içindeki bazı kelimeler hakkında aşağıdaki gibi açıklamalar yapar. “*Ana sūti bilen girmiyin, tana sūti bilen irmes.*” Gelenek olarak nasıl okutulup nasıl terbiye verilmişse de kişinin yaptığıının neticesi görülmez böyle kişilere “kendi emeğini israf etme!” kabilinde kullanılan bu atasözünün ikinci bölümündeki “tana” sözü hayvancılık ile uğraşan, ya da bu terimi hiç duymayan kişilerce bilinmeyebilir. Aslında tana iki yaşında inek olup bu isim Kaşgarlı Mahmut’un “Divanu Lügati-t Türk” adlı eserinde “tazun” olarak alınıp Tayınça iki yaşlı inek diye ifade edilmiştir. Demek, yukarıdaki atasözünün asıl manası: doğuştan şefkatli anne sütü ile girmeyen iyi huy, güzellik, insani faziletleri, yağ oranı daha da yüksek olan dana sütü ile sindiremezsin. Çünkü onun içinde hiçbir şey yok demekten ibarettir.

Sonra aşağıdaki üç atasözünü verir ve yukarıdaki şekilde açıklama ve değerlendirme yapar.

Aşni badañdin sora, İşni kadañdin. (Aşı fiçıya sor, işi ustasına sor).

Ayamejüz, alt ekün Qehri kelse, qattiq kün (Ayamejüz altı gün, altı kıştan daha soğuk gün).

Ötken künüñni unutma, Şire çoruguñni kuurutma. (Zengin olduğunda fakirlikte geçirdiğin günlerini unutma, Sarayda yaşadığında eski evini unutma)

Yazar makalesini şöyle sonuçlandırır: Sonuç olarak şunu söylememiz mümkün ki, Uygur atasözlerinin içinde gelen tarihi kelimelerin Arap Fars ve Çin dillerinden kabul edilen kelimelerin asıl manası ve özleşiş şeklini netleştirmek şimdi önemli görevlerimizin cümlesindedir.

I.18. Merhaba Nevruzi Eyyam (Mērhēba Nēvrozi Ēyyam¹⁸)

Yazar, “Tarihi Kıssa” olarak karşılıklı konuşmalar şeklinde yazdığı bu makalesinde esas olarak bazı gök olayları ve nevruz gününe değinmiştir. Kıssada Yusuf Has Hacip, Hasan Ali ve El-Meşhedi karşılıklı konuşur. Nevruzun Türk kültüründeki yeri, Arap kültüründe olup olmadığı, dini yönden nevruz günü kutlamalarının sakıncalı olup olmadığı konuları etrafında görüşler bildirmeleri, deliller sunmaları şeklinde geçen bir anlatıdır. Yazar bu konuşmalar üzerinden kendi görüşü de açıklar. Konuşmaları aşağıdaki gibi özetleyebiliriz:

Yunanistan Filozoflarından Eflatun ve Aristoteles kâinat ve varlıklar hakkındaki fikir ve düşüncelerini yine bir aşama yükseltip İslam ediplerine uygun düşünceleri ortaya koymuşsunuz, dedi El-Meşhedi, Örneğin: “yarattı felek, gör her zaman dönüyor”, “bunlardan aşağıdaki yalçık durur Güneş’e düz olursa dolunay olur”, gibi örnekler işte buna delalettir. Aslında Ay, Güneşten “Yağdu” olarak değil, belki tüm kâinatın sahibi ve yaratıcısı Allah’ın emri ile aydınlatmıştır.

Yusuf Has Hacip konu gök bilimi hakkında Nevruz-ı eyyama ilk önce şunu söylemem gerek ki, az önce söylediğim gibi Nevruz İslam’a hiç aykırı değil, belki o İslam ananelerini daha da mükemmelleştirmeye ve uluslararası barışları müstahkemlemek için hizmet etmeli. İmami Azam Radiyallahu Enhu her bir millet kendi şeraitine göre, kendilerinin azelden var olan geleneklerini devam ettirdiği ve Hanefi Mezhebi bütün İslam ellerinde geniş çapta yayıldığı için, El Meşhedi’ye bakıp başkalarından siz daha iyi haberdarsınız. Bizim ecdadımız Nevruz bayramını hatta İncil ile Tevrat ve Zebur gibi mukaddes kitaplar inmediği devirlerde bile kutlamış.

Mevlana, şimdi bizim Hicri kameri ile beraber kullandığımız Hicri şemsi işte bu Mısırlıların (künbitiği) mi? diye sordu yaşlı komutanlardan Yurun Tagay Yağma:

Hayır, asla öyle değil, komutan! Bizim şimdiki Hicri şemsi takvimimiz İranlılar tarafından Hicri kameriye ile aynı zamanda yapılmıştır. Aynı zamanda kameri takviminde 463. yıl ise, Şemsiye takviminde 447-448 yıl olur, dedi Yusuf Has Hacip ve istidatlı şair Ömer Hayyam önderliğinde İranlılar bu takvim-künbitiğini yine de mükemmelleştirmek için araştırma yapıyor dedi.

¹⁸ Almasbek, “Merhaba Nevruzi Eyyam”, Edebiy Oylar ve İstirapliri, Mir Neşriyatı, Almuta 2007, s.252-266.

Mevlana, siz kendi destanınızın “parlak bahar mevsimi ve Buğrahan ve büyük Buğrahan beyanın”da: Sizin bu fikrinize benim hiç karşı fikrim yok, ama Ebu Reyhan Biruni’nin eserindeki bu hadisi tekrar hatırlatmak istiyorum dedi mütefekkir şair. O böyle yazıyor “Abdusemed İbni Ali’den nakledildiğine göre, (o bu rivayeti dedesi Abdullah İbni Abbas’tan duyduğu) Nevruz günü Muhammed Peygamber’e içinde helva olan bir gümüş cam hediye ediyor. Peygamberimiz bu ne diye sorduğunda hediye veren kişi Nevruz diye cevap vermiş. Peygamberimiz Nevruz nedir diye sorduğunda İranlıların büyük bayramı, demiş. Sonra peygamberimiz helvayı yemiş ve keşke bize her gün Nevruz olsaydı, demiş.

Demek Nevruz’u kutlamak Arapların geleneğinde olmasa bile Peygamberimiz başkalarının bayramına saygıda bulunmuş, dedi Ebu Ali Hasan.

Cenabi âlilerinin bu mesele üstünde sıkıntı çekmesi her yönüyle doğru, dedi müderris Çuğlan Karluki, biz Kaşgar hanlık rasathanesi işçileri aynı muamma üstünde azıcık çalışma yaptık ve Uygur ayname-günbitiğini Hicri, Şemsi takviminden 831 yıl önce yaşayan Oğuzhan (Batur Tenrikut) Tümenbalık’ta Hun Uygur devletini kurduğu günden hesaplayalım fikrine geldik. O zaman bugünkü Uygur gün bitiği salnamesi 1279 yıl önce başlamış oluyor bu konuda allame Yusuf Has Hacip’in fikrini öğrenme niyetimiz var, diye ilave etti o.

Yazar bu kıssa aracılığıyla nevrüz kutlama geleneğinin Türk kültüründe binlerce yıldır yer aldığını, dinen sakınca olmadığını, toplumların birbirlerinin bayramlarına saygı göstermesi gerektiği görüşünü ön plana çıkarır.

I.19. Eski “Turalar” ve “Turan” Toponomi Hakkında (Qédimiy "Turalar" vë "Turan" Toponimi Toğrisida¹⁹)

Makaleye Sovyetler birliği dağıldıktan sonra bağımsızlığını kazanan Türk devletlerinin üzerinde yaşadıkları coğrafyanın eskiden kullanılan isimlerinin sorguladıklarını ve unutturulan Turan kelimesinin böylece gündeme geldiğini belirten Almasbek, el yazmalarında Turan orta asır yazmalarında Turan başlıkları altında kelimenin nasıl kullanıldığını neyi ifade ettiğini kelimenin “tura” kelimesi ile ilişkisini sorgulayıp bu kelimenin dar anlamda Maveraünnehir, geniş anlamda bütün orta Asya’yı ifade eden bir terim olduğunu kendisini Türk kabul eden bütün insanları birleşip tek bir devlete dönüştürerek kudrete sahip olduğunu belirterek yazısını sonlandırır.

¹⁹ Almasbek, “Eski “Turalar” ve “Turan” Toponomi Hakkında”, Edebiy Oylar ve İstirapliri, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s. 267-289

Yazar, bu makalesinde Tura halkı ve Turan kavramını ele almıştır. Turancılık görüşünün yaygınlaşması sonrası birçok devlet ve girişimcileri, fabrikaların, çeşitli teşkilatların bilim merkezlerinin, bankaların ve kreşlerin özel isimlerinin “Turan” olarak verildiğini söyler. Bu terim kullanıldıkça onun kökünü asıl manasını bilmek isteyenlerin çoğaldığını belirtir ve bu konuya açıklık getirmek amacıyla kaleme aldığını söyler.

1. *Yazma Eserlerde “Turan” Toponomi başlığı altında şu bilgileri verir:*

İlim sahiplerine malumdur ki M.Ö binlerce sene süresinde bugünkü Azerbaycan, İran ve Orta Asya bölgesinde geniş çapta yayılmış birden fazla “İlah’a” tapınan dinlerden biri Zerdüştlüktür. Bu din, akideleri cümlesinde “ateş insanı tüm günahlarından temizleme gücüne sahiptir” diyenler bu dine itikat edenler, ateistler yani ateşe tapınanlar dinin kendi ise ateistlik dini diye de adlandırılmıştır. Bu dinin temelini atan Zeretuştra, şimdiki kaynaklara ve tarihçilerin verdiği hükümlere göre bir tarihi şahıstır. Bu fikri destekleyen Özbek Âlimi Anatoliy Segdullayev kendisinin “Eskiden Özbekistan İlk Yazma Menbelerde” adlı kitabında: “Zeretuşta raniñ adi eski İran”, “Zereuştra” sözünden gelmiş olup “zer” altın, “Uppgar” deve ya da üç farklı anlamda “ altın develi”, “altın deve sahibi”, “Deve yetiştiren adam” vb. diye çeviriyor. Zeretuştra bir kâhin ailesinde doğmuş. Anne babasının isimleri Pauruşesp ve Dugdava. Zeretuştra evlenmiş iki kız çocuk sahibi olmuş diye yazıyor.

2. *“Turan” Toponimi Orta Asır Edebiyatlarında başlığı altında ise şu bilgileri verir:*

Malum ki, orta asırlar edebiyatlarında İran ve Turan’ın sınırları Amu Derya ile ayrılmış (A. Segdullayev) İranlı şehinşahlar ile Turanlı hakanların sözde Derya’yı sınır kılmaya ait çeşitli kaynaklardaki hikâyeler cümlesinde “Arş”, Uygurca- Alp Arş hakkında rivayetler de var. Bu eski rivayet hakkında Arap tarihçisi Et-Taberi (tam adı Ebu Cefer Muhammet İbni Nerir miladi 859-953) kendisinin “Tarihi Taberi” adlı eserinde, “Yeter, Efrasiyab ve Türk halkı aynı zamanda melali yaşadılar. Menuçehre/“Şahneme” deki efsanevi İran Padişahı Firdevsi’nin çevirisi “Birlikte anlaşma yapıp oradaki Ceyhun nehrinin o tarafı Türklerin olsun bu Tarafı İranlıların olsun şeklinde sulh yaptılar ve anlaşmayı yazıya geçirip ahitleştiler. Ereş adlı birisi vardı ki bu etrafta onun gibi okçu yoktu. Eğer o ok atarsa çok uzaklara giderdi. “Tarih-i Taberi” 1996, Ürümçi, sayfa 107 /,” diye yazıyor. Sonuç olarak, buna çok sevinen Alper Tunga “Bu günden itibaren, bu derya iki memleket arasındaki sınır olsun. Bunun nesilden nesile unutulmamış için bugünden başlayıp deryanın adı “Araguz” (yani ara+ögüz sınırdaki derya manasında olsun) diye, anlaşma yapmış. O zamandan beri kim deryadan geçse o taraf anlaşmayı bozmuş sayılır.

“*Turan*” Toponiminiñ meydana gelmesine sebep olan halk *Turalar* kim idi?” başlığı altında ise şunları söyler:

Malum ki, Türk tarihinin Demir kapısı Altay dağlarından açılrsa bile onun nesilden nesil’e geçen esas mekânları, büyük sarayları, abide taş yazmalar, Ana nehir, Orhun ve Selinga ırmakları, Baykal’ın güzel manzaralı sahilleri, büyük küçük Hıngan sıra dağları ve yeşil Ögüz (Huan he deryasının eski Hun-Uygurca adı) Murebbe zincirindeki Ordus yaylağı idi. Özbek dil bilimcilerinden A. Muxtarov ve U. Sanakulov: “Eski Türk Halklarının Orta Asya’ya yerleşmesi, Türk ve İran dilinde konuşan halkların birbirine yaklaşması ve birbirinden ayrılması birinci asırlarda başlamış” yine “Türk hakanlığı devrinde Türk kabileleri tam olarak tabakalaştı.

“Eski belgelerde dile bahsedilendi yani, “Turalar” yaşadıkları yer, isim ve mensup olduğu etnik kökenin farklı olmasından hareketle “Kırmızı Turalar, Beyaz Turalar, Uzun Turalar” denilen üç büyük kabileye bölündüğünden, “Tura” adlandırmasının “yayladaki hareketi en hızlı ve uzaklara uçabilen et yiyen kuş” olduğunu belgelendirmiş.

Sonuçta şunu söylememiz mümkün, demek ki tüm Uygurlar üzerinde araştırma yapan Çin âlimleri ve tarihçilerinin aynı fikre gelmesi hakkında (biz onların tümünü örnek vermedik) “Turalar bugünkü Uygurların en eski ecdatlarıdır.

Uygur dilindeki isim yapıcı, Fars dilindeki çokluk eki “an” ın millet adı “Tura” ya ulanmasıyla “Turan” toponimi meydana gelmiş, ahenk ihtiyacından ortadaki bir “a” kalın sesi düşmüş ya da kabile adının kısaltılmış şekli “Tur” “a” her iki dildeki “an” unlanmasıyla Turan toponimi şekillenmiş diyebiliriz. Demek, “Turan” terimi dar manada Maveraünnehiri, geniş manada yukarıda söylediğimiz gibi Merkezi ve Orta Asya’daki sonsuz toprakları ifade ediyor, kendisini Tura Türk neslinden sayan tüm Türklerin kudretli bir devletle birleşmesini arzu eden her bir insan “büyük Turaniya” ile gurur duymakta haklıdır!

Yazar bu makalede genel olarak *Tura* halkının kimler olduğunu, *Turan* kavramının nasıl oluştuğunu, bugün bu kavramın ne ifade ettiği ve nereleri kapsadığını ele almıştır.

I.20. Tarihi Gerçek Damlaları (Tarixiy Hēqiqēt Tamçiliri²⁰)

Yazar bu makalede “kardeş Tatar halkının evladı” olarak bahsettiği tarihçi Hasan Ata Ebuşiy’nin 1995 Taşkent “Çolpan” baskısı tarafından yayınlanan “Türk Kavimleri Tarihi” adlı eser üzerine değerlendirmeler yapmıştır. Değerlendirmelerini şöyle özetleyebiliriz:

İlk önce şunu söylememiz lazım ki, bir tarihi eseri yazmak için senelerce emek sarf etmek gerek prensibine sıkıca sarılan Hasan Ata Ebuşiy, kendi kitabını yazmadan önce kendi zamanına kadar ilim sahiplerine açık ve açık olmayan eski Yunan, Rus ve Avrupa Halkları, orta asırlardaki Arap-Fars, onunla beraber az olsa bile Türk dillerinde yazılan Uygur ve başka Türklere ait birçok tarihi kitap risale ile onların dil edebiyatını mütalaa etmiş ve detaylı öğrenmiş, ilimi tartışmalarda kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Müellif hiçbir halkın ırkı, ilmi, siyasi ve sınıf özelliklerine bakmaksızın hiçbir milleti ayırmadan, tam tarihi gerçeklere dayanarak karar vermiştir.

Hasan Ata Ebuşiy kendi zamanının gerçek anlamdaki terakkiperver kişilerinden biri olduğu için, o tüm insanlığın Nuh Peygamberin üç oğlu Ham, Şam ve Yafes’ten olduğu hakkında eski Yahudi efsane ve rivayetlerine olumsuz bakıyor ve orta asırlar Arap-Fars ve Türk tarihçilerin onları ilahlaştırma derecesindeki geleneği beyan ve zikirlerini yüceltmeyi tekrar etmiyor. Dillerin meydana gelme tarihi ve kökleri konusuna özel ehemmiyet veren Hasan Ata Ebuşiy Japon halkı (Onlar kendilerini “güneş devletinin insanları” manasındaki “Ni Han Jin” kelimesi ile adlandırıyor.) ve onların memleketi, dili, örf ve âdeti, dini, ilim ve medeniyeti gibi konular hakkında detaylı bilgi veriyor.

Güney batı ve kuzeybatı Türk soylu halklarından Yakutlar, Sarmatlar, Yatvaglar, Alanlar, Yasalar, Kasuglar vb. hakkında kısaca bilgi veren Ebuşiy’in “Batı Hunları ise, Uygur, On Ugir, Sayançi ve gayri Türk Halkları bir yere toplayıp “Buhara’dan başlayıp Kırgız köyleri, Ural dağlarına kadar kudretli bir devlet kurdu”, demekle Batı hun Türklerini tarif ediyor.

Hasan Ata Ebuşiy de tarihe uygun olarak, Hunları, Güney Hunlar, Kuzey Hunlar ve Batı Hunları diye üçe ayırıyor. Yukarıda söylediğimiz sınırsız topraklarda yaşayan Türkî kavimlerinin asıl kökünü tarif eden âlim yine de onu kendi zamanında Altay Dağının kuzey batısına, İrtiş Nehrinin orta akın sahillerine göç eden Uygurların bir bölümü ile bağlayarak anlatıyor.

²⁰ Almasbek, “Tarihi Gerçek Damlaları”, Edebiy Oylar ve İstiraplırı, Mir Neşriyati, Almuta 2007, s.290-296.

Tarihi gerçeklere çok önem gösteren Hasan Ata Ebuşiy kendisinin fikrini daha da derinleştirerek aşağıdakileri kaydediyor: “İstak ve Bulurdin bir fırka olmuş, Vagullar ile Uygurların birbirine karışmasından Ugir-Ongir, Hungir, Vengirler doğmuş, onunla beraber Yakutlar ile Uygurlar arasından Ugir, Başgir, Baş Uygur, Başkurt halkı doğmuş. Arın ve Arlar ile Uygurlar arasından Bulgar halkı doğmuş. Mişar halkı ile Uygurlar arasından Mişar Macar halkı meydana gelmiş.”

Yazar, Hasan Ata Ebuşiy eseriyle ilgili yukarıdaki gibi bilgiler verdikten sonra makalesini şöyle sonuçlandırır: Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, “Türkî Kavimler Tarihi” şimdiki Uygur nesline kendinin kim olduğunu milleti adına layık olan her bir insanın neler yapabileceğini ve yeteneklerini göstermekle beraber cengâver, akıncı ecdatlarını unutmayıp bunun yeni nesillere manevi güç, ruhu destek olması şüphesizdir. Hasan Ata Ebuşiy sadece Tatar halkının saygıdeğer evladı olmakla kalmamış o kendi başına yükselttiği Uygur halkının büyük oğlu olarak halkının kalbinde ebedi yaşamaya layıktır.

I.21. İslahat Değil İnkılâp Gerek (İslahat Ēmēs, İnkılap Kérēk²¹)

“İslahat değil inkılâp gerek adlı makalede” yazarın okuyucuya sunduğu bilgi temel başlık altında dildir. Yazar bu makalesinde toplumları dillerini korumasının ne derece önemli olduğuna değinmiştir. Kazak toplumunu ve Uygur dilini ele alarak birçok aydında ve okurlarına bıraktığı hazine hazine yapılarında bahsetmiş, örnekler vermiştir. Makalede sıklıkla adı geçen Şavdun Kibirov adlı dil dil bilimcisinin çalışmalarında söz edilmiş makale tutarlı bir şekilde sunulmuştur hatta öyledir ki Kazakistan Cumhuriyeti başkanı Nur Sultan Nezerbayev’in “Kazak edebiyatı” gazetesinde yayınlanan makalesinde örnekler verilerek makale daha da etkili bir şekilde getirilmiştir. Nesil’in tarihinin, edebiyatının kısıtlandığı Sovyet baskısı dile getirilmiştir.

Rus yazarların eserlerinden ve içeriklerinden söz edilmiştir. Tarihin ve dilin zamanla yok olması yeni yetişen neslin mutlak Bir kesme dönüşmesi uyarısı yapılmıştır.

Bir dilin nasıl zenginleşeceği varlığını nasıl devam ettireceği konusunda bilgiler yer almaktadır. Ana dilin önemi ve üslubu güzelliğine değinilmiştir. Bu dilin varlığını sürdürmesi tarihi diri tutmaktadır. Yazar bu makalede Uygur toplumuna özel olan zengin

²¹ Almasbek, “İslahat Değil İnkılâp Gerek”, Edebiy Oylar ve İstiraplırı, Mir Neşriyatı, Almuta 2007, s.297-360.

dilden bahsetmiş asırlar boyunca yıkılmadan zorluklara göğüs gererek ne şartlarda geldiğini belirlemiştir.

Kelimelerden örnekler vererek bu dilin zenginliğini okuyucularına kanıtlamıştır.

Öyledir ki Nevai'nin "Muhakemet-ül Lügateyn" (iki dilin muhakemesi) adlı eseriyle bu görüşü savunmuştur.

Makalede çıkarılması gereken sonuç, verilmesi istenen mesaj ana dilin edebiyat ve sanatın ilim ve medeniyetin konunmasının önemidir.

Dilin hak ile haksızlığı, iyi ile kötülüğü, güzellik ile çirkinliği, aydınlık ile karanlığı fark etmenin en önemli yoludur ve doğru anahtardır.

Uygur dilinin ve edebiyatının kaderini Tanrı dağlarına benzeten yazar bu toplumun önemini ifade etmek istemiştir.

II. TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARILMIŞ MAKALELER

II.1.“Şairane üslup ve Paralelizm” (Şairane Uslub ve Parallelizm)

Paralelizm, Yunanca “parallelos” sözüden gelmiş olup bize göre yan yana devam eden anlamına sahiptir. İki veya daha fazla vaka ve hadiseyi; yan yana, önlü arkalı şairane mazmunu açıp vermektten ibaret üsluplardan biridir. Aslen paralelizm, şifahi halk ürünlerine mahsus bir üslup olup sonra yazılı edebiyata geçen ve şairane tefekkür damlalarının yaygınlaşmasına ve yakın çıkışına zemin yaratmıştır. Biz aşağıda Uygur halk şiiri ve klasik edebiyatımızdaki paralelizm örnekleri hakkında kısaca örnek verip geçmek istiyoruz.

1.Halk Şiirindeki Paralelizm Örnekleri

Dünyadaki herhangi bir şifahi halk ürününde olduğu gibi Türk halklarının en eskisi kabul edilen Uygur halkının şifahi halk ürünleri, şiirde paralelizmde kendisine has özelliklerle kendini göstermesinin yanında bunu bir anane haline getirmiştir.

Bilim, herhangi bir milletin dünya görüşünü tabiat ve cemiyetteki yaşananları anlama gücünü, onun insani münasebetlerdeki ahlakîestetik faziletlerini ifade edep gösteren en uygun ölçüdür. İnsan içtimai gelişme ve yükselme cereyanında cehaletten bilime, mükemmel ve açık olmayan bilimlerden geniş ve derin bilimler ortaya çıkarmak için çabalar, elbette. Kendi döneminde ecdadımız, kendi evlatlarının âlim kişiler olarak yetişmesini arzu etmekle kalmamış, belki bütün varlığıyla eğitim işlemlerine ağırlık vermiştir. Bunu biz, halkımızın büyüklerinden kalan “Bilim, aklın ışığıdır”, “bilim ile hikmet, altından da pahalı”, “bilgili geçer(öne geçmek) bilimsiz harap olur” gibi pek çok atasözlerindengörebiliyoruz. Şöyle ki, bilimin değerini bilen, ona sahip olmayı tavsiye eden akıllı atalarımız:

Bilig, bilin ya begim,

Bilig sizge eş bolur.

Bilig bilgen ul erge

Bir kün devlet tuş bolur.

Yani:

*Bilgiyi anlayın ey beyim,
Bilim size dost olur.
Bilgili her kişiye
Devlet kuşu, hoş olur (yaraşır),*

diye nasihat ederek taşın hem sıradanlığını hem altının maden sıfatında kıymetini ifadeyle ilgili:

*Biliglik er beline,
Taş kursansa, qaş bolur,
Bilgisizin yanına,
Altun qoysa, taş bolur*

Yani:

*Bilgiliği beline,
Taş bağlasa, maden olur.
Bilgisizin, yanına
Altın koysan taş olur.*

diyerek de bilimin her şeyden değerli olduğunu, ilmi gayretin insanı taşı, değerli madene çeviren kabiliyete sahip olan göze ulaştırır der. Demek ki, halk toplumsal soyut anlama sahip olan bilimin asıl mahiyetinin basit taş ile altınının insan yaratılışına denk olduğunu ifade eder.

Klasik edebiyatımızın şaheserlerinden biri olan büyük sözlük bilginimiz mevlana Mahmud Kaşgarlı'nın "Divanü Lugati't-Türk" adlı eserinde:

172. sayfa

*Alın öğüt benden oğul erdem dile,
Halk ulu bilge olup bilkiñ dağıt.*

Yani:

Ey oğlum, benden nasihat dinleyip edepli olmak için çalış. Ulu âlim olup halk arasında ilim marifet dağıt diye nasihatle:

2525. sayfa

*Yağı eruryalñuquñneni tavar,
Bilik eri yağısın nelik sever.
"İnsanoğlunun malı düşmandır,*

Bilgi adamı niçin düşmandır.”

Yani:

Mal dünya insana düşmandır, âlim kişi onu nasıl söylesin, der. Zenginlik ile bilim hazinesinin ezeli rekabeti nasihatının esası.

260. sayfa:

Avlap meni qoymañiz,

Ayiñ ayib qaymañiz,

Aqar kozüm uş teñiz,

Tegre yüre quşuçar.

“Beni avlayıp bırakıverme,

Söz verip cayma cayma;

Gözüm deniz gibi akar,

Yöresinde kuşlar uçar”

Yani:

Gönlümü esir aldıktan sonra fırlatıp atmayın, verdiğiniz sözden dönmeyin; bak, gözyaşlarım deniz oldu, onun sahillerinde kuşlar dolaşmakta. Tabi bu feryat eden kalbimin kara kısmetli kuşlarıdır.

3114.sayfa:

Yüknüp maña imledi,

Közüm yeşin yemledi,

Bagrim başın emledi,

elkin bolup ol keçer.

“Boyun eğip bana işaret etti,

Gözüm yaşını sildi,

Bağrımın yarasını sağalttı,

Konuk olup geçti”.

Yani:

O bana saygı ile işaret etti, gözyaşlarımı durdurdu, bağrımın yarasını iyileştiren bir seyyah gibi kayıp oldu, diye ah çekti âşık.

Bundan bin yıllar önce yaratılan yukarıdaki şiir parçaları, bunların murabba şeklinde yazılışı, dörtlük ya da beyit değil, belki bilinmeyen bir şair tarafından yazılmış şiir olduğuna işaret eder. Aşğın içinde yaşadıkları ile tabi olayları kıyaslamak hakkında şairane söyleyişini dile getirilmiş tasvirin açık ve canlı söyleyişini aldık. Bu, Uygur sözlü halk ürünlerindeki tematik paralelizmin ilkel örneğidir.

Her zaman edebi bir eserin dilini kan ile can bilen, oyma tasvir ile meydana getiren şeyin estetik dil vasıtaları olduğu malumdur. Bu kendi zamanında işte bu malum eserin halkın diline şunun gibi her bir kelime direk ilişkilidir. Tabî ki bu aynı eserinde tuttuğu yeri dil kılıcını keskinleştirme güzelleştirmedeki rolünü açık tasvir etmek için onların kontekstini görmek gerek. Mesela:

1389. sayfa

Avlalur özüim aniñ tuzuña,

emlelur kvzüm aniñ tozuna

“Özenir onun güzelliğine,

Nemlenir gözüm onun tozuna.”

Yani:

Onun güzelliğine ben özeniyorum. Ayak izlerinden yükselen tozu gözlerime; aşk hasretinden çok ağlayıp âmâ olan gözlerimi onun ayaklarından yükselen tozlar iyileştirir der âşık. Edebi mazmunlarla söylersekasıl fikir çok da kısa ve açık ifadeyle verilmiş aynı anlamdaki şiirsel Lokanizm’dir.

Halk; her zaman bir fikir, olay, hadise, his, duygu ve birer doğal durumunun tasviri için kendi fikirlerini açık ifade etmede kendisi, aracısız iç içe yaşadığı tabiat manzaralarını ve hiç umulmayan uygun görünüşleri çabucak bulabilir.

Östeñ boyida yalpuz,

Yalpuzniñ şexi yalguz.

Men şunçe beteleymu,

Her küin yatimen yalguz,

“Arık boyunda nane,

Nanenin dal yalnız.

Ben o kadar şanssız mıyım,?

Her gün yalnız yatıyorum”.

Halk nazmı yani, can feda eden bu şiir bendindeki cümlelerinin bir tür ahenkte telaffuz edilişi, mısraların birinciden ikinciye ilişkili geçişi, geçiş ahengine intonatsiyalik paralelizmin en güzel örneği dememiz mümkün. Sözler ve mısralar arasındaki ortak melodi bu bentteki üçüncü ve dördüncü mısradaki birlikte yalnız sözünün tekrarlanmasıyla kafiye olması da bilinmelidir. Şarkı olup söylendiği takdirde, onu dinleyen de, kafiyesinden kesinlikle, sadece akarsu boyundaki karpuzun yalnız dalı gibi, aşığıyarsızyalnız yaşatan dertli âşık hasretten maşukunu göz önüne getirir sadeceduygulu şiir okuyucusu kendi hayatındaki yalnızlık anlarını hatırlar, iç sıkıntısı yaşar.

“Sözün sözden farkı var, doksan türlü anlamı var” diyen halk hiçbir zaman kelimeyi küçümsemek, onu sadece kendi arasında sosyal ilişki kurmak, yalnız birbirini anlama aracı olarak görmez. Aksine, dilin kendine has halk aklını, düşüncesini; yıllar, asırlar geçtikçe gelişip vardığı asıl hayati kaynağı eşsiz hazinesi diye görür.

Böylece “dile itibar ile itibar” der o.

Taluçi talga tegemdu?

Tal uçi maldin jiraq.

Meylimiz sizge çüşüpmu

Öyiñiz andin jiraq.

“Asma dala benzer mi?

Dal üçi maldan uzak.

Gömlümüz size düşse de

Evimiz ondan uzak.”

Yani:

Ay senem deymu seniyar,

Gül senem deymu seni.

*Keçiler yolumda hemra
Nur senem deymu seni?
“Ay senem deyim mi seni yar,
Gül senem deyim seni.
Geceler yolumda beraber,
Nur senem diyor muyum seni?”*

Misal verilen şiir bentlerindeki her bir kelimenin mana değışkenliğiahengi, birbiri ile mana uyumu, iç içe girerek kullanılışı, kimsede olmasın fikrine dikkat çeker; nazik duygu uyandırmasıyla kişi hatırasında saklanır. Evi uzak bilinmeyen Aysenem’e karşı aşk uyandırır. Bu kendianlamında:

*Jürigim çakçak boldi,
Leviñdin suv içey yârim.
Quçigiñga baş qoyup
Ecel yetse, öley yârim,
“Kalıp parça parça oldu,
Dudağından su içey yârim.
Kucağında baş koyup
Ölüm gelse, öley yârim.”*

Diyen aşığingönül arzularını ifade eder. Lirik halk şiir anlayışının buna benzer daha çok kıymetli hepsi birbirinden güzel aşkla ilgili baladlara tema olması alternatifsizdir.

*Asmandiki ay bolup
Cimi alemni teñ korsem.
Piyaleñde çay bolup
Levleriñni köydürsem.
“Semadaki ay olup,
Tüm dünyanı beraber görsem,
Çinide çay olup,*

Dudaklarımı yandırsam.”

Söylenmek istenen fikri, maksat ve iddiayı işte bu taklitte şairane ifade etmek, doğa ile insan duygusunu tefekkür tavsiyesini de sınıksız ilişkilendirmek anlamında paralelizmin kudretini eşsiz kılar. Aşığın “gökteki ay” olmasından amaç sevgiliye kavuşma görmekle değil belki nur olup onun kalp penceresinden girmek, çay olup onun dudaklarını yakmakta değil belki sevmek kalbine sevgi ateşi yakmak, tüm vücudunu sahiplenmek.

Yukarıda misal verilen beyitlerin birer kelime, birer mısrasını değerlendirmek bir tarafta dursun, onların yerini değiştirmenin onun kendi şekline de anlamına da çok derinetkisi olur. Onun için halkın yarattığı her bir mısra şiir tabiatın yarattığı en büyük ruha, insan ruhuna onun nazik, bununla beraber haşmetli his ve duygularınahatasız ulaşmak derin tesir eder, hatırlanır.

Egizemiz tag başıda

Çırag köyüdü.

Çırag emes, yarıñ oti

Jürek köyüdü.

“Yüksek yüksek dağ başında,

Çırağ yanyıyor.

Çırağ değil, yarıñ âşık,

Kalıp yanyıyor.”

Bu beyitte inkâr etme usulü ile tasvirde paralellik yaratan çırağ değil, yârin aşkı, fikrin mantiki ve duygusal çıkışı temin edilmiş. Dağ üstünde gece yanan ateşin uzaktan çırağ gibi gözükmesi doğal hal karşılaştırmasıyla yüreğe benzemesi de aynı gerçektir.

Malum ki, Uygur lirik halk şiirinde sadece insan severlik, saf sevgi, vefa, sadakat, hicran ve vuslat terennüm edilmekle kalmadan belki her bir dönemin hayati manzarası, hayati dramı kendi aksini bulur. Halk kendi başına gelen ağır kanlık takdiri, benzersiz cevru cefayı, ifade edilemez dert ve elemi, bilinen veya bilinmeyen tarihi şahısların dili ile ortaya koyar.

Şunu özellikle ilave etmek gerekir ki “Bahadırı olan halk düşmana muhtaç olmaz” diye, bahadırı halkın dağ gibi direği şairi halkın yanan kalbi ile halkımız “Oğuzname” gibi hakanlık ve bahadırılık hikâyelerini yaratmaktan bin seneler önce ulus ve kabileler arasındaki savaş destanları ve halk bahadırlarının mertçe mücadelelerini anlatan savaşçı ruhtaki şiirlerini de

katmış. Mahmut Kaşgari'nin "*Divanu Luğatit Türk*" adlı şahane eserindeki ayrı edebi parçalar bunun parlak örneğidir.

1169. sayfa

Öpkem kelip ogradim,

Arslanlayu kökredim,

Alplar başın togradim,

Emdi meni kim tutar.

“Öfkem geldi, uğradım,

Arslan gibi kükredim,

Yiğitlerin başını doğradım.

Şimdi beni kim tutar.”

Yani, gazap ile düşman üstüne atladım, tıpkı arslan gibi heybetle kükredim, kahramanlarının kellesini bedeninden ayırdım, hani, bahadır olanlar, şimdi beni kim tutar?

1246. sayfa

Eren alpi oqiştılar,

Qiñir közün bakiştılar,

Qamug tolmun toquştılar,

Qiliç qinqa küçün sigdi.

“Yiğitler çağrıştılar,

Yan gözle bakiştılar.

Bütün silahlarla vuruştılar,

Kılıç kına güç sığdı.”

Yani, alp baturlar birbirini teketek çağırdı, öfkeli şaşı gözleriyle bakışıp meydan okudu, tüm silahlarını kullandı, kınında kan uyuyan kılıçlar kınlarına güçlkle girdi. Her iki şiir bendini düşünüp anlayan şiir okuyucu “Arslan gibi kükremekten”, “Şaşı göz ile bakışmaktan”, “Kılıcın kınına güçlkle sığdırmaktan” şiddetli ve kanlı savaş meydanını, arslan gibi bahadırların zırhlı kıyafetlerini, atların gökyüzüne sıçrayıp gazaplı kişnemelerini,

kesilen başların açık kalan gözleri ile kan saçıp toplanışlarını hisseder. Burada, anlamca estetik vasıtalara sinmiş halde görünür.

Görülür ki, genel olarak, birer milli dilin kendine has, onu başka dillere tercümesi imkânsız net olmayan kelime grupları(frazeologiya) mevcuttur. İkinci bir dile aynen tercüme kılmak zor olan deyim bu cümlededir. Böyle kelime gruplarının özel hususiyeti şundan ibaret ki, onun aynen asıl kökmanası kelime kelime, cümle cümle ya da mısra mısra; örneğin, (tuyuğ) vb./anlamak mümkün değil. O kendinin “bağrında sessiz yatan” manasını, düşüncesini hissettirir. Kendi zamanında böyle gizli paralelizmler öğrencinin keskin ferasetli, doğal duygu ve etraflı bilgi sahibi olmasını gerektirir. Halkımız “Akıllıya işaret, nadana çuvaldız” derken tıpkı bunun gibi karmaşık kelime gruplarını çabuk kavrayışı göz önüne alır elbette.

Ah urarmen, ah urarmen,

Ahlirim tutqay seni.

Köz yeşim derya bolup

Beliklirim jutqay seni.

“Ah çekerim, ah çekerim,

Ahlarım tutsun seni.

Gözyaşım derya olup,

Balıklaım yutsun seni.”

Gizli paralelizm ile birlikte yazılan bu bentteki “ben”i yar aşkıyla yanan âşığa da, esaret altında inleyen mazlum halkada tatbik etmek mümkündür. An acısı, mezkûr şiirin gizli kötümser karakteridir. Şuna bakmadan, o öğrenci ya da dinleyenin vücudunda ıstıraplı heyecan, kimedir, hem ortağı duygusunu uyandırır. Bir tür manayı anlatan iki sözün/ bazen iki cümlelerin/ arka arkaya ritmik tekrarı sesteş paralelizm örneğinin yaratılışı aynı şiire müzikalite katar. Onun vezinle okunuşuna, dinleyicilerin kalbine çabuk tesir edip fikrini ve parlaktasavvur edişine zemin yaratır. Mezkûr beytinin birinci mısrasını “Keçe kündüz ah urarmen” diye değiştirtince, bir bakıma onun anlamının hiçbir zaman tamamlanmamış gibi görünmesi mümkündür. Ama “keçe kündüz” (antonimi)sinonim”ah urarmen” kelimesinin, iki kere tekrarlanışındaki ıstıraplı, nazik heyecanı, ruhu haleti, onu yaratan insan psikolojisinin tüm varlığını ifade etmekten acizdir.

Bu hayati hakikattir ki; tabiatta, hayatta, o her hangi bir basamakta olmasın; çeşitli şeyler, olay ve sergüzeştler, onun gibi söyleyecek kendi içinde denk, uygun şekilde ya da belli çelişkileri olan diyalektik birlikteki paralelleri teşkil eder. Bundan, sözlü halk edebiyatının yaratıcısı gereği faydalanıp şairane tasvir, şairane imaj yarattığını görürüz. Örneğin, cefakeş Uygur halkının, isteği kanatsız, umudu kesilen milletin millüzüntüsünü ve derdini ifade eden:

Ey pelek, çerxiñ buzuq,

Kimlerge xar qildiñ meni?

Derdi yoq namertlige,

Xaru zar qildiñ meni.

“Ey felek, işin bozuk,

Kimlere muhtaç kıldın beni?

Dertsiz namertlere,

Perişan kıldın beni?”

Teliyim bolsa meniñ,

Yangan çirag öçermidi?

Men işengen taglirim

Asti bilen köçermidi?

“Şansım olsa benim,

Açık ışık söner miydi?

Ben inanma dağlarım,

Asti ile göçer miydi?”

Şeklindeki metne halkın kendi tarafından bestelenen musikisi uygun “ey, felek” şarkısı nasıl, ha! Güvendiği dağlarda geyik yatmayan, kendi memleketine kendi sığınmayan Uygur, atalar: “Ögeñge işengiçe, özeñge işen/Annene güvenene kadar kendine güven” diyen atasözünü unutup kendine güvenen Uygur’un güvendiği “dağları” kaç kere yıkıldığından, tarihten az çok haberi olankişi iyi bilir.

Gerçekte, müteessif din adamlarının zulmünden değil, belki kılıcından kan damlayan o zulmetli zamanda “ey, felek ışık buzuq” diye, Allah’ahitapetme, onun yarattığıdünyanın

adaletsizliğini aşikâr etmek, ilahın kendisine sitem ediş, hakikaten candan geçiren çok büyük cesaret ister. Bu samimi hitap:

*Teñri dek pelekke bolsam hükümdar,
Men uni şu peti qoymayittim, zinhar.
Yeñidin şundaq bir pelek t zettim,
Yaxřilar tilekke yetetti miñ bar,
“Tanrı gibi feleğe olsam hükümdar,
Ben onu bunun gibi koymuyordum, asla.
Yeniden şunu gibi bir felek düzelttim,
İyiler istekler ulaştı bin bir.”*

Diye isteyen  mer Hayyam’a ilhamkaynağı olması ihtimalden uzak değil.

Demek ki, biz sadece tabiat hadiseleriyle değil, şunun gibi cemiyet hadiselerinin de paralelizm için hizmet ettiğini görebiliriz. İnsan edebiyatının tasvir temeli/predmenti, insan tasvirinin olmadığı yerde bediyyi edebiyat bile yok, diyen geleneksel kaideyle kıyasladığımızda, halk şiirinin de mazmuni esasında işte o insan suretini, millet simasını görürüz. “ey gök!”teki s nen mum, göç eden dağ, dağlar gibi sağlam ve ölçülü paralelizm örneğidir.

Emek ve maddi zenginliklerin üretiminin önemli amili olduğu ayandır. İnsanlar emek çekme sürecinde sadece kendisinin yaşama yeteneği için mücadele etmeden, bununla beraber çevreyi, tabiattan öğrenir. Onun sırlarını anlamaya çaba gösterir. Sonuçta, kendisinin gördüğü, iyi anladığı doğal hadiseleri kendi ruhi geçmişiyle bağdaştırıp paralelizm kılıfını yaratır. İnsan i dünyasının tilsimli fonunda tabiat manzarası açıkça görünür, cilvelenir.

*aqnigan aqmaq emes,
Başarga  şken qamilar.
Yaqqan u yamgur emes,
K zlerdin aqqan tamilar.
“akan şimşek değil,
Başa inen kamilar.*

Yağan yağmur değil,

Gözlerden akan damlalar.”

Bu hiç anlatmayagerek olmayan kudret değil mi?!

Halkamız lirik şiirinin kendisine ait özelliklerinden biri, mesleki olarak mükemmelleşmeye genişlemeye bağlıdır. İster çiftçi olsun, ister meslek sahibi olsun, onlar kendilerini ifade etmekte paralelizmden güzelce faydalanır. Bunun ile beraber sabahtan akşama kadar çalışsa bile hiçbir para kazanamayan çiftçi:

Östeñniñ tegi taşliq,

Çapay desem, ketmen yoq.

Derdimni eytay desem,

Özemge oxşaş dertmen yoq,

“Derinin altı daşlık,

Çapalayım desem çapa yok.

Derdimi anlatayım desem

Benim gibi dertli yok.”

diye feryat etse, dağ gibi emeğin karşılığında, düğme kadar rahat göremeyen değirmenci:

Suvlar şaqirap aqsa,

Tügmenniñ nori deymen.

Beşimga her bela kelse,

Özemniñ şori deymen,—

“Sular çağlayıp aksa,

Değirmen ışığı (güneş, ay) gibiyim,

Başıma ne bela gelse,

Kendi etti gibiyim,”

diye feryat eder.

Biz sözlühalk edebiyatında paralelizmin her türlü görüntülerini sadece manzume, beyit ve latif türlerinde değil belki, bunun gibi atasözleri ve bilmecelerde daha çok karşılaştığımız. Örneğin: “Divan” dan:

123. sayfa

Ula bolsa, yol azmas,

Bilik bolsa, söz yazmaa

Yani:

İşaret olsa, yoldan şaşmaz,

Bilgi olsa, sözden şaşmaz.

Bağa baksan, bağolur,

Batman batman yağ olur.

Bakımsız bağ dağ olur,

Yürek bağrın dağ olur.

Uygur halk bilmecelerinden:

Bahar geldiğinde seyreyle,

Bülbül, üget, serçe.

Çiftçi bayi elinde,

perlıdaydu tolun Ay.

Dostum senden sorayım” ,

Söyle nedir dolun Ay?

Anonim

Görünür ki, kişi hayatına özel hadiseler, tabiattan alınan büyükküçük levhalar ile yanyana gelmiş.

Çoğu kişi halk şiirinin (uddsul) mecazi anlamlarını net deliller ve şüpheyeye yer bırakmadan kesinlikle doğru olarak ifade etmenin imkânının olmaması doğaldır elbette. Lakin

şunun gibi mazmuni paralelizm yönünde meydana gelen şiirlerin asli mahiyette yine de kişi ve halk siması ifade edilir. Örneğin:

Devlet eğer konsa sinek başına,

Talih kuşu gelir her gün onun yanına.

Kinayeli temsil şeklindeki bu beytin anlamının neyi ifade edeceği, onun neyi işaret ettiğini şiirle uğraşan kolay anlayabilse de halk için çok iyi düşünmeyi gerekli kılar.

Temsildeki, devlet, mal, dünya, makam, talih, nüfuz gibi anlamlara sahiptir. Demek, yüksek makamdaki kişilerin gözüne çarpmayan herhangi bir kimse aniden şansı dönüp yetki sahibi ya da devlet başkanı olmuşsa, onun önüne çeşitli arzu ve istekler ile gelenlerin sayısı artar, o kişi kibirlenir. Gerçekten altın tahttaki sivrisinek önünde saygı ile bekleyen Sumru simasını göz önüne getirip anlayın!

Halk nazmı gayretli, coşkun, mutlu hayat yaşayan, saf kalpli ve âlicenap halklarda mükemmelleşebilir, diyen ünlü Rus edibi N.G.Cernişevskiy haklı, elbette. Edibin göz önünde tuttuğu tüm iyi sıfatlar halkımızın bünyesinde bulunur. Demek ki, Uygur sözlü halk edebiyatının ömrü sonsuzdur.

Sonuç olarak şunu söylemek isteriz ki sözlü halk edebiyatında paralelizm onun damarlarına işlemiştir. O, zaman süzgecinden, tefekkür merhalesinden geçerek, elmas gibi tavlansın daha da güzelleşip daha da mükemmelleşip hayati ihtiyaç, ruhi gıdalara dönüşür.

2. Klasik edebiyatımızdaki paralelizm örnekleri:

Eğer dünya edebiyatına emsalsiz bir bahçe desek; malumdur ki, Uygur klasik edebiyatı bu bahçedeki büyük bir çınar; eğer dünya edebiyatına sonsuz bir deniz desek, Uygur klasik edebiyatı bu denize dökülen zereşan nehirdir. Bu çınarın kökü ve bu nehrin kaynağı halktır. Bu, tartışılmaz bir gerçektir. Buher türlü iddiayı reddeden muhakkak gerçektir.

Şair, söz sarrafı. O, hayat ve tabiat dünyasındaki bir bakışta başkalarının gözüne gözükmeyen, başkalarının tefekkür süzgeçlerinden geçmeyen çok küçük vaka ve hadiseler zerresinden şairane güzel eserler yaratmanın ustası, onu malum düzene, kendi üslubunun özel sistemine getiren yetenek sahibidir. Güzellik ve diyanet kanunları ile ölçen hayati gerçekleri seçerek onu kendi akıl terazisinde değerlendirir. Sonunda bu tefekkür sürecinden geçen küçük bir tasvir akılcı bir bütünlüğe dönüşebilir.

Ünlü Rus eleştirmeni V.G. Belinski'nin dili ile söylediğimizde “ilahi ruh sahibi” olan şair eğilimi, lirik ya da felsefi eser yaratmakta olmasın, benzetme ve mecaz, istiare, timsal ve mübalağa hiperbolizmini dışlayıp aşamamış gibi, kendi zamanında paralelizmin yakınından geçemez. Çünkü insanın maneviyatı ile tabiat daima içiçedir.

Şiir poetikasında şairane imaj yaratmak için ifade ve tasvir etmenin gerçek amil olduğu herkese malumdur. Elbette, şairane imaj bilinen bir şeye benzetmek, kıyaslamak, birer canlı ya da cansıza nispet etmekleâlemin çeşitli nesnelere, hadiseleri geçmiş cereyanlar ve onların mahiyetini vasıtasız kendine denk yaratılışlı işaret özellikleri hakkında okuyucu kalbinde her nasılsa bir estetik duyu, his ve heyecan telkinine sebep olan belli bir fikri uyandırır. Bu yerde kelime kendi asli manası ile değil, belki mecaz anlama gelir, kendinin basit düşüncesi dairesinden çıkıp yeni şekil, yeni mazmun yaratır.

Biz hangi bir büyük şairin eserine bakmayalım, onların eserine dikkatle baktığımızda öğreticilik ile duygusallığın bir bütünlüğe sahip olduğunu görebiliriz. Onda basit hikmetli kelimeler, mecazlı, istiareli söz olarak yeniden bir hikmete dönüşür.

Tarıglar erur dünya, elig kuti,

Tarisa orar er tirilgu oti.

“tarlayalar erir dünya, elig kuti,

Ne Ekersen ona öyle alacaksın.”

Yani: ey beyim, dünya tarlaya benziyor, sen ona ne ekersen, onu alacaksın.

“Dünya umman”, “el-maarif”, “dünya kervansaray”/Ömer Hayyam gibi an’anevi kıyaslamaları büyük atamız mevlana Yusuf Balasaguni “dünyatarla” gibi orijinal bir imajla ifade etmiş. Kendi zamanında Uygur halkının çiftçiliğin sırlarını çok iyi bilen çok önceden yerleşik hayata geçen bir halk olduğuna işaret ediyor.

Doğu klasik edebiyatına, şu cümleden Uygur klasik edebiyatına has özelliklerden biri sembolizmdir.

Biz burada 19. yüzyılın sonuyla 20. yüzyılın başlarında Fransa ve Rusya’da meydana gelen, sonra Bolşevikler ve A.M. Gorki önderliğinde adlanmış demokratik edebi topluluğun sembolizmi düşünmeden suçlamayı dile getiriyoruz. Bununla yaşamdaki birer hadiseyi, fikir ve düşünceleri ve herhangi bir şeylerini ifade etmek için hem şartlı hem de mecazi anlamlarda kullanılan kelime ya da kelime grubu sembolizmle aynı anlamda düşünülerek reddedilmiştir.

Maşukunu güle, aşığını bülbüle benzetmekle her bir edip kendisinin gerçek sevgi, sadık dost, iyi ve vefakârlık hakkındaki yüksek insani isteklerini ve güzelliğe anlayışıyla ifadeye dönüştürmüştür. Yeri gelmişken şunu da söylememiz gerekir ki, paralelizmden faydalanmakta her bir şairin yetenek derecesi, gücü tefekkür dünyasının genişliği ile birlikte keskin çizgilerle ayrılır elbette.

Cemaliñ vesfini qıldım çemende,

Qizardi gülüyattin encümende.

“yüzünün güzellik ile süsledim,

Utandığı kızardı mecliside.”

Atayi:

eger sen bolmisañ güldek çemende,

Kişi netkey uşel beythezende?

Felek yultuz kebi xoblarni yiğsa,

Yüzüñ bolgay Quyaş ol enequmende.

“Eğer sen olmasan gül gibi, çimen gibi,

Kişi ne yapabilirse o son baharda

Felek yıldız gibi çakmak yiğsa,

Yüzüm olacak güneş o anda.

Lütfi:

Örnek verilen klasiklerimizin her ikisi de sevgilisinin yüz güzelliğini över. Atayi, “ben çimende senin yüzünün güzelliğini tarif etsem, şu yerdeki; meclisteki güllerin utançtan yüzü kızardı” demiştir. Lütfi de benzer bir üslupla “eğer çimenlikte sen olmasan, bunun gibi harap olan bahçede benim ne işim var, çünkü Tanrı yıldıza benzeyen güzelleri toplasa, bu meclisin güneşi sensin!” diye söylemiştir.

Görüyoruz ki, her iki şair “çemende” ve “mecliste” kelimelerini kafiyede kullanmış olsa da, lakin onların paralelizmden faydalanıp lirik imaj yaratma üslubu birbirinden mutlak farklıdır. Birsı, maşuğunu çiçeğe: ikincisi, güneşe benzetir.

Mevlana Lütfi'nin:

Yolunda toprak olayım a tiçin,

Ki benden geçsin o süvari.

Yani, onun yolunda at için toprak olayım ki, ne zaman şu şehsuvar adlı ata, yakışan güzelin nazarı bana düşebilir, diyen beytin argümanı paralelizmdir.

Gerçekten, klasiklerimiz gözündeki ”sevgilinin bastığı izinden alınan tozu gözlerine sürmek” istekleri, örneğin, Bilal Nazım’daki:

Ėunçe boyluq yariniñ, basqan izidin bir siqim

Bu kozümge sürgeli tuhfane keltürgil maña,

“Nazik boylu yarnin, bastığı izinden bir avuç

Tozu bu gözlerime sürmek.

gibiimajlı ifadeler, yukarıda bizimdile getirdiğimiz, Kaşgarlı Mahmut’un

1389. sayfa:

Avlanur özüm aniñ tüzüñe,

emlelur közüm aniñ toziña.

Yani:

Yârin güzelliği uygun özüme,

Kutlu iz toprağı şifa gözüme,

diyebeytini hatırlatıyor.

Biz klasik edebiyatımızdaki sembolik imajlarının gayevi ve manevi esaslarına baktığımızda nesnelere ve hadiselerin kendi adı ile adlandırılmadan, belki mefhum ve şartlı adlar ile adlandırıldığını görebiliriz. Malum ki, bu feodalizm cemiyeti, İslam ahlakı ve İslam etiğinin ihtiyacındandır. İşte bu ortamda bile doğanın malum kanunları ile kendi duygularını paralel yürütebilen, insan takdirini tabiat yasasıyla ifade eden klasik ediplerimizin imajlı fikirler mecmuasını görebiliriz. Örneğin, şair Hirkati kendisinin “Muhabetnameye Mihnetname” adlı lirik destanında:

Dedi: Qaydin bolursenmurgixuşxan?

Dedi bulbul: Mekanimermes ayan.

Dedi: Ne vechidineylersen efgan?

Dedi: Bir gülüçünbagrammeniñ qan!

diye Saba ile bülbül diyalogu ile gül imajına geçer;

Büyük klasiklerimizden Lütü (Gölve Nevruz) adlı lirik destanında kendisinin gördüğü en iyi rüyasını bülbüle;

Qilip bulbulni öz nalidin agah,

eytti cümlel ehvalini şah...

“Uyardı bülbül’ü kendi durumundan,

Beyan etti durumunu şah.”

Küyüp Bulbuliçi Nevroz için zar,

Dedikim: ey şahin şahı candar,

“Yandı bülbülcü Nevruz için,

Dedi ey şahların şahı candar,”

Ayaqtin bir zaman olturmayin xuş,

Tirik barınçe bir dem urmayin xuş

“Aşağıdan bir zaman oturmayin hoş,

Diri varınca bir az vurmayin hoş,”

izhar edip onun vaat ettiği söz ile gül imajına geçer. Zamanın geçmesine umursamayan isyankâr Zelili;

Kirmigey men cennetülme’vaga canan bolmisa,

Şişepuşi çüşmigey deryaga marcan bolmisa,

“Girmeyecem Cennet’e canan olmasa.

Girmeyecem derya’ya dinbinde mercan olmasa”,

diye kendinin gönül rızasını izhar etse;

Ünlü lirik şairimiz Kalender;

Çiqmagil gülgün oyüñdin keçede ey, şoxibaş,

Elara gevga çüşer keçe tugup tudep Quyaş.

*Nazile çıqsañ oyüñdin, bu qeder ruxsar ile,
Secde eyler qaşlariñge but bile hem buttraş,
“Eğer geceleri dışarı çıksan ey güzel canan,
Kişiler arasında tartışma olur gece doğmuş güneş,
Nazlanıp çıksan evinden bu kadar güzellik ile.
Secde kılar kaşlarına put ile haykeltıraş,”*

diye yarının güzelliğini güneşle kıyaslamakla ona putsenemler ile heykelticileri bile secde kıldırır. Demek simbolizm remiz, gerçek mahiyettir. O yüzden gençken zahiri ilimleri öğrenen Lütfi gerçek varlığı itiraf edip;

*Sen güzellik ile zenginsin, senin için ferizdurur hac,
Kıl Teñri için Kâbe-i gönlümü ziyaret*

diye, sadık sevgiyi yüseklerle çıkarırken ana yurdu Kaşgar’ı her şeyden ulu bilen Gumnam;

*Ne haced hecci ekber, kaşger içre mazarim var,
Ziyai çeşmime xaki rahidin sürme zarim bar,*

diye övdü. İslam akidesindeki beşinci farzı inkâr etmek, kendi memleketini Mekke-i Mükerrerme’den daha ulu bilmek yaşadığı zamana göre çok büyük cesarettir elbette.

Kendi hayatını bahçıvanlıkla geçirip mevsimleri ve çevreyi dikkatle seyreden Hırkati doğal manzara ve insani duygu somut ve soyut, tabiat ve muhabbet tasvirini ilişkili bağladığı için her bir kelime, her bir mısra canlı ve inandırıcıdır.

Gül ile Bülbül arasındaki haberci diyanet ve iyilik sembolü tabiatın başka bir hadisesi değil imaja uygun “saba/tan/serinlik”in ele alınması ne kadar gerçektir!

Biz önce söylediğimiz gibi ahenkli paralelizm, sadece halk ürünlerinde değil, şunun gibi zengin ve mazmuni rengârenk klasik edebiyatımızda bile hadiseleri insan sergüzeştlerini imajlı bir dille ifade etmenin genel yöntemlerinden biri olmuştur. Bir şekildeki bir anlamı anlatan iki kelimenin ya da sesin yanyana gelmesi çok farklıdır; bazı sesteş olan kelimeler satır başında ya da satır sonunda, tekrar edilir. Örneğin,

*Yürekpare, begiryare, bolubmen turfebiçare,
Yürekkoğeyqerindaşyadida herbare, herbare,*

*Koçılarda yürübyiglab, bolubavareavare,
Bugemdin boldi, eydostlar, yürekmiñpare, miñpare,
Ne qianimni bilmesmen bu gemdin aylinip başım.
“Kalbim parça, gönlüm yara oldum ben biçare,
Kalbim yanıyor kardeşim için oldu parça parça,
Sokaklarda gezdim ağlayıp, oldu bana çok zahmet,
Bu gamdan oldu dostlar kalbim bin parça, bin parça,
Ne yapacağımı bilemedim, bu gamdan döndü başım.”*

Bilal Nazım

*Dua yetkurse bayarımga sen, elbette, elbette,
Seher seyreyliseñ suyiçemen, elbette, elbette
“Dua yetiştirse bayramına sen elbette, elbette,
Sabah izlesem o çimenni elbet, elbette,”*

Zelili

Bilal Nazım'ın 1864 yılındaki İli velayetinde ortaya çıkan Uygur çiftçilerinin Mançu-Çin istibdadına karşı yürütülen milli bağımsızlık hareketine katılıp savaşta erkek gibi şehit olan abisi Celali'den yazdığı mersiye hamsesinden alınan beytin birinci mısrasındaki (yürek, pare, bağır yâre, bolubmen turfa biçare) diye yazılan kelimelerinin iç kafiyede (her pare), (avare), (bin pare) kelime gruplarının tekrarlanıp gelmesi şiire akıcılık ahenk vermekten ziyade, musibetli, duygulu musiki yaratmış. Sanki Bilal Nazım değil de hamse ağlıyor.

Zelili gazel matlasının her iki mısrasının sonundaki elbetteyi çıkarsak, onun anlamına hiçbir pürüz gelmez. Lakin bu kelimenin tekrar kullanılması şair kalp ilişkisine kadar kilit noktada olduğunu, onun ruhi durumunun nasıl yaşandığını daha da net hissetmemize imkân sağlar.

Klasik Edebiyatımızdaki Paralelizme has üslubi figürlerin biri de şairane imajların karşıtlık, keskin fark, zıtlık karakterinde gelişir. Malum ki şair duygu ve yaşadıklarının arasında bazen açıkça, bazen gizli şekildeki anlaşmazlıkları ortadadır. Biz bu karışıklıklar, birbirini inkâr edici karışıklıklar hakkında vücuda gelen lirik giriftlikler hakkında şairin samimi duygularını, onun gizli hisleri görürüz.

Ateşi işqiñni yaqtiñ bu vucudumga bu kün,

Dostmusen, düşenmisen, men bilmidim cananmusen?

“Ateş gibi yaktın bugün aşkın ile vücudumu.

Dost musun duşman mısın, ben bilmedim canan mısın?”

Bilal Nazim

Maderi eyyaminiñ aq paxtadek perzendisen,

Tegmisun köz dep saña qılmış qareni etibar.

“Maderi Eyyamının pamuk gibi evladısın,

Göz değmesin diye sana yapmış nazer boncu.”

Tecelli

Her iki klasik, “dost” ve “düşmen”; “ak” ve “kara” zıtlıklarından faydalanılarak sevgilisine olan âşıkane gönül sözlerini izhar eder, şaşırır.

Biz bu kısa makalede edebiyatımızdaki şairane imaj yaratmak vasatlarının biri olan Paralelizm hakkında kısaca üzerinde durduk. Ama bununla beraber kalp gözünde, gönül üzerinde duran fikir tartışmalarımızı beyan ettik diyebiliriz. Bunun için geniş zaman ve uygun şartlar lazımdır.

Almuta 1984

II.2. Gönüldeki Sözler (Köñüldiki Gepler)

Herkesin bildiği gibi her milletin milli medeniyetinin devrin ihtiyacına uygun halde yükseliş derecesi, ilk önce o milletin edebi dilinin gelişmesiyle ilgilidir. Çünkü o millete ait olan şahıs, kim olursa olsun, kendisinin yaşadığı çevreye, topluma, hayata göre düşünce, duygu, fikir ve mülahazalarını ifade etmede, onu başkalarına iletmede dili ve ifade kabiliyetliyle düşüncelerini ifade etmede mensubu olduğu milletin asırlar boyunca kullanmakta olduğu kelime ile cümle kurma şekilleri, usulleri ve bedii vasıtalardan faydalanmaktadır. Canlı dilinin konuşulan dilinin güzelliğinden huzur duyarken sözlerinin bedii kıymetini daha da arttırmaktadır. Bazılarının düşündüğü gibi şivenin nasıl dar olduğu, onu dar anlamdaki kaba dili esas kılıp edebi dili ilerletmesi, onu tüm milletin edebi dilini geliştireceğim demek, onu tüm bir milletin edebi diline tatbik etmeye uğraşmak, malum şiveyi; en saf en zengin ya da en güzel dil diye tarif etmek saflıktan başkibir şey değildir, elbette.

V. İ. Lenin, 18 Ocak 1920 tarihinde A.V, Lunachrsky'a yazdığı mektubunda, şimdiki zaman Rus dili lüğatini hazırlamanın zaruretini dile getirip bu sözlüğe dildeki mevcut kelimeler yanında Puşkin'den Gorki'ye kadar yaşayan klasikler tarafından kullanılmış tüm kelimeleri eklemek lazım olduğunu söylemişti.

Konu klasikler hakkında açılmışken, sonunda biz, bundan binlerce yıl önceki Türkçe söz cevherlerinden **“Divanu Lügatit Türk”** gibi söz cevherlerinin hazinesini yaratan büyük âlim Kaşgarlı Mahmut'un varisleri olmamızla haklı olarak gururlanırız. Böyle olduğu halde, niçin biz klasiklerimize yüzleşmeyiz?

Demek bugünkü rağbet gören sosyalizm zamanındaki Uygur edebi dili; Kaşgarlı Mahmut, Yusuf Balasaguni aynı bedii dil eserlerinin ebedi parlak çift yıldızının büyük söz sahibi Ali Şir Nevai'den, ta Bilal Nazmi'ye kadar olan tüm klasiklerin; “Çistani İlik Bek” efsanesinden “Çin Temur Batur” gelişmesinin güzel devam ettiği yolları çiğneyip geçen canlı dil tasnifinin hem zengin hem görkemli mahsulü olması hareketidir.

Dili, insanlar arasında alaka kurmada ve birbirini anlamada en önemli vasıta olarak bilen halk “dile itibar halka itibar” derken büyük Balasaguni, “dilinin fazileti ile kusuru ve faydası ile zararı hakkında” şöyle demişti.

Aqil hem bilim tercimaniv bu til,

Roşen tilkişini yorutquçi, bil

“Akıl ve bilim çevresi bu dil,

Açık dil kişiyi aydınlatıçı bil.”

163.

Qadirlikqilartil, tapqaybextkişi,

Qilarernitilxar, keter hem başı,

“Diline hâkim olsa mutluluk bulur kişi,

Dili kötü ise Zorluklara karşılaşır, kesilir hem başı.”

diyerek dil ile dilin yani kelimenin kıymetini bağdaştırıp Ahmet Yükneki “Akıl kör ki tildir, bu til kör ki, söz”(Akılın, güzelliği dildir Bu dil güzelliği söz) der.

Aslında, milli medeniyet, milli edebiyat hakkında münazara olsa yazılı edebiyatımız yanında klasik edebiyatımız ile gurur duyduğumuzu söyleriz. Tarihi edebi eserlerin yazıldığı zaman, klasik eserlerin adı ve yazarlarının yaşadığı zaman hakkındaki ilk bilgiler bize övünme hakkını verir. Aslında o tarihi nadir eserlerimizi araştırıp bulup çok zorlukla okumakta olan, onların himmeti ile hikmetinden faydalanmakta olan kişi çok azdır.

Vapa ehligе devrandin yeter cebr cefaesru,

Cefasidin anin azirdadurehli vefaesru.

Bu kimehli vafanayab erurler, andin erurkim,

Bu eskitaqaler geyagdurar gerdibela esru.

“Vefa sahiplerine kader’den gelir çok cefa,

Cefasından onun şikâyetlidir vefa,

Bu kim vefa sahibi ondan olur kim,

Bu eski zamandan beri yağdırır çok bela.”

Nevayi:

Ya da

Husniñge baqqanseyinartar menin heyranligim,

Toymaqistermen cemalindin zehi, nadanligim.

Sunbuliñnigülüzeagitmaaşubetkili,

Tabakey bolgay muniñdek beseru samanligim.

Lütfi:

“Yüzün’e bakinca artar benim hayranlığım.

Doymak isterim senin güzelliğine,

Sümbül saçının güzelliği şaşırtır.

Onun gibi güzel bulunmaz bu cihanda.”

Olmasa

Ah, neyleyin, bufelekqildinigarimdin cuda,

Andelibyeñligbolbmengüluzarimdin cuda.

Hem cudaliqtin beri enduhugemgeyarmen,

Hem meni qilganüçünegyar barimdin cuda.

“Şafkatsız kismet beni sevgilimden kıldı cüda.

Beni kıldı halkım ve vatanımdan cüda.

Cüda olduğumdan beri çok dertli oldum ben,

Kıldı beni yar’ımdan ve varlığımdan cüda.”

Bilal Nazım

Klasik eserlerimizden örnek olarak verdiğimiz gazel parçalarındaki altı çizilmiş olan kelimelerin anlamından habersiz okuyucu, tam anlamıyla anlayamayacaktır elbette. Esru köp fazla; azirde, azap çeken; eskitaq kona, eski felek; zihi, acayip güzel, saz, güzel; aşub göğa, endişe, heyecan; beseru aynen başsız, başka manada laloluş, hayran olma, rahatsızlanış; endel, bülbül, tomuçuq; gülüzar gülyüzlü; ağyar, düşman, rakip; yav, düşmen, düşman olduğunu anlamış olduğu takdirde gazelhanın getirilmiş olduğu parçadan kendine uygun mazmunu bulup zevki aldığı kesindir. Yukarıdaki örnekleri verip açıklamamızdaki amaç, asrımız sona ererken kitapsever kişilerin klasik edebiyatımızın işlendiği ortaokul öğrencilerinin bundan hareketle klasiklerimizi anlama hakkında yaşadığı zorluğu kolaylaştırmak, kısaca olsa bile birer izahlık lüğatinin yok olduğunu söylemekten ibarettir. Bu meselede okul kütüphanesinde

birçok işleri vücuda getiren ve fazlasıyla yapan Özbek kardeşlerin yaptığı iyi işlerelbette övgüye layıktır. Bizim bu basit bir hakikati asla unutmamamız lazımki o da klasik edebiyatımızdan ne kadar uzaklaşırsak edebi dilimiz o kadar fakirleşmektedir. Klasiklerimizi anlamazsak kendimizi anlayamayacağız kendi tarihini anlayamayanların evlatlarının geleceğinden söz açması mümkün değildir. Öyleyken okul derslerinin dışında Kaşgarlı Mahmut, Yusuf Ballasagun'dan Bilal Nazım'a kadar yaşayan klasiklerimizin eserlerinden yayın evlerinin her sene iki üç kere bastığı öğrenciler için yazılmış kitaplara izahlık sözlük hediye etmesi aynı amaca uygun olacaktır.

Şunu da ilave etmek gerek ki bazı bilgili şuurlu kişilerimizden “*klasiklerin kullandığı kelimeleri, özellikle Arap ve Farslardan kabul edilen kelimeleri şimdiki zaman edebi dilimize eklemenin ne gereği var? Zaten onu Halk anlayamayacak.....*” diye konuşan kişilerimiz var.

Gerçekten öyle mi?

İlim ve teknik uçar hızla ilerlerken, sanayi ve ziraat, iktisat ve taşıma, iletişim ve haberleşmenin geliştiği bu zamanda günlük hayatımızı ifade ederken her milletin edebi dilin ilerlemesinde yeni isim ve terimlere muhtaç olduğu herkesçe bilinmektedir. Kısaca şunu söyleyebiliriz ki hayattaki yenilikleri aynen ifade etmek için yeni kelimeleri dil bilimine göre–neologizm(yun. neos –yani, legoe) kelime bulma zaruridir.

Demek yapılan işe uygun yeni kelime, terim bulmak, evvela dilticilerin en önemli görevi ise herkesin kullanımına sunmak da matbuat hadimleriyle edip ve şairlerin görevidir. Gene örnek verecek olursak, Türk dillerinin içinde edebi dile Arapça ve Farsçadan geçen kelimelerin en az kabul edildiği düşünülen Kazak edebi dilinin içindeki Arapçadan kabul edilmiş kelimelerin sayısını önemsiz gören kişilerin fark edemeyeceği derecede on binden fazla kelimenin Kazak edebi diline geçerek dilin gelişmekte olduğunu söylemek yeterlidir.

Kazak Edebiyatı gazetesini asrımızın 7080'inci yıllarından beri sürekli okuyanlar, axbar, suhbat, layaqaat, zeru, atrab, şair, müşayra, salıqalı salahiyetli sanatkâr gibi kelime ve terimlerin kabul edildiğinin şahitleridir. Böylece Kazak kardeşler yeni terimleri bulmakta ve üretmekte ezelden beri Türk toplulukları, özellikle Uygur ve Özbekler'in geniş çapta kullanmakta olduğu –ger, ker, gir, aynı isim yapıcı Farsça eklerden yeterince faydalanmakta olup mesela telim –telimger; bapbapker; zeynetker, tıñger vb. Bunun neresi kötü?

Yeri geldiğinde şunu söylemek mümkün, kendimizde uzun zamanlardan beri genelde kullanmakta olduğumuz sabit kelimelerden ve isim yapıcı eklerden akıllıca faydalanamıyoruz. Mesela, Rusçadaki isim ve terimleri uzun ağaç üretme sanatı, traktör üretme, gemi üretme,

saat yapayıcı demekten Farsçadan kabul edilen, yasayıcı, kurucu, anlamına gelen isim yasayıcı(saz) ekini ekleyip yağaçasazlıqsanaiti,(ağaç üretme sanayisi) traktorsazlıq, (traktör üretme sanayisi) kemisazlıq gemi üretme ve saatsaz (saat üretme) demiyoruz?

Sadece bu –saz ekinden faydalanarak birçok isim ve terimleri türetmek mümkün değil mi? Sonra yakın zamanlarda kullanıma başlanılan, berpakar, mehsuldar, semeredar, bunyadkar gibi kelimeler geniş çapta edebi dilimizde kullanılmaya başlamıştır.

Demek Farsçadan kabul edilen eski isim türeten ekler içindeki (saz, kar, ker, gar, ger, ger, gir, gah, dar, zar) aynı isim türetici eklerin de sonsuz olmasından faydalanarak yeni terimleri bulmakta zorlanmayacağız. Onunla beraber malum eski Uygur kelimelerinden bunun ile bu jargon demeden Kazak kardeşlerin kullanmakta olduğu (bilikti adam), (bilikti maman) ; (önceki Bilig) dersliğini hatırlayın! Uygun bir şekilde faydalanabilsek nur üstü nur olur.

Yukarıda söylenen fikirler direk dil meselesi hakkındadır. Kendi halkının canlı dilini ağız ve edebi dilini mükemmel derecede öğrenen kişi dünya çapında ilimle alakalı olan her konuda konuşsa, kendi düşüncelerini güzel ve mantıklı cümleler ile kolayca ifade edebilir.

Sovxoz yöneticisinin direk internetten kendi yönetmekte olduğu kurum hakkında “Beş on dakika yorum yazmak için iki saat civarında uğraştım. Sonunda kâğıda yazdırıp kendim söylüyormuş gibi okumak için gene iki saat civarında zaman harcadım.” Demesine, yüksek bilgi sahibi olduğuna şaşırdım onun diyen bir radyo editör arkadaşımın heyecanla bana söylediğini hala hatırlıyorum.

Büyük Yunanistan filozofu Aristoteles: “düşük derecede olmayan, anlamlı konuşma kıymetli konuşmadır” diyor, kendi “*Patika*” adlı eserinde.

Tola sözlime söz, birer sözle az,

Tümen söz tügünün bu bir sözde yaz.

“Çok dinle, fakat az konuş,

Sözü akıl ile söyle ve bilgi ile süsle”

Pasahem bilen qil şuña sen söziñ,

Pesih bolsa tiliñ, ösersen özüñ,

“Sözü güzel ve iyice düşünerek söyle,

Ancak sorulduğu zaman söyle ve kısa kes”.

diyor Yusuf Has Hacip. Kendi büyüklerinin izini takip eden Ali Şir Nevayi: “insan dili ile başka hayvanlardan üstündür. Onun dili ile başka kişilerden önemli olduğu belli olur. Dili kadar şerefi konuşmanın kuralıdır. Eğer ifade anlamsız olursa dilin afetidir diye yazar “Mehbubul qulub” “kalplerin sevgilisi” adlı eserinde.

Görebiliyoruz ki, konuşma meselesi, dil medeniyeti çok eskiden şimdiye kadar mütefekkirlerin dikkatini çekmiştir. Hâlbuki bizim birçok memurumuz, matbuat çalışanları, birkaç kitabın yazarı olup hatta “büyük”, “ünlü”, “meşhur” gibi unvanları taşıyan âlim, edip ve şairlerimiz beş on kişi toplanıp meydanlarda, ilmi edebi encümenlerde kendilerinin düşüncelerini kısa ve anlamlı izhar etme yerine, uzun uzun, başlangıcı ve sonu yok, kah çiçek gibi birbirine sınımsıkı sarılan hatta bazıları kendinin ne diyeceğini unuttuğu cümleler silsilesine düştüğünün şahidi olmaktayız.

Şu toplantıya biriki yabancı milletvekili katılmış olsa çok kötü duruma düşebiliriz! Utançtan kendini saklayacak yer bulamazsın.

Bizim bu makaleyi yazmamızdaki amaç kiminin moralini bozmak, kiminin maskara etmek ya da kimini akıl veripşimdi akılsız akıllılar çöktür! Onlara yol göstermek değil, belki, hayatta gördüğü ve öğrendiği, onlar yüzünden düşündüklerinin binde birini ortaya koymaktan ibaret.

Almuta 1985

II.3.Kâinattaki İلمي Eserler (Kâinat Keñlikliride)

Eski zamanlarda dünyanın başka bölgelerinegöre insanların nispeten yerleştiği, çiftçilikle uğraşan topluluklar dünya medeniyeti hazinesine eşitsiz katkıda bulundu ve ilmin çeşitli dallarında daha da gelişerek kendi etki dairesini genişletti. Bugünkü dünya ilim cemiyetleri tarafından tartışmasız itiraf edilen eski Mısır, Babil, doğu-batı Hindistan ve Çin o ülkeler içerisindeydir.

1980’li yıllarda yabancı arkeologlar tarafından gerçekleştirilen Sincan Uygur Özerk Bölgesi’ndeki araştırmaların sonucu, eski Uygur coğrafyası Doğu Türkistan’ı kesinlikle yukarıda adları geçen medeniyet merkezleri sırasına ekleme hakkını vermiştir.

“...bu cesedin tarihi eskiden Kumul ilinde bulunan 3200 yıllık cesetten uzak olup bunun en az 4000 yıldan fazla tarihe sahip olduğu, 1984 yılı Sincan Halk matbuası tarafından neşredilen (Karahanlıların kısaca tarihi) adlı eserin yazarı Hacı Nur Hacı tarafından İz monografisinin 1314 sayfasında, belirtildi, diye malumat verir. O,ülkemizde bulunan şimdiye kadar bulunan cesetler arasında en eski, en mükemmel korunmuş cesetlerden sayılmaktadır. Bu cesetle beraber gömülen kamyş sepete buğday doldurulmuş. Bu, bundan 4 bin yıl önce bu bölgede yaşayan halkların çiftçilik ile uğraştığını ve seçilen tohumların kullanıldığını ifade eder. Bu bayan cesedinin organları sağlam, el ayakları parmakları yerinde, saç ve derisi çok iyi saklanmış”.

Yukarıda verdiğimiz örnek, Uygurlarının atalarının bundan 45 bin yıl önce iptidai devir kurallarını aşyp sınıflara ayrılan cemiyet sistemine geçtiğinden halkının bir kısmının şehir ve köyleri yaptıklarını ifade eder.

O uzak geçmiş devirlerde dünyadaki başka medeniyet merkezleri ile paralel olarak ilerleyen doğu Türkistan’daki çiftçilik ile beraber ilim fen, esnaflık, sanat, mimarilik, tıp kimya, matematik, astronomi ve onun eski elementlerini Bin Ev, Dunhuang –taşata duvarlarına çizilen resimler ve geometrik çizimlerden de anlamak mümkündür. Benzer şekilde, dünya çapındaki bilimsahaları şekillenip gelişmiştir. Çünkü üretim vasıtalarının mükemmelleşmesi ve üretimin yükselmesi, kendiliğinden onunla direk alakalı olan amillerin meydana gelmesine ihtiyaç duymaktadır.

Dini inanç ve itikat olarak, biz esasen Uygurların itikat ettiğiy Budizm ve İslamı esas almaktayız kendilerini saran çevrenin yapısı ve değışmesi, ay ve güneşin tutulması, mevsimlerin değışmesi, gündüz ve gece vb. konularda araştırma yapacak ilme kozmoloji ve

meteoroloji bilimlerine sahip olduğu bu bilgiler ışığında zamanı mümkün olduğu kadar doğru hesaplamak, özellikle, yerleşmiş halk ve ticaret kervanları için çok önemlidir.

Orta asırlarda o zaruret, Yunanistan, Sümer ve başka yakın doğu memleketleri gökbilimcilerinin araştırmalarına devam eden büyük bilim adamlarının izinden giden şarkın büyük âlimleri Muhammed Harezmi, Ebu Nasır Farabi, Ebu Reyhan Biruni, Ebu Ali ibni Sina, Nesirdin Tusi, Ömer Hayyam ve Mirza Uluğ Bey gibi mütefekkirler, başka bilim dallarında pozitif bilimlerden astronomi sahasında birçok değerli sonuçları elde etmelerine sebep oldu.

Harun Raşid (786-809) ve oğlu Memnu (813-833)nun halifelik yaptığı zamanlarda Bağdat şehrinde temeli atılan “Beytül-hikme” (bilim evi) de öğretmenlik yaptığı zamanlarda büyük EbuAbdullah Muhammed bin Musa El-Harezmi (783-850), esasen gök bilimle uğraşıp 820’li yıllarda meşhur gök bilimi cetvelini (cetvelizijdi) yazdığı bilim adamlarınca malumdur. 37 bölüm,116 tablodan oluşan bu eserin 15. bölümlerinde günümüzde yaygın olarak kullanılan takvimler hakkında bilgi verilmiş, Muhammed Peygamber tarafından kabul edilen Müslümanların hicri takvimi; Hristiyan, İspanya ve İskender Zülkarneyn hakkında bilgiler verilir. Özellikle, eserin 3. bölümünde güneş, ay başka gezegenlerin takibine ait zamanlar; yıl, ay, gün, saat ve dakikalar verilmiş. Böyle gökyüzü cisimlerinin burç yıldızlar topluğu, yani güneşin yıllık ortalama görünme hareketi ekliptika boyunca yerleşen aşağıdaki on iki yıldıztakımı: Hemel, Sevr, Egevza, Seretan, Esed, Sumbile, Mezan, Eqreb, Jeddi, Delv ve Hut’taki yerleri gösterilmiştir.

“Arapların gök diye adlandırdığı daireyi “çember” diye yazan Harezmi, on iki belgeye bölünüyor. Bazı âlimlerin “kism” diye adlandırdığı bu belgelerin her biri 30 dereceye, bir derece 60 dakikaya, bir dakika 60 saniye’ye bölünüyor.” (Bakın: “Fen ve hayat” gazetesini yıl 1983. 8. sayı, 6. Sayfa Özbekçe).

Sır Derya kenarlarında yaşayan Uygur, Karluk askerleri komutanı ailelerinden birinde dünyaya gelip doğunun büyük ansiklopedik bilgi sahibi derecesine yükselen Ebu Nasir Muhammed bin Uzluğ Bin Tarhan el-Farabi (870 -950 yıl) astronomi sahasında birçok eserler yazmıştır. Özellikle onun “*Yıldızlar Hakkında Doğru ve Doğru Olmayan Fikirler*” adlı eseri kâinatı ilahlaştırıcı münecimler/astrologların“*ruhi ve içtimai hadiseler, geçmiş cereyanlar, semavi cisimler ve onların yer değiştirmesine bağlıdır*” şeklindeki fikirlerini kesinlikle reddeder. O, her türlü astronomik değişimleri, hadiseleri öğrenmekte, uzun yıllık tecrübeyle elde edilen sayıları hesaplamakta matematik nazariyelerinden faydalanmıştır.

Büyük klasiğimiz mevlana Yusuf Balasaguni“*Kutadgu Bilig*” adlı şah eserinin “yedi yıldız ve On iki burçbeyanında”dünyanın astronomik değişimleri, hakkında araştırma yapıp şöyle tarif ediyor:

*Yarattı felek kör, daim aylinur,
Hayatımı birle tinmay çögilur.
“Bütün âlemi dilediği gibi yarattı,
Dünya için güneş ve ayı aydınlattı.”*

*Köktiki yultuzlar bezisi bezek,
Yol başlar bezisi, bezisi yezek.
“Bu gökteki yıldızların bir kısmı süs,
Bir kısmı kılavuz, bir kısmı da öncüdür.”*

*Bezisi egizde, bezisi töven,
Guvadur bezisi, bezisi roşen.
“Bâzıları daha yüksek, bâzısı daha alçaktır,
bâzıları daha çok, bâzısı daha az parlaktır.”*

*Bulardın eñ üstün Sekentir turur,
İkki jil sekkiz ay bir burğcda qalur.
“Bunlardan en üstte Zuhâl dolaşır,
Bir burçta iki yıl sekiz ay kalır.”*

*İkkinçi orunda turidu Oñay,
Qalur bir burcda del on ikki ay.
“Ondan sonra ikinci olarak Müşteri gelir,
Bir burçta on iki ay kalır.”*

*Üçinçi Kuruddur gezepte yürür,
Qayan barsa, barliqyaşangan qurur.
“Üçüncü olarak, Merih gelir, gazapla dolaşır,
Nereye bakarsa, yeşermiş olan kurur.”*

*Törtinçi Quyaştur, yorutar cahan,
Yeqin hem uddul kelgini Haman.
“Dördüncüsü Güneş'tir, dünyayı aydınlatır,
Yaklaşanları, karşısına gelenleri ışığı ile aydınlatır.”*

*Beşinçi Sevittur soyümlük özi,
Ubaqsa, körersen xoşallıq yüzi.
“Beşincisi Zühre'dir, sevimli yüzünü gösterir,
Sana severek bakarsa, müsterih ol.”*

*Uniñdin keyin buArzu keler,
Ukimge yukuşsa, tilekke yeter.
“Bundan sonra Utarit gelir,
Ona kim yaklaşırsa, dilek ve arzularına kavuşur.”*

*Bulardin tovenrekte Yalçiq turur,
Quyaşqa uddul baqsa, tolun bolur.
“Bunlardan en altta bu Ay dolaşır,
Güneş ile karşı karşıya gelirse, dolun ay hâline gelir.”*

Kendi zamanesinin çeşitli bilimlerini öğrenen edip bu tasvirde milattan önceki 2. asırda yaşayan meşhur Yunanistan Klavdiy Ptolomey izinden gidip Satürn gezegeninin bir burcunda iki yıl 8 ay olduğunu söyler. Bu hesaba göre bu gezegen güneşi 33 yıl 6 ayda dönüyor. Şimdiki astronomik hesap onun 30 yıl'a (29,4) yakın olduğunu netleştirmiştir. Yusuf Has Hacip bu şekilde Jüpiter (On ay) her bir burçta 12 ay ise o 12 burçta 12 yıl duruyor, yani bu gezegen güneşi, şairin düşüncesine göre 12 yılda tam bir kere dönüyor.

Bizim güneş sistemimizin, saniyede 250 kilometre hız ile galaksi merkezini 200 milyon yıla yakın zamanda tam bir kere döndüğü ilmen ispatlanmış. Şimdi bizim dünyamızın güneşin etrafında dönmesi hakkında burç ilmi edebiyatlarda Zodyak; (zoo Yunanca canlılar anlamında) diye adlandırılan 12 yıldız takımını yakalayıp geçtiği malum. Güneş bu burçların her birinde bir ay bekleyip geçer. Güneşin bu yıldız takımını içinde görünme hareketini Yusuf Has Hacip aşağıdaki gibi ifade ediyor:

On ikki burc bardur bulardin bölek,

Jüp öylük bezisi ve bezisi yek.
“Bunlardan başka birde on iki burç vardır,
Bazıları iki evli, bazılar ise tek evlidir.”

Qozi yazgi yultuz, keyinuy kelur,
Cevza bilen Seretan türtüşüp turur.
“Hamel bahar yıldızdır, sonra Sevr gelir,
Cevza ile Seretân dürtüşerek yürür.”

Erur xoşna Bugdaybaşi, Arslan,
Keler arqidin Qevs, Akreb, Mizan.
“Bak, Esed'in komşusu Sünbüle'dir,
Sonra Akreb ve Kavs'in arkadaşı Mizan gelir.

Keler añdin Oglaq, Söga hem Baliq,
Tugulsa bular kök bölgusi yoruq.
“Bundan sonra Cedi, Delv ve Hût gelir,
Bunlar doğunca, gökyüzü aydınlanır.”

Üç yultuz baharniñ, üçü yazgidur,
Qışniñ üçü, üçü küzgidur.
“Bil ki, bunlardan üçü bahar yıldızı,
Üçü yaz, üçü sonbahar ve üçü de kış yıldızdır.”

Verilen örnekte aruz vezniile bazı burç adlarının dönem değişkenliğini hatırlatarak aşağıdaki cetvelde 12 burcun Uygurca, Arapça ve Kazakça adlarını vereceğiz.

1. Kozahemeltotı;
- Bahar 2. uysevr torpak;
3. Qoşgezek Ñevza Gizdir;
4. Arslan esed Şayan;
- Yaz 5. Timsaq Seretan Artsan;
6. Buğday beşi Sünbile Bikes;

7. Taraza Qevs Mizam
Kuz 8. Çayan Mizan Sarşayan
9. YAçaq eqrab Mergen;

10. Oğlaq ZQeddi Eşkimüyiz;
Kış 11. Soğa Delv Suquyuşy;
12. Beliq hut Balıqtar;

Bu cetveldeki 12 burcu Gregoryen takvimindeki mevsim ve aylar ile yanyana getirip karşılaştırınca, aşağıdaki tablo meydana gelir.

1. Bahar Mevsimi: 1. Koç: 22 Mart'tan 21 Nisan'a kadar,
2. Boğa: 22Nisan'dan 21 Mayıs'a kadar,
3. İkiz: 22Mayıs'tan 21 Haziran'a kadar,
- 2.Yaz Mevsimi: 1. Arslan: 22: Hazirandan 21 Temmuz'a kadar,
2. Timsah: 22Temmuz'dan 21 Ağustos'a kadar,
3. Başak: 22Ağustos'tan 21 Eylül'e kadar,
- 3.Güz Mevsimi: 1. Terazı: 22Eylül'den 21 Ekim'e kadar,
2. Soga: 22Eylül'den 21Kasım'a kadar,
3. Balık: 22Kasım'dan 21Aralık'a kadar,
4. Kış mevsimi: 1. Oğlak: 22Aralık'tan 21 Ocak'a kadar,
2. Akrep: 22Ocak'tan 21Şubata kadar,
3. Balık: 22Şubat'tan 21Mart'a kadar,

Eski Hint mitolojisine göre yer 43,2 milyar yaşında (şimdiki zaman ilmiyle 4,5 milyar yıl) diye gösterilmiş ve Hint münecimlerinin hesabıyla bir yıl, 365 gün 6 saat 12 Dakika 30 saniyeye eşittir.

Uygurlar İslam istilasına kadar işte şu Hint, kısmen İran takvimine manen takvim esasın da iş görmüştür. Günlük zaman ölçülerinden gün ve su saatlerinden faydalanan. Orta Asya

güneş takvimini kullanan Halıklar gündüz ile gecenin eşit olduğu gün 22 Mart koza ayının 1.günü baharın başlanması diye bilip çiftçilik işlerini başlamış önceden heyecanlanarak nevrüz doğru olanı nevroz, nevfarsça yani, ruz gün bayramı kutlayıp bahar münasebeti ile birbirlerini kutlayan. Özel yemek pişirip birbirilerini yemeğe davet eden, dans edip eğlenen genç erkek kızlar:

*Keldi noruz nur eyyam,
Gülçeçeklik gül eyyam.
Qizjigitler qavuşur,
Çeçeklinip tur, eyyam.
“Geldi nevrüz nur eyyam,
Gül çiçek gül eyyam.
Kız erkek kavuşur,
Çiçek açıp dur eyyam”*

*Nuruñ birle çeçek çaç,
Sayrap uçsun sandulaç.
Coricanlar cor bolsun,
Aydin keçe qoynuñ aç.
“Nurun ile çiçek şaç,
Bülbül gibi uçsun sandulaç.
Corcanlar kör olsun,
Aydın gece aç göğsünü.”*

*Keldi noruz nur eyyam.
Gülçeçeklik gül eyyam!*

gibi özel nevrüz şiirlerini ekleyip söyleyerek hayat kaynağının biri olan suyu ululama ifadesi örneğinde “*su sogalmsun, nur soğa lmisun!*” deyip birbirlerine su saçıp oynaşır. Büyükler eski kutlu geleneklerini uygular, ecdatlar mezarlarını ziyaret edip büyüklerin ruhlarını hatırlayıp o yerlerin uygun ve kalabalık olmasına önem verir.

Eski Hakaniye ülkesi ve Orta Asya’da takvim sisteminin sabitlenmesinde, özellikle Mirza Uluğ Bey (1394-1449) okulunun astronomi sahasında elde ettiği başarıları etkili oldu. Bu ilim okulunun astronominin gelişmesine yardım eden ve katkıda bulunan 1437 yılında

yazılan “Zici Ceddi Kureğani”nin “Yeni Astronomiyeli Cetveller” kitabı idi. “Astronominin teorik ve pratik meselelerine yönelik bu eserde takvim yapmak ile ilgili olan meseleler; Araplar, Yunanlar, İran, Çin ve Uygur seneleri ve devirler, yıl ve aylar, gün ve haftalar, senelerin meydana gelmesi ve onların birbirleri arasındaki ilişkiler; güneş ve ayın hareketi beyan edilmiştir.”(bakın M. Ahmedova “Orta Asyalı Meşhur Âlimler ve Onların Matematik Hakkında Araştırmaları” Taşkent 1983, s. 199)

Uygurların astronomi sahasında elde ettiği başarıları, zamanın birçok ilim sahibi kişilerin dikkatini çekmişti. Ünlü matematik ve astronomi âlimi Elavuddin Bin Muhammed Ali Kuşçu (14021474) bunların içinde olup o, Hakaniye ülkesine (Doğu Türkistan) sefer kılmışve o yerdeki bilim adamlarıyla tanışmış, yerli halkların ilmi ve medeniyet düşüncelerini öğrenmiştir.

Şimdi, biz aşağıda şu anda çok kullandığımız iki takvim hakkında kısaca bilgi vereceğiz.

1.GÜNEŞ TAKVİMİ.

Bu takvim, dünyanın güneş etrafında yıllık dönme hareketini esas almış olup o 365 gün, 5 saat, 48dakika, 46 saniyeye denktir. Burada şunu da eklememiz gerek ki 1079 yılı Ömer Hayyam (10481131) önderliğindeki matematikçiler ve astronomi âlimleri İran takviminin ıslahını yapar. Bu takvimde bir yıl 365 gün, 24.242 dakika olarak belirlenmiştir. Bu takviminin doğruluk derecesi bizim kullanmakta olduğumuz Grigorian takviminden daha da mükemmel olup onda 4500 yılda bir gün, şimdiki yeni takvim ise 3.360 yılda bir gün yanlış oluyor.

2.AY TAKVİMİ

Ay şekillerinin değişmesine dayanan bu takvim İslam ülkelerinin birkaçında kullanılmaktadır. Takvime göre ay, dünya etrafını 29,5 günde bir kere devretmektedir. O yüzden ay takviminde bir yıl bazen 354 gün, bazen 355 gün olmaktadır. İslam ananesindeki Kurban ve Ramazan Bayramları, Mevlit günleri gibi merasimlerin her sene 10 ya da 11 gün öne alınması bu sebeptendir. Hicri takvimde ise 32 yılda bir yıl eksik olmaktadır.

1986

II.4. İslam ve Milli An'ane(İslam ve Milliy En'ene)

Malum ki, bu yılın 5 Mart günü, Kazakistan Komünist Partisinin Merkez Komitesi'nde gerçekleştirilen toplantıda cumhuriyette ateistik eğitim sonuçlarını yükseltmenin güncel meseleleri tartışıldı. Cümleden toplantıda ateistik eğitimi somutlaştırma hakkında önemli kararlar alınıp bu karara parti, Sovyet Gençlik Teşkilatları, hukuk kuruluşları, ideoloji mahkemelerinin özel rol oynaması lazım geldiği dile getirildi. Dine inananlar ile uygulamada her kişiye ayrı yaklaşma usulünü her taraflı kullanma, ateistik uygulamanın açık sisteminin düzeltilmesinin önemi vurgulandı.

Yukarıda dile getirilen kurallar ve işaretler kendi devrinde her bir eserin oluşumuna dini kisve giydirilip dini kaide ve akideler ile ilişkilendirilip sonunda tedbir, ihtiyat ve feraset ile kendi düşüncesini; edep ahlak ve şahsi ilişki meselelerinde her nasılsa birer ilahi söz ve ibareler eklenerek bunları dini düşünce ya da dini akide olarak tartışmadan kabul etmenin yanlış olduğunu gündeme getiriyor.

“Altın yatıyor dağda tanımasan ne fayda.” der bizim halkımız. Gerçekten kaç bin yıllık medeniyet pınarından gözlerinden çıkan fazilet ve mercanları saçıp gelen akıllı halkımızın, cemiyet kimliğine büyük katkılarda bulunan ve kendilerinde asırlar boyunca kati hayat normları sıfatında inanılıp gelmekte olan milli ananeleri az değildir. Biz aşağıda İslam ile hiç alakası olmayan bir ananemiz hakkında kendi fikrimizi ortaya koyacağız.

Selamda ne yanlış?

Tarihi kaynaklardan bilinir ki, Orta Asya'ya İslam dini 705-715 yıllar aralığında Qutaybe bin Müslim (doğan yılı belli değil, vefatı 715), büyük ordu ile girdiği zamanda tarihi ve kanlı katliamlar yaşandı. Bu dini ilk kabul eden kişi Karahanlılar sülalesinin kurucusu, akıllı atamız Satuk Tekin'in Müslüman olduktan sonraki adı Abdülkerim oldu. Bu, Miladi 920. yıllarda olup hakanın bu dine girmesine aracılık yapan kişi Samanilar sülalesinin temsilcisi diplomat misyoner Ebu Nasır es-Samani'dir.

İşte bu uzun geçmişten beri, tüm İslam memleketlerinde; şu cümleden Uygurların yaşadığı Hakaniye ülkesinde kişiler arası ilişkilerde, kendi arasında selamlaşmaların basit ve kısa şekli, sağ elini göğsüne koyup başını hafifçe eğmekle (selamün aleyküm), cevaben (aleyküm selam) demek anane oldu. Yukarıda söylediğimiz iki cümle sözde, aydınlarımızın söylediği gibi, ilahi sıfat ve ilahi kudret var mı? Bu selamlaşmada kullanılan sözler İslamdan

önce kullanılan mı ya da İslam hükümrânlığı zamanında şekillenen mi? Bu kelimelerin lügati anlamı ne?

Bu iki ibarede hiçbir ilahi kudret ve ilahi sıfat yoktur. Onu her kim kendi gördüğü kişinin büyükküçüklüğüne, sıfat derecesine göre, selamun aleyküm, aynı yaştakiler ve yakın arkadaşlar (selam), cevaben aleyküm selamdiye kullansa hiç yanlış yapmış olmaz.

Bu iki cümle İslam'dan binlerce yıl önce selamlaşmanın en akıllıca ve amaca uygun biçimi olarak Yahudilerde şalam! Şeklinde, Araplarda salam şeklinde kullanılmıştır.

Malumdur ki, dünyamızın tüm ülkelerinde olduğu gibi Arabistan yarım adalarında bugünkü Suudi Arabistan iptidai toplum sistemi zamanından beri birçok Arap kabileleri hayat kaynağı, deryalar, nehirler, yeşil yaylalar, verimli topraklar ve çöllerdeki kuyular ile kervan yolları için kendi aralarında sürekli kanlı savaşlar yapmış. Bundan yüksek tabakadakiler sonra feodaller faydalansa da, lakin tüm bela ve afetler fakirlerin üzerine gelmiştir. O yüzden halka en gerekli olan şey barış ve huzurlu olmaktır.

Selamün aleyküm, size barış olsun ve aleyküm selam, size de barış olsun, dini adamlarıve İslam akidelerinden haberdar bilgili kişiler selama cevap verirken “verahmetullahi veberekatuhu” diye cevap verir. Bunun anlamı, Allahın rahmeti ve bereketi size olsun demektir. En insani en iyi dilektir. Selamün aleyküm kelimesindeki ön ek (es) düşüp kalması ile ya da aleyküm selamdan sadece aleyküm ve size de, kullanılsa selamıma cevap vermedi diye sinirlenmek uygun değildir. Gençlerimiz kendi aralarında (selam), cevaben (selam) bile şimdiki zamana uygundur.

Gerçekten, elini göğsüne koyup selam vermek ve büyükler ile iki elle tokalaşmak aynı davranıştır. Bizim fikrimizce, elini göğsüne koymak kalbim temiz, size tüm vücudumla sağlık ve barış dilerim demenin işaretidir.

İki eliyle tokalaşmak elimde hiçbir silah yok, anlamını taşımaktadır. Sırası gelmişken şunu da anlatmak gerek ki, bizim Uygurlarda eskiden beri kadınlar kendi arasında yada erkeklerle “assalam!” diye selamlaşmak geleneğe dönüşmüştür. Burada “aleyküm”(size manasında) sözünün düşmesi erkeklere göre (sille) ya da “sille özliri” kullanıldığı bölgelerde “siz”sert görüldüğünden hoş olmasa gerek.

Bizim halkımızda yine bir selamlaşma şekli var ki, o ise yaşlı bilgili kişilerin ile baba yerine konan kişilerin elini tuttuktan sonra yaşlı küçük olanlar avuncunu hafif bir şekilde yüzlerine sürer. Bu, “ben sizin kıymetli ellerinizi tutma şerefine nail oldum ve bundan çok

mutlu oldum, sizin kalbinizdeki ateş kalbime kuvvet” anlamına benzer derin saygı ve memnurluk ifadesidir.

“Evet, örf ve adetler mukaddestir. Onu engelleyen hiçbir güç yoktur ve şartların etkisi ve marifet sahasındaki başarılarından başka, onlara hiç bir hüküm etki etmez! En rezil kanlı günahlara batan, tüm mukaddes değerlere hakaret eden kişide örf ve adetler hakkında içinden gülse de, onlara itaat eder. Örf ve adetleri, hemen yeniden değiştirmeden, aniden berbat eden tavrınızla siz cemiyetin tüm savunmasını ve toplumsal kurumlarını bozmuş olursunuz diyor büyük Rus tenkitçisi V. G. Belinskiy.

Demek, ecdatlarımızın binlerce yıldan beri kullanmakta olduğu selam kelimesini kullanmak ve onu çocuklarını eğitmekte birinci ölçü olarak aile, ana okul ve okullarda geniş çapta uygulamanın erkek ya da kız olsun hiçbir farkı yok; “iyi misiniz” kelimesinin kökünde “salam barış” var, “sağ esen misiniz” gibi her türlü, herkesçe ortak ve yukarıda tekrarladığımız gibi dünya barışı, insanlık barışını büyük amaç, iyi niyetle söylenen “essalammu eleyküm” ve “aleykum essalam” diye dilek bildirmek iyinin de iyisi değil mi!

Şimdi selama cevap vermezlik ya da başını sallamak çok terbiyesizlik ve ahlaksızlıktır.

Şunu vurgulamak gerek ki, siyasi sınıflar, milletler, halklar, devletler, arasındaki içtimai ve iktisadi ilişkilerini yansıtır, kişilerin tüm ideolojik tasavvur ve düşüncelerine siner. O, kişilerin uymakta olduğu ahlak prensipleri, normlar ve kaidelerin etkisini artırır. Bu konuda Rusya’nın güçlü Marksist’i G. V. Plekhanov: “Tertip kaideleri, tüm içtimai ilişkilerin toplamı manasında siyaset üzerinden meydana gelir. İnsan, arz talep ettiği gibi, sadece siyasi varlık olduğu için de ahlaklılık mevcuttur” diye söyler.

Kısaca şunu söyleyebiliriz, biz ateistik talim terbiye masalarında her zaman dâhimiz V.İ. Lenin’in, “din insanlara ideal getirdi, insanlara ideal gerek, lakin gayri tabi değil belki tabi olan, insani ideal gerek!”, dediği sözünü her zaman, her iş ve konuşmalarımız da rehber yapmamız lazım.

Almuta, Mart 1987

II.5. Biz Yanmasak (Biz Köymisek)

Rivayetlere göre günlerin birinde, Şam şehir valisinin sarayına orta boylu, kısa sakallı, altmış yaşlarında güçlü, Orta Asya Türklerine benzeyen nur yüzlü bir kişi geldi. Sarayda kendi zamanının ünlü âlim, fazıl ve şairleri, sanatçıları toplanmış olup sohbet ediyorlardı. Gelen kişi valiye selam verip sohbete katılmaya izin istemiş.

- Kendine uygun yer bulup otur, diye cevap vermiş vali.

- Misafir direk valinin sağ tarafına gelip oturmuş. Buna sinirlenen vali hizmet edenlere bakıp başka bir dil de:

- Bu misafir izzet hürmet kaidesine uymadı haddini bilmedi, o yüzden sohbet bittiğinde ceza verilsin! diye emir vermiştir. Tam o sırada misafir hâkimin az önce emir verdiği dilde:

- Beyim benim suçum ne ki, ceza verilecek? diye sormuş. Hâkimşaşkın halde:

- Halk arasında bu dili hiç kimse anlamaz, sen nasıl anladın? diye sormuş.

- Sayın beyim, ben birçok dilleri biliyorum! diye cevap vermiş misafir.

Bu kişi, eski doğuda “*Elmuellim essaniy*” (ikinci muallim) yani Aristoteles’ten sonra en şerefli olarak bilinen atamız Ebu Nasir Farabi’dir.

Anlattığımız rivayetten çıkarılacak ders şudur; eğer âlim kişi vali ve hizmet edenlerin konuştuğu dili bilmeseydi, onun cezaya maruz kalması hatta zindana atılması mümkün idi.

Çok uzak geçmişteki bir rivayeti anlatmamızdaki amaç şu; eski devirlerden şimdiye kadar kendi halkının edebiyat ve medeniyet sahasındaki gelişmesini önemseyen, onun devam etmesini kendi üzerine alan edipşair, edepahlak, iyi diyanet, hayırhasenat, özellikle talim terbiyeye önem veren, özellikle, kendi ana diline, bunun ile beraber kardeş millet ve uluslararası dilesaygı duymak da iyi işler cümlesinden idi.

“*Öğretim sadece söz ve öğretmek ile olur. Eğitim ise ameli iş, tecrübe ile yani şu halk şu milletin ameli tecrübelerinden olan iş, hareket, meslek, hünere verilen önemdir. Eğer onlar o meslek ve hünere verilmiş ise meslek ve hünere düşkün olmuşsa ve meslek ve hünere dikkatini verebilse, onlar meslek ve hünere gerçek anlamdaki âşıkları olacaktır*”, der mevlana El Farabi kendi felsefesinde.

Bilim berdi, insan zoraydi bu kün,

Aqil berdi, şuna yeşildi tügün.

*Bilimni büyük bil, oquşniulug,
İkkisi yükseltkey qulnimu toluq,
“Ona bilgi verdi ve insan bugün yükseldi,
Ona anlayış verdi ve böylece düğümler çözüldü.
Bilgiyi büyük ve anlayışı ulu bil,
Seçkin kulu bu iki şey yükseltir.”*

Diye söyler kendi ana dili, Uygur diline sonsuz saygı ve sadakat sıfatında “Kutadgu Bilig” gibi şahane eseri insaniyete hediye eden büyük şairimiz Yusuf Balasaguni.

Her bir milletin kendi dili, edebi dilin ilerlemesi için mücadelesi, işte bu milletin azminin var olması, medeni yükselişi ve şerefi için olan büyük mücadeledir.

Malum ki, Sovyetler Birliğinde tüm milletlerin kendi millî edebiyatını, mili medeniyetini ve mili dilini geliştirmek ve yükseltmek için tüm imkânlar hazırlanmıştır. Bununla birlikte, herhangi bir milletin kendi milli edebiyatı, sanatı ve milli dilini ikinci bir millete dayatma hakkı yoktur. Bunun gibi imtiyazlar hiçbir millete verilmemiştir. Bundan hareketle birer millet dilini aşağılama ya da küçümseme cinayet sayılacaktır.

Şimdi, devletimizdeki yüzden fazla millet ve devlet tarafından özgürce kabul edilen Rus dili ise, bütün dillere yardımcı dünya edebiyatının ihtiyacını karşılayan hayat çeşmesidir.

Bilgilere baktığımızda, cumhuriyetimizin şehir ve köylerinde, 60’tan fazla Uygur orta ve 15 civarında sekiz senelik okul, faaliyet göstermektedir. Demek onlara binlerce devlet yüksek ve orta seviyede bilime sahip pedagoğlar binlerce öğrenciye çeşitli dallarda Uygur dili ve edebiyatında ders işlemekte. Bunun dışında, binlerce Uygur çocuğu annesinin, ailesinin, coğrafi ikametini ve kendi isteğiyle Rus, Özbek, Kazak ve başka dilli okullarda eğitim almaktadır. Buna örnek, Uygur okullarında ana dilinden başka Rus ve birer yabancı millet, İngilizce, Almanca, Fransızca vb. dilini ilave etsek, ortaokulu bitiren erkek veya kızın en azından üç dili mükemmel öğrenmesi mümkün, bu aynı amaca uygun güzel bir iştir.

Ne yazık ki, birçok dilliliğe olan ilgi, özellikle Rus diline olan istek, bu dili mükemmel bilmek zamanın gereği olduğu açık, kendi ana dilimize olan ilgiyi daha da güçlendirmek gerekmektedir.

Herkes malum ki, anneler ve çocuklar devlet güvencesine alınmış bizim elimizde annelerin sosyal hayatımızın çeşitli dallarında çalışması için çeşitli imkân yaratılmış.

Bunlardan biri, bebek ve küçük çocukların anaokulu ve kreşlerde eğitimidir. Okul yaşına kadar bebekler ve çocuklar her türlü milletvekillerinin çocukları eğitim alırken onlara bakıcıların irtibat dili Rusça konuşuyor. Demek, çocuk müesseselerinde eğitim gören erkek ve kızlar, okul yaşına gelene kadar Rus dilinde kendi düşüncelerini rahatça ifade edebiliyorlar. Küçük çocukların bu zamanı saf ve hafızaları güçlü olduğu için öğrendiği kelimeleri okulda Rus dili ve edebiyatını okuma süresinde daha mükemmelleşip kelime sayısı gittikçe artıyor.

Şunun gibi, Uygur okullarını bitirdikten sonra erkeklerimiz askere, kızlarımız üniversite ya da orta seviyede ihtisas okullarına, ya da çalışmak için fabrikalara alınıyor. Özellikle şunu söylememiz gerek ki Sovyet ordusu, Sovyet devletine ve halkına sadakatin, parti için fedakârlığın, enternasyonal eğitim öğretimin okulu olmak ile beraber aynı zamanda Rus dilini daha da mükemmelleştirmenin okuludur.

Yukarıda söylenenlere, yüksek, ihtisas ortaokulu ve mesleki okul derslerinin, genel olarak Rus dilinde eğitim vermeyi şart koşsak, bu önemli dili mükemmel öğrenmenin tüm imkânlarının var olduğuna şahit oluruz.

Demek, ana dilimizi mükemmel öğrenme yolunun aile ve okul olduğu herkese açıktır. “Çocuğa baştan yetiştir” der halkımız. Öyleyken, akşamları çocuklar okuldan döndüğünde ailesindekilerle kendi dilinde konuşsa, zor kelime ve cümleler Rus diline kıyaslanarak anlatılsa aynı amaç değil mi?

Okullarımızda ana dili ve edebiyatının işlenmesine baktığımızda onun dayetersiz olduğunu söylemeye mecburuz. Basit örnek verirsek:

Uygur okulunda öğretim görmekte olan ya da ortaokullu bitiren bir öğrenciye haftanın içindeki bir günün adının ne olduğunu Uygurca sorduğunuzda, o öğrenci size, “O hangi gün? Haftanın birinci günümü?” diye soracaktır. Pazartesi dediğimiz hangi gün?

Düğünlerde, büyük küçük partilerde, toplu taşıma araçlarında özellikle gençlerimizin sadece Rus dilinde konuştuğunun şahidiyiz. Niye böyle oluyor? Bizim fikrimize göre, erkek ve kızlarımız ile çocuklarımız Uygur okullarını bitirse bile kendi düşüncelerini ana diline göre Rus dilinde daha güzel ifade edebiliyor. Güzel konuşmak için on sene eğitim alarak yetişende ana dilinin kelime miktarı gelişmiyor. Nedeni, onlara ana dili ve edebiyat dersini veren öğretmen bilgili öğretmen değildir. Dil ve edebiyat hocası olan kişinin, kendi edebiyatı hem medeniyetine saygı duyan, onu detaylı bilen, en önemlisi milletini seven, milletin takdiri için endişelenen, milletsever kişi olması gerekmektedir.

Ülkemiz sathında Uygur ortaokullarını her sene bir iki bin öğrenci mezun olsa, 80 yıllarında kaç bin öğrenci hayata atıldı demektir. Öyleyse cumhuriyetler arasında bile “Komünizm Tuğu” gazetesinin sayısı niye 2022 bin nüshayı geçmiyor? Yayınevleri tarafından en fazla 34 bin nüsha basılmakta olan edip ve şairlerimizin eserleriniye kitap dükkânlarında tozlanıyor? Niye cemiyetimizin her sahalarda çalışmakta olan işçilerinden mühendislerine kadar bugünkü çocukların elinde kitap ve dergilerini “Komünizm Tuğu” gazetelerini göremiyoruz? Bu gazetede yayınlanan makale, ilmi, analitik, bedi, politik makale ve büyük küçük edebi seriler üstünde tartışmalar yok? Niye?

Cevabı sadece tek! Okullarda ana dili ve edebiyatının işlenmesi yetersiz. Sürekli talep milli edebiyat sanatımıza sevgi ve ilgi öğretilmesi zayıf. Milli, gururlu, iftihar duygusu düşük. “Dil fikrinin kaynağıdır” diyor K. Marks. Bunun gibi kendi ana dilinin zenginliğinden, güzelliğinden ve nazikliğinden faydalanan insan tefekkür etmekte ve konuşmakta hiçbir zaman zorluk çekmez, kekelemez. “Evet, insaniyet, her türlü yoludenersene kendine uygun olan yolu bulur, hayallerini gerçekleştirebilir. Her halk kendisine özel kaidelere uyararak yaşarsa halk hazinesi için bir kişilik katkıda bulunabilir. Her bir halkın kendisine mahsus özelliği nedir? O sadece kendisine özel tefekkür etme tarzı ve diğer şeyler ile olan ilişkilerde... “Dilde ve özellikle örfadetlerde ortaya çıkıyor.” diyor V.G. Belinskiy.

Şimdi bizim sınırsız vatanımızda sosyalist tipte kişiler yetişti ve sosyalist aile meydana geldi. İşte bu sosyalist şahıs ve sosyalist aileler bizim umumi sosyalist hayat tarzımızı ifade ediyor. Aile; ana dilimiz, milli örf-adet, kaide ve geleneğimize göre yüksek sorumluluk ile talim terbiye verilen ilk mekândır. “Yuvada neyi görse, uçtuktan sonra onu avlar.” diyen sözaynenbir hayati gerçektir.Örneğin; akşamları evdekiler toplanıp yemek yedikten sonra dinlenme sırasında baba ya da anne televizyonu kapatıp kendi çocuğuna “Komünizm Tuğu” gazetesinden birer makale, olmazsa birer eser parçasını okutup dinlemesi, anlamadığı kelime ve cümleleri anlatıp geçmesi mümkün değil mi? Böyle işi cumartesi ve pazar günleri yürütmek için 510 dakika zaman ayırmak lazım. Bu gazete şahıslarda milli örf ve adet, milli medeniyetimize ait evraklar ise kendine özel insani mili özelliklerini kendi hayatı tecrübelerini, geçmişlerini ilgi kurarak detaylı anlatır.

Öyleyse “Büyümekte olan çocukların geleceğini sağlamlaştırmada ve onu terbiye etmekte, sosyal hayatın iktisadi ve içtimai ilerlemesini temin etmede, demografik hareketliliği iyileştirmede aile bağları daha önemli rol oynamaktadır. Burada kişi karakterinin esasları, onun emeğe, manevi, ahlaki ve medeni değerlerine göre ilişkisi şekilleniyor. Sosyal hayatı

güçlü ruhu ve ahlakı sağlam aileye çok faydalıdır”, diyor Komünist Partisi Sovyet Sosyalist programında.

Herkesçe bilinir ki eğitim öğretimin ikinci mukaddes yeri okuldur. Bu kutlu mekânda gençler insanlık, internasyonalizm, dostluk, arkadaşlarca dayanışma, yardımlaşma, vicdan, cesaret, emeğe helal münasebet ruhu vebununla beraber kendi vatanına ve kendi halkına mihr sevgi duygusunu kazanır.

“Okulun görevi, öğrencilere vatana sevgiyle bağlılık duygusunu, ortak davranma, büyüklere, babaannelere ve öğretmenlere saygı hissini uyandırma, büyümekte olan çocuğa öğretim ile emek hakkı için yüksek sorumluluk kazandırma, öğrencilerin kendi kendini idare etme becerisini kazanması.” diyor partimizin programında.

Demek ki bu âlicenap ve insani ahlakı genç çocuk kalbine sindirmede biz, yine kendi ana dilimizin zenginliği ve güzelliğinden faydalanabiliriz.

Yukarıda aile meselesinde bahsettiğimiz gibi, aynen okullarda da ana dili dersinin işlenmekte olduğu saatte her bir öğrencinin önünde “*Komünizm Tuğu*” gazetesinin olmasını şart koştuk bize göre aynı amaca uygundur. Dil kurallarını anlatırken ona uygun örnekleri öğrenci gazeteden kendi bulsa, örnek kitaplar ve başka ev ödevlerinde de bu gazete ek olarak faydalanma kitabı olarak verilse o zaman öğrenci kitapta olmayan yeni kelime ve terimlerle karşılaşınca onu anne babasından ya da öğretmeninden sorarak öğrenmesi, edebiyatımız ve medeniyetimize ait kaynaklardan faydalanması “Az az öğrenelim olur.” sözünde olduğu gibi kendini geliştirmesi, kelime zenginliğini yavaş yavaş artırması mümkün olabilir. Yüksek seviyeli sınıf öğrencileri edebiyat ve sosyoloji ders saatlerinde adı geçen gazeteyi kendisi okuması; bedii, ilmi, ateist makaleyi ya da edebi eserlerin gerçek teminin anlamıyla kıyaslaması öncelikle birinci olarak bu öğretmenin maharetine bağlı, elbette konuşsa ya da açıklasa, bütün öğrencilerin ahlaki terbiyesinde halkımızın kendine has, güzel faziletlerinin oluşmasında etkisi olacaktır, diye düşünüyoruz.

Yukarıda vurguladığımız gibi aile ve okulun kendi arasında uygun iş görmesi çoğunluğun gönlündeki arzu isteklere uygun olacaktır.

1987

II.6. Hoten Klassik Nezmide (Xoten Klassiklar Nezmide)

Geçmişte yaşayıp eser veren klasiklerin gerçek hayatı, temiz sevgi, sadakat, iyilik, dindarlık, meşruiyet ve cesaret gibi özel âlicenap faziletleri; ilmi, hikmet ve hâlel mihneti övmekte bunların tamamen tersi olan vicdansızlık, asilik, riyakârlık, kurnazlık, tembellik ve ahlaksızlık gibi kusurları acımadan şikâyet etmekte imajlar gül ve bülbül, müzik ve şarap ideal şah ya da şehzade, ideal uluslararası devletler gibi vasıtalarından faydalandığı ilim sahiplerince malumdur. Bunu biz geçmiş lirik şiirin tüm türlerinden bunun ile beraber: “Kutadgu Bilig”, “Hibetul Hakayık”, “Gül ve Nevroz”, “Muhabbetname” gibi didaktik ve lirik destanlardan, doğunun birçok büyük klasikleri için kendi maharetlerini, istidatlarını ifade etmek ve kendi idealarını gerçekleştirmek ve propaganda etmenin tek âli vasıtası olan “Hamse” destanlar toplamında bile görebiliyoruz.

Geçmiş edebiyat ve sanatından az olsa da haberdar olan kişilerce şunlar malum ki, işte öyle sembolü imajlar yaratmanın esas vasıtaları konusunda Hoten şehri, Hoten ahusu, Hoten devleti; edebiyatta “maçin mülkü, Çin devleti olarak kullanılan ibarelerde Hoten; Uygur coğrafyası ve çevresinde, Hoten cananı, “hoten muşkı” güzel kokulu madde, parfüm gibi kendine özel anlam kazanmıştır.

Adı geçen şehir ve devletlerde bu kelimenin asırlar boyunca edip ve şairlerin övgüsünün baş konu olmasının nedeni nedir? Hatta onlar hakkında eski doğunun Nizam-i Gencevi (1141-1209), Hüsrev-i Dehlevi (1253-1325), Hafız-ı Şirazi (1300-1389), Ali Şir Nevayi (1441-1501) ve başka büyük kelime sanatkârlarının övgüsüne ne etki etmişti? Biz bu önemli konuya geçmeden önce klasiklerimizden bir iki örnek vereceğiz.

Atai'den

*Közümki sevdi yüzüñni çin etiqadi bile,
Körer bu muşkiy Xotenni saçiñ sevadi bile.
“Gözüm sevdi yüzünü gerçek itikat ile.
Görür bu Hoten muşki saçının sıyahı ile.”*

Lütfi'den

*Saline çiqsa boyi servdin xirac tiler,
Xoten çeçekliridin zulfı bac tiler.
Ayagi xaki üçün astane yastanali,*

Gaday himmetini kör, ne textu tac tiler.

*“Gezmeye çıksa çok şeyleri öğrenir,
Hoten'in çiçekleri gibi her şeyi kendine çeker,
Ayağı toprak için Başkent gibi kıymetlidir,
Dilenci himmetini gör ne taht ne tac ister.”*

Yani: sevgilinin güzelliğini iman gibi pak itikadı ile seven Atai onun sümbül gibi saçının siyahlığından, mis gibi kokan saçını ve göz bebeğini mecazi olarak benzetmiş. Güzel kokulu Hoten sümbül saçının güzelliği ve kokusu güzel Hoten çiçeklerinden mutluluk dileyici güzel yârinin bastığı toprağını çok değerli bilen Lütfi sevgilisinin kapısı önünde baş koyup yatmayı şahane bir tahttan daha çok seviyor. Sevgilisinin güzelliğini abartmak derecesine yükselten Sekkaki:

*Ey, gül yüzüñge huru peri bendei canı,
Taltek boyuñ azadi erur servi ravani.
“Ey çiçek yüzün melek gibi canımı yakar,
Dal gibi nazik vücudun özgürdür her zaman.”*

*Xoblar seni köp Çinu Xitavi, Xoten içre,
Yetmes saña lekin tilegen dünyada sani,
“İyiler seni arar Çin ve Hoten içinden,
Lakin Kavuşamaz sana dünyayı bırakmayan.”*

diye yazıyor. Kendi yeteneğinden emin bir halde:

*Türk cinsida peyember bolmaqi bolsa rava,
Bolgay erdim men payember, şeirlirim mucizat,*

diye kendine haklı yalvarış yapmış Hafız

Xarezmiy:

*Körgeli közüm lebi le'linge xetti yaşını,
Sebiz bolsun daima teb aqturadur yaşını.
“Görmek için gözüm arar senin yaşını,
Her taraftan araştırır senin güzelyaşını,”*

Qaşleri neqşini yazmaqliq tileb neqqaşi Çin,

*Yüzine baqtiyu kördi neqil ile naqqaşini,
“Kaşları süslü sanki Çin nakkaşdır,
Yüzüne bakan görür onun güzel camalını.”*

diye tekrarlıyor. Böyle örnekleri orta asır klasiklerinin içinden onlarca ve yüzlerce getirmemiz mümkün. Özellikle Hoten ve Çin/Hita memleketleri Nevayi şiirinde sevgi/aşk, muhabbet/afacanlık ile övülür, onlar dünyadaki en güzel melek yüzlü kızların, sözünü tutan cömert erkeklerin yurdu, bilim ve marifet ilmi ile hikmetin yükseldiği güzel ülke diye tarif edilir. Bunu herkes şairinin “Hamse” sine giren epik destanlar bölümünden açık görebilir ve itiraf eder elbette.

“Xezain ulmeanıy” (Manalar hazinesi)den bir iki örnek:

*Deme yüzkim, Xoten gülzaridur bu,
Deme xet afetiy tataridur bu.
“Deme asla Hoten bahçesidir bu,
Deme yazı bozukluğu tataridur bu,”*

*Kozi öltürse, le’li can begitler,
Acayip muddia izharidur bu.
“Eğer öyle iseortaya çıkar Çin nakkaşı,
Olur, Çin suratının nakkaşı manevi,”*

*Oylekim Maniy işidin za’i oldi neqşi Çin,
Ol buti Çin süretidin boldi neqşi Maneviy.
“Öyle ise bu işten zahir oldu nakkaşı Çin,
O Çin suratıdan oldu nakkaşı manevi,”*

*Lalegun ton içre, ya Reb, ul gezali Çin erur,
Ya közümnüñ merdumi qan yaş ile reñgin erur.
“Çiçek gibi koyafet içinde Çin durur,
Gözümün nuru gibi kan yaş ile renk durur,”*

*Bilman, ayakim, şefeç içre erur zerrin gezel,
Lalegun ton içre yaxud ul gezali Çin erur?*

*“Bilmem şafak içinde bulunur gazel,
Çiçek kiyafet içinde parlayan canan”*

Şimdi, gerçeği söylersek, ilim sahibi ve şiir okuyuculara Hoten şehrinin eski Doğu Türkistan bu günkü Xinjang Uygur Özerk Bölgesinin Milattan Evvelki şehirlerden adı bilinen biri olduğu malumdur. Hoten bazı asırlarda “Udun”, “Melikebad”, bazı Arap Fars kaynakları ve edebiyatlarında “Maçin” diye adlandırılmış ve kendisinin kıymetli kaş taşı, halı ve ipek kumaşları, kâğıt ve parfüm üretme sanatı ile ün kazanmıştır. Bununla beraber bu şehir Hakaniye devleti İslam dinini kabul edene kadar on asır Budizm’in merkezlerden biri idi.

Hoş, Çin hangi memleket? Hitaylar kimdir?

Büyük âlim atamız Kaşgarlı Mahmut kendinin “Divanü Lügatit Türk adlı eserinde “tavgaç” denilen kelimeyi dört yerde “tat tavgaç” diye açıklayıp onun birincisinde: “tavgaç” Maçin devletinin adı bu devlet Çin’den dört aylık uzaklıktadır. Çin aslında üçe ayrılır: Birincisi, Yukarı Çin. Bu doğu olup “tavgaç” diye adlandırılır. İkincisi, Orta Çin olup Hitay diye adlandırılır. Üçüncüsü Aşağı Çin olup “Barxan” diye adlandırılır. Bu, Kaşgar’da, lakin şimdi “Tavgaç”, “Maçin” diye, “Hitay”, “Çin” diye tanınmaktadır” diye yazar.

Bundan hareketle, bizim fikrimizce, bütün Türk bilimciler ve edebiyatçıların düşündüğü gibi klasik şiirdeki “Çin” içeri Hitay memleketi yani orta düzlüklerden ibaret Cungo Hitay olmadan, belki de tekrar eski Uyguristan, Kaşgarlı’nın kendi tarifindeki Hakaniye ülkesidir. Başka bir ifadeyle, Çin Seddi’nin ardındaki Kansu/Gansu ve onun güney batısındaki sonsuz topraktır.

“Tavgaç, Türklerin bir kısmıdır. Onlar Tavgaç yurdunda yaşadığı için bu kelimedenden hareketle, ‘Tat tavgaç’ diye adlandırılır. Tat, Uygur demektir” diye anlatır bir âlim. Biz bunu tekrarladığımızda kuzeybatı Gansu’daki Uygurlar, İslam’ı kabul etmeyen Uygurlar, Sarı Uygurlar idi. Zamanı gelmişken şunu da söyleyebiliriz ki, bazı yabancı edebiyatçılar malum tarihi kaynakları değiştirerek özellikle, Çinli Uygur araştırmacıları, “Bu üç kısmın birliği, “Divan” da dile getirilen yukarı, orta ve aşağı Çin demektir. İzah bizim Çin oluyor. Yusuf Has Hacip eserinde şimdiki “aşağı Çin” sultanın önüne “Tavgaç” kelimesini ekleyip onu “Tavgaç han” yani “Cuñğtşiñxani” diye adlandırmış. Şincan, vatanımızın ayrılmaz bir kısmı diyen düşüncenin tarihinin uzun, kökünün derin olduğunu tam anlatıyor” diye yazıyor.

Gerçekten öyle mi? Asla, öyle değil!

Kaşgarlı Mahmud'a müracaat edelim. Kaşgarlı, "büyük ve eski her şeyi Tavğaç idi" diye adlandırır... Bu kelime sultanlara bile unvan oluyor; örneğin, memleketi eski ve büyük han" anlamında "Tavğaç han" denilmek, diye yazar âlim "tavğaç" kelimesi için verilen 3 izahında (Divan 1. cilt, sayfa 592).

Görülür ki, Yusuf Balasagun "tavğaç" terimini "devlet tarihi uzun memleket, hanlık ve hanedanlık sistemi, eski taht varisi, güçlü devletin güçlü hakanı", anlamlarında kullanır.

Gerçekte, 9. asrın ikinci yarısına kadar devam eden Karahanlılar sülalesi büyük yani tavğaç idi.

Demek ki, Balasagun'dan ta Nevayi'ye kadar ve onlardan sonra yaşayan tüm doğu klasiklerinin tarif, tasnif ve tasvirindeki "Çin" başkenti eski Kaşgar, ordukent olan Hakaniye memleketi, aynı manada büyük Uyguristan idi.

*Bar edi Çin mülkide bir nazenin,
Aciz aniñ neñside neqqaşi Çin.
"Vardı Çin ülkede bir nazenin,
Gücsüz elin neñcide (neñside) nakkaş Çin."*

*Arezi gülzari Xotendin misal,
Közi bu gülzar ara muşkin gizal.
"Aracı gülzar Hotendan örnek,
Gözü bu gül bahçesi gibi mis kokulu güzel."*

*Süreti Çin Çehresi enver aña,
Müşki Xoten zulfi muenber aña.
"yüz için çehresi nurlu onun,
Misk Hotan saçlarına mu anber"*

*Ėemzei bebakige canlar esir,
Belki Xita mulkide xanlar esir,
"Gamze-i bi-bakiye canlar esir,
Belki Çin ülkesinde Çinler esirdir."*

diyor Nevayi "Hayretul Ebrar" "Yahşılarnıñ Hayranlığı" destanındaki güzel tasvirinde.

Şair nazmındaki “Nekkaşi Çin” Nevayi dilindeki nakkaş, ressam, kalem sahibi, heykeli manalarındadır, hangi Çin nakkaşı?

“M.Ö 200. yıllarda Hoten, Kuçarlarda Buda dini resmî olarak kabul edildiği, ondan geriye gidince doğuya dağıldığını netleştirmek mümkün” diye yazar Abliz Muhammet Sayramî “Kırmızı Bin Ev Hakkında İlk Mülâhaza” adlı makalesinde. Tarihi kaynaklara dayanan yazar kendi mülâhazalarını aşağıdaki gibi devam ettiriyor:

“Kırmızı Bin Ev Sanatı” Uygur halkının büyük mucizesi. Bu mucize M.Ö ikinci asırdan başlayıp yavaş yavaş yapılmaya başlanmıştır. Bundaki resim ve hikâyelerin mazmunu çeşitlidir. Onda, Buda talimatındaki hikâyeler, cennet ve cehennem hakkındaki tasavvurlar, Tanrı imajları, kişilerin faaliyet ve tabiat manzaraları ifade edilmiştir”.

Demek, M.Ö 6. asırlarda Sakyamuni tarafından orta Hindistan bölgesinde meydana çıkıp şekillenen Budizm yavaş yavaş Uyguristan’a geçmiş, bu ülkedeki “bin ev” lerin yapılmasında önemli katkıda bulunmuştur. Bu süreç sırasında, malum ki kendi kendine onlarca ve yüzlerce istidatlı ressam, nakkaşlar, heykeltıraşlar, usta hattatlar ve Budizm kitaplarının kanun ve akidelerinin büyük tercümanı felsefecileri; el-nağme ve müzik ilminin mahirleri, kariz ustaları, mimarlar, müneccim hekim, edip ve şairler meydana geldiler.

Günümüzde adı bize malum olan büyük tercüman ve mütefekkir Kumracıva (344413), âlime Sulbiy Suma (4. Asır), şairlerden Hogursun altun (478567), Aprınçur Tegin (89. Asırlar/, büyük müzisyenlerden Sucav (6. Asır), Bey Mentur (67 Asırlar); ressamlardan Vaysa Ersan’a (7. asırlar vb. kendi zamanında adı sadece Uygurlar bölgesinde değil, bunun gibi doğuda yukarı Çin, batıda orta Asya’da malum ve ünlü kişiler idi.

Edebiyatçı şair Hacı Ahmet: “Budizm ve Buda medeniyeti Hanzu ve Kuzey Kore, Japon vb. devletlerde işte bu Odun devletinin yıkıldığı zamanda Buda resim sanatının en yüksek seviyesine yükselen vaysa Bacina temsilcisi Hoten ressamlarının ünlü luyan ve Çanenlerde bile geniş çapta yayılmıştır. Bu yüzden Süy ve Tan Sülalesi padişahları “örnek olabilecek Tanrı fotoğrafını” bulup getirmek için kendi insanlarını Odun (Yani Hoten. Al) devletine göndermişti.” diye yazmış (bakın: Hacı Ahmet “*Deniz Mercanları*” Kaşgar Uygur Neşriyatı, 1983, sayfa 11.).

Orta Asya ve Yedi Su bölgelerinde Doğu Türkistan’daki “bin ev” lere benzeyen Budizm tasviri sanatının toplandığı merkezleri olmasa bile, orta asırlarda yaşayıp keşfeden Mirak nakkaşı Behzat, Muhammed nakkaşı Dalaledin Kaşgari ve başaklarının fotoğraf minyatürlerde Budizm etkisindeki Uygur tasviri sanatı akımının etkisini görmek zor değil.

Özellikle, Herat ressamı akımına ressamlık eden Kemaleddin Behzat (1455-1537)ın yazdığı Hoten tasvir sanatı okulunun İslamlaşan stilini görebiliriz. O yüzden meşhur tarihçi Handemir tam adı Gıyasuddin İbni Humamuddin El Hüseyini (1475-1535) ve Nevayi gibi büyük edip mütefekkirler tarafından gerçek anlamda “Maniy Saniy” (İkinci Mâniy) yani efsanevi Çin ressamı Maniy’den sonraki ikinci ressam diyen şerefli adını almış.

Ali Şir Nevayi “Aciz aniñ nakşide nakkaşı Çin” (onun güzel resmini çizmeye Çin ressamı bile aciz kalır) denilerek yine de Vaysa Ersan’a benzeyen kendi devrinde bediîyi tasviri edebiyat sanat okulunu kuran Hoten Münever ressamlarına işaret ettiği şüphe götürmez.

Bu tartışmalardan şu sonucu elde edebiliriz ki, orta asırlardaki tüm İslam memleketleri ve onunla birlikte tüm Orta Asya memleketleri ve hanlıklarında yaşayıp keşifler yapan tarihçiler, âlimler, fazıllar, edip ve şairlerin düşüncesindeki “Çin”, “Çin nakkaşı”, “Hita Mülki” ve “Maçın” gibi terimler, birinci olarak Uygur diyarı, Uygur edebiyatı ve sanatına özel ibarelerdir. Özellikle, Nevayi, nazmındaki “Hakanî Çin Hoten hükümdarlığı, Karahanlılar sülalesi Hakanlarının temsilcisidir. Perhad ise, birçok Nevayi takipçileri ve edebiyatçıların açıkladığı gibi, Hitay’ı (Biz orta Çin’i), Kaşgarlı Mahmud’un Tarif ettiği gibi “Yukarı Çin” kabul ediyoruz. Almas, padişahın oğlu olmadan, belki şu Hoten ve Hakaniye hanlarının birisine ait şehzadedir. Çünkü Nevayi nazmındaki “Çin” her zaman Hoten ile beraber anılır.

*Bolup Çin ehlidin ul şehri çubin,
Aniñdek kim yene bir kişveri Çin...
Eşitti çün cevab eylep sevalin,
Bular hem sordiler ol xeste nalin.
Dedikim: biz gruhi tacir erdük,
Yemen sari Xotendin sayir erdük.
“Ol şehiin otu Çin ehliden olup,
Oun gibi yine bir Çin ülkesi,
Çünkü Duydu aylar sonra sorussunun cevabını,
Bunlarda sordu oun hasta haline,
Dedi ki biz hepimiz tüccar idik,
Yemen den Hoten’e kadar gezerdik,”*

Yine

Xoten mulkiki cennettin nişandur,

*Sevadi üçün cennet canfışandur.
Ger anda seyir bolsa ixtiyariñ,
Xelayik canibi tüşse güzeriñ...
Yene Manigekim neqqaşı Çiñdur,
Aña kilki qezadin aferindur.
“Hotan mülkü cennetin nişanidir,
Köyleri için cennet canını vereir,
Eğer orada gezecekse ihtiyarin,
Bütün mahlukatın yolu düşerse,
Yine Manige ki nakkaşı Çindir,
Ona kadar kaleminden afferein.”*

“PerhadŞirin” den

Vatanseverliği en büyük insani fazilet kabul eden Nevayi kendisine sevimli imajı, Perhad dilinden şöyle diyor:

*Çu bu şurabege yetti nihayet,
Dedi aççıqaççıq yiglap begayet:
Ki ey, badi seba Teñri üçün köp
Yetip ÇinuXita mulkige yeröp.
Deman, xaqan qaşida bu oguldin,
Ki gurbet içre ölgen xeste qulidin.
“Bu gözyaşı yetti sonunda,
Dedi acı acı çok ağlayarak,
Ki ey, sabah rüzgârı tanrı için çok,
Yetişip Çin yurduna yeröp,
Söylemeyin, hakan bu oğuldan,
Ki gurbette ölen hasta kulundan”.*

Büyük edibin “Sedd-i İskender” destanındaki lirik görüntülerden aşağıdaki satırlara dikkat edin.

*Ketur saqiy, ul camiy teqvişiken
Ki köñlümge tüşmiş hevayi Vetem.
Tilermen kezib reb’i etlalini,
Desem renci gurbetdagi halini.*

*Mugenni, çu taptim meqamimda kam,
Tüzet kam ile sen dagi bir meqam.
Qilib fehimul aheñniñ reñgini,
Yene terk etey seyr aneñgini.
Navaiy, Veten boldi menzil maña,
Bu menzildin emma ne hasil maña.
“Gider mecnun, büyük nefisine hâkim olan,
Onun gönlüne vatan sevgisi düşmüş,
Dilerim allah'tan orayı gezmeyi,
Anlatsam gurbette çektiğim zorlukları,
Buldum makamımda bir yer,
Düzelit bu yer ile kendine bir makam,
Kendini her yönde geliştir,
Sonra onların tümünü bırak,
Nevaiy Vatan oldu hayatındaki anlamı,
Bu menzilden ne mana elde ettin.”*

Gerçekten, Nevayi'nin Perhadı en güzel ahlakî insan faziletleri kendinde toplayan, büyük güç, kudret, akıl, idrak, ilim, hikmet ve hünersanat yeteneğine sahip kişidir. Böylece o cesur savaşçı, o memleketin kalkınması için emek veren çiftçi, eli gül bahçıvan, dağları delip kanal yapan mahir mühendis, toplumdaki haksızlıklarını bitirmek için hakem ve danışmandır. Şöyle ki:

*Cananda qalmidi ol yetmigen ilm,
Bilip tehqiqini qesb etmigen ilm,
Dedi her işkim qilmiş ademzad,
Tefekkur birle bilmiş ademzad,
“Canan'da kalmadı o öğrenmeyen ilim.
Bilip gerçeğini dibine yetmeyen ilim.
Dedi her işi yapmış ademizat,
Tefekkür ile bilmiş ademizat.”*

Diye tarif eder kendi kahramanını. Biz Parhad imajı ile Türkler içinde önce hayatın tüm yönlerinde gelişen bütün bir halkı görmüş gibi doğu edebiyatındaki efsanevi ressam, Maniy

imajında da birinci sırada yine “bin ev” gibi çeşitli güzel fotoğraflar, çok çeşitli nefis oyma sanatlar birliğini kuran doğuştan sanatkâr halkın simasını tasavvur ediyoruz.

Nevayi kendinin “seb’e-i seyyare” (yedi gezegen); “Heft menzeri Behram” diye de adlandırdığı, bu “Behram’ın yedi körünü” demektir /destanda Maniy şöyle tasvir edilir: Eserin başkahramanı, şah Behram bir gün ava çıkıp tanımadığı bir kişi ile karşılaşır. Onu kendi isteklerini gerçekleştiremeyen fakir bir kişi zanneden şah, şahane iltifatlar edipkim olduğunu, neden bu yolda hangi maksat ile yürüdüğünü sorar. Behram’ın böyle büyük himmetini gören seyyah kendinin meşhur Çin ressamı Maniy olduğunu söyler. Yolculuğa çıkmasındaki sebebin Behram adlı padişaha kıymetli bir hediye götürmek olduğunu söyler. Behram Şah da kendini tanıttıktan sonra çok mutlu olan Maniy kendi çizdiği Çin güzelinin resmini padişaha hediye eder. Behram resmi gördükten sonra ona âşık olup bayılır.

Musavver yani ressam, Maniy’nin çizdiği resmi gören herhangi bir kişinin aklını şaşırtan bir maharet sahibidir. Şunu da söylememiz lazım ki, efsanevi ressam hakkında bile doğunun tüm klasikleri az çok eserler yazmıştır. Efsanevi ressam Maniy’nin Behram gibi cihan şahının dikkatini çektiği Çin güzeli hangi kızdır? Bu güzeli, büyük Hüsrev-i Dehlevi “İskender Aynası” adlı destanında kendi dilinde şöyle tasvir ediyor:

*Ger iqbalu devlet text alur xaqan,
Meniñ mehru nazim zebit eter cahan...
Uniñ kemaniga yüz bende şıkar,
Meniñ qeşimga ov hezaru hezar.
Kemandi seyde atsa bi xeta mudam,
Meniñ qaşım eter seyyad özin ram.
Yüzidin ger bolsa cehan mubarek,
Mubarekraq undin vücudum endek.
Uniñ üzügide le’liyi Umman,
Meni lehim erse muhri Sulayman.
Lehim şan levige bolganda bahem,
Bextiyar rohumdin yoruşsun alem,
Argunun çalguçı xitayi güzel,
Uşbu sözler bilen tügetti gezel.
Dilidin aram ketti qeriyu yaştin,
İştkeniñ nuşiuçqandi baştin.*

*“Eğer devleti geleceği iyi ise tahtta oturur hakan,
Benim sevgim yaşnar bu iki cihan,
Onun mutluluğu için yüzkişi yapar kervan,
Benim yanıma avları getirir her zaman,
Eğer oku atsa hata mudam.
Benim kaşım dikkat çeker ozaman,
Yüzün eğer ise cihan mübarek,
Mübarektir ondanvücudum canan,
Benim dududağım olursa mühri Süleyman,
Bahtiyar ruhumda aydınlansın âlem,
Argu'nun çalıcısı Çin güzeli,
Bu sözler ile bitirdi gazel,
Gönülden huzuru gitti yaşlı ve gençten,
Duyan kişini akli gitti baştan,”*

Demek Çin sevgili argunun “afra” çalıp şarkı söylemek hakkında İskender gibi büyük cihangire göre kendi kıymetini uygun yere yerleştirir hatta şaha arzulu gözü ile bakar. O öyle güzel, zeki kızdır.

Yine bir örnek, Nevayi'nin “Sedd-i İskenderi” destanında Revşenek, Nazmehir ve Çin'li halayıktan ibaret, 3 kızın imajı var. Bunlardan Revşenek ile Nazmehir İskender'in eşleridir. Üçüncüsü ise Çin hakani tarafından İskender'e hediye edilmiş olup padişahın dikkatini çekmek için fırsat bekler.

İşte, şiddetli savaş meydanı. İskender orduları “mor” adlı hayvanlar, devler ile savaşmakta. Lakin İskender'in orduları savaşta mağlup olur. İskender'in kendisi ile ordusu ve komutanları endişelenir, hiç kimse bu vahşi hayvanlarla savaşmaya cesaret edemez. Bu sırada gaipten bir savaşçı gelip savaşa katılır, büyük bir harbi maharet, cesaret yapıp dev ile olan bu savaşı kazanır. Aslında bu savaşçı, Çinli sevgili idi.

Edip bu kızın kudreti ve savaşdaki mahareti, zekâsı ve buna uygun güzelliğini överek kadın şahsiyetine yüksek değer vermek ile doğu kadınlarının, şu beş cümlede ta ezelden iş ve savaşta erkekler ile yanyana savaşan Uygur kızlarının kahraman simasını yaratmıştır. Adı rivayetlerde konuşulan işte böyle kızlarımız tarih sayfalarımızda az değildir.

Kaynaklarda malum ki, İskenderi Zulkerneyn (Aleksandr Makedonski) Hindikuş dağlarından aşip M.Ö 327 yılında Hindistan'ı işgal etse bile Uygur bölgesine geçmiş değildir.

Ama Nevayi'nin destanında doğu memleketlerini işgal etmek amacı ile doğuya savaşmaya gider. Lakin bu arada çok kar yağıp çok soğuk olur. İlkbaharın gelmesini bekleyen İskender Çin'de kalır.

*Ki şah Çinde aram tutqay bu qiş,
Teneum qilip cam tutqay bu qiş.
Bu işqa tutup tebiy danışverin,
Turup qildi qişlaq Çin kişverin.
Gâhi hemnepes erdi xaqan bile,
Quyaş oylekim mahi taban bile.
“Padişah Çinde dinlensin bu kış,
Saygı ile şarap tutsun bu kış,
Bu iş'e tutup bilgili danışman,
Geçirdi yaylakta bir kışı,
Bazen bebarber yaşadı hakan ile
Güneş öyle ışık saçtı her yere.”*

Kendi zamanındaki tüm ilimlerden coğrafya ilminden haberdar olan Nevayi'nin ideal imajı İskender'in Çin ülkesine gelmesi Çin hakanını tarif etmesi hakkında ölmüş Alp Er Tunga (Firdevsi'de, Efrasyab) ve Karahanlılar hanedanı hakanlarının kudretli simasını İskender ile kıyaslayarak övünmüş. “Güneş öyle ki Mah-ı taban ile” diye, İskender'i güneş'e, Uygur hakanını ay'a benzetir. Bu kendi zamanında büyük edibin vatanına ve milletine olan sevgisinin his ve âşıkane ifadesidir.

Kısaca, sonuç olarak şunu söyleyebiliriz, klasik şiirdeki, Nevayi şiirindeki Hoten, Çin şehzadesi, Hoten oğlanı ve sevgilisi, ressam Maniy, Hoten ahusu ve muşkı gibi hayati ve remzi vasıta ve imajlar aynı devirde yaşayan arkadaşları şair Yusuf Has Hacip gibi ideal hakan, ideal devlet, ideal hâkimiyet iyi isteklerin ürünü ve kaynağıdır.

*Veten terkin bir nefes eyleme,
Yene renci gurbet heves eyleme,
Vatandan ayrılıp bir nefes kere,
“Vatanı bırakıp yaşama asla,
Vatansızlık gurbettir isteme asla,
Vatandan ayrılıp bir daha.”*

Diyor ki büyük vatansever allame edip.

Gerçekten eski Uygular diyarı Hakaniye hakkında onun medeniyet merkezlerinden biri olmuş meşhur Hoten hakkında söylenen, 18. asırda eserler vererek yaşamış lirik şairimiz Nevbeti'nin (Kaynaklarda Nobitiy) ana yurdu Hoten hakkındaki gazelini yazmamak mümkün değil.

*Yalguz Hiriye yoqkim aniñ zulfı vesfide,
Şeiriñ şıari, Lutfiy, Xitay Xotende bar,
“Yalnız müşteri yoktur onun değeride,
Şirir'in Şairi Lutfi, Çin Hoten 'de var.”*

Diye kendinin şairlik şöhretini şiirleri Hoten'de bile meşhur olmuş Lutfi'nin varisi Nöbeti:

*Revzige manend xiyal et Xotenni
Benişdin ziyad misal et Xotenni.
“Mezar gibi hayal et hoten 'ni,
Cennetten fazla misal et hoten 'ni”*

*Xuceste xaki rehmet sürmisi,
Közüñge tutiya xal et Xotenni.
“Mübarek toprak rahmet sürmesi,
Gözüne papatıya süsle hoten 'ni.”*

*Feriler busesi turfe şirindur,
Huriler lebigе bal et Xotenni,
“Melekler öpmesi çok lezzetlidir,
Huriler dudağına bal et hoten 'ni.”*

*Tel'etige xurşid, közlirige exter,
Yadek qaşige hilal et Xotenni.
“Yüzlerine güneş, gözlerine bayram,
Yay gibi kaşlarına ay et hoten 'ni.”*

*Muellimin afaq, beşin suxenguy,
Teflige dersi meqal et Xotenni.
“Hoca'nın (afak) öncesi sözcü,*

Çocuklarına kalıcı ders et hoten 'ni,'

*Cahan şairleri gülşeni bagi,
Xemseñge qurdaş itsal et Xotenni.
“Cihan şairleri en güzel bağı,
Hamsen 'e bağla güzel hoten 'ni,'”*

*Sen hem Nevbetiy siyah roy elige,
Reqiblerközige zeval etXotenni,
“Sende sırayla hizmet et halkına,
Duşmanlar gözüne zeval et hoten 'ni.’”*

diye yazmış.

Şairin yüksek bedii maharetini, vatanseverlik duygusunu “Hacı Ahmet”in ifade ettiği bu gazeldeki “Hemsenge qurdaş itsal et Hotenni” diyen mısralarda hamseye (beş mesnevi) yazan tüm doğu klasiklerinin dilinde, gönlünde, onların yazdığı destanların bedeni ve ruhu Hoten'in şiirsel hücrede, ışığın oynaşması, gurur alameti vardır. İtsal (doğrusu ittisal) Arapçada belgelemek, nişanlamak, ün kazanmak gibi anlamlara sahip olduğunu dikkate alırsak o zamanlarda Nevbeti şiirindeki Hoten tüm hamseler ile aynı zaman ve mısradaki mazmundaştır. Başka ifadeyle söylediğimizde, Hoten olmadan hamse olmaz.

Sonuç, Hoten ta ezelden şimdiye kadar dillerde destan olan mübarek Uygur diyarıdır.

Almuta 1988

II.7.Takvim Hakkında Bilgiler (Kalendar Toğriliq Melumatlar)

Malum ki insanlık bilinçli hayata adım atıp kendi çevresine etrafını çeviren tabiata şaşırarak değil onun sırlarını, maddi esaslarını, şekli mazmununu bilip öğrenmek ve tahmini ve kesin ilmi sonuçlar almak amacıyla mesafeler kat etmek için asırlarca zorluk ve sıkıntılar yaşadı. İşte böyle hayatî zaruretler nedeniyle meydana gelen karmaşık meselelerden biri günlük ve yıllık vakti net hesaplamaktı.

Şimdiki bilimsel başarılarla en son elde eden bilgilere göre, bizim ana gezegenimiz yer, güneşin etrafını 365,242195 astronomik gece gündüz, yani 365 gün /bir gece gündüz 5 saat 48 dakika 46 saniye içinde tam bir kere döner.

Adı geçen iki gezegenin, Dünya'nın Güneş etrafını, Ay'ın Dünya çevresini aylık ve yıllık dönmesi, eskiden Şimdiye kadar zaman lmlelerinde esas olarak kullanılmaktadır.

1. Ay Takvimi

Tarih, insanlık zamanını hesaplamak için ilk önce güneş takvimini mi kullanmış yoksa ay takvimini mi? sorusuna net cevap veremiyor. Her ihtimale karşı gece ve gündüzü netleştirmekte aya bakıp karar vermek en eski yöntem olabilir. nk ay görünüş Şekillerinin sürekli değişmesi, basit hesaplamalarda kolaylık sağlamıştır. Özellikle, insanların iptidai toplum düzeni zamanında geceleri yapılan avcılık ve tarım için ayın ehemmiyeti büyük olmuştur.

Ay yılının süresi, 354,0367056 gün olup gece gündüz yani güneş yıl hesabından 10,875139 gün kısa, başka ifadeyle söylediğimizde, ay yılı güneş yılına göre 11gece gündüz kısadır.

Ay takvimi, Milattan nceki 3 bin yıl içinde Tigr ve Evfratderyasının ortasında kurulmuş Şehirlerde (Babil ve Mezopotamya) 354 gece gündüz olarak kabul edilmiştir. 7. yüzyılda Şimdiki Suudi Arabistan'da yani devletin Arap İslam halifeliğinin kurulması ile ay takvimi devlet takvimi olarak kabul edilip güneş takvimine göre her sene eksik olan 11 günü doldurmak için ay yılı hesabındaki 30 seneyi ekleyip hesaplamak gelenek olmuştur. Geçen 25 Ağustos 1987 senesinde hicri hesabına göre 1408 yılı girmiş olsa, bu sene 14 ağustos günü hicri 1409 senesi olacaktır.

2. Ay-Güneş Takvimi

Ay Güneş takvimi, ay yılı tarımcılık üretiminde net ve sabit zamanı belirlemek için hayati zaruret olarak meydana gelmiş mevsimlerin sürekli değişmesine ay takvimi cevap veremez.

Ay-güneş takviminin özelliği Şu ki, dünyanın güneş etrafında tam bir kere dönmesi için zaman 1213ay olarak belirlenmiştir. Aylar ise güneş takvimi hakkında değil, belki ay takvimi olarak 29 ve 30 gün olarak esas alınmıştır. Adı geçen takvim M.Ö Babil hükümdarının (M.Ö 20672025) fermanına göre kabul edilmiştir.

Ay-Güneş yılı, ay esas alınan Hicri yıl hesabına göre daha net olup bu takvime göre 8 yılda 1,53 gün eksik kalır.

3. Devriye Takvimi

Şimdi doğu, özellikle, güneydoğu memleketlerinde ilk olarak Çin'de kabul edilen devrin dönmesine dayanan takvim kullanılmaktadır. Onun da bir asır, yüzyıl ile değil belki altmış yıl ile hesaplanmaktadır. Bu altmış yıl bir zamanın kendinde 12 yılın mevsime bölünmüştür. Mevsimlik 12 yılın her biri sembol olarak hayvanların adlarıyla belirlenmiştir. Bunlar; Fare, İnek, Kaplan, Tavşan, Ejderha, Yılan, At, Koyun, Maymun, Tavuk, Köpek ve Domuzdan oluşur.

Devri yani dönme yıl hesabı eski Çin'de efsanevi hükümdar Huangdi zamanında M.Ö 2637 yılında kabul edilmiş. Bu devri yıl hesabınının 78. devri 1984 yılında tekrarlanır. Bu yıl hesabında şimdi 4625 ejderha yılıdır. Ek olarak şunu söylememiz lazım ki, yakın doğu ve Türklerin hepsine göre 1988 yılı Balık yılı olarak kabul edilir.

Devri takvim de Ay-Güneş takvimine uymuştur.

4. Güneş Takvimi

Zamanı güneş ile ölçmek ilk önce eski Mısır'da ortaya çıkmıştır. Üretim vasıtalarının kendine uygun mükemmelleşmesi ile bundan 3 bin sene önce Nil deryası sahillerinde ekonomik hayat gelişmiştir. Kendiliğinden olan bu gelişmeler, mevsimlerin gece ile gündüz değişmesini net olarak hesaplamak zorunda bırakmıştır.

Yılı ve ayları net hesaplama uzun yıllık tecrübe sonucunda oluşmuş, Mısırlılar önce bir yılı 360 gün diye hesaplamış, sonra da bu yanlış düzeltilerek 365 gün olarak değiştirilmiştir. Aylar 30 gün kabul edilip yıl 12 aya bölünmüştür. Fazla olan 5 günü ise yılın sonuna bırakılmıştır.

5. Hicri Takvimin Gün İle Hesaplanması

Ayın dünya etrafında dönme hareketine dayanan (Ay'ın Dünya ile beraber Güneş'in etrafında döndüğünü de unutmayın!) Hicri takvim, ay ve yıl malum senelerin her yılı bir dönemde devrini tamamladığından (gün hesabındaki yıla göre Hicri takvim 11 gün eksik oluşu sebebiyle) Arap İslam memleketleri de Güneş Hicri takvimini kullanmayı uygun bulmuştur.

Güneş Hicri takvimine göre bir yıl 365/366 gündür. Ay hicri takvimine göre ise, yukarıda gördüğümüz gibi yıl, 354/355/ güne eşittir. Bunların her ikisine göre yıl hesaplama; Miladi 622 yılı 16 Hazirandan başlayacak gün Hicri takvimindeki fark 33,6 yılda bir seneye eşittir. Bu yüzden, ay hicri takvimine göre 1987 yılı 1408 yılına denk olur; gün hicri

takviminde ise 1366 yılıdır. Gün Hicri takviminin yılbaşı ilkbaharda gündüz ile gecenin eşitlendiği gün olup bu şimdiki takvimimize göre 21 Mart Nevruz günüdür.

Güneş hicri takvimi Orta doğu memleketleri; İran, Afganistan ve Pakistan'da kullanılır.

6. Gregoryen Takvimi

Gregoryen takvimi / yani yeni Sivilizm papası 13. Grigori tarafından Yuli takvimi (ya da eski stil) yerine 1582 yılında yürürlüğe konulan takvimdir. O da 4 Ekim-15 Ekim olarak uygulanmıştır. Bu takvim, İtalyalı hekim Llion'un 1576 yılında teklif ettiği projesi olarak uygulamaya konmuştur. Sonundaki iki rakamı 4'e bölünen yıllar Grigori takvimine göre fazla (Artık) yıllardır. Bu hesaba göre yıl, sürekli tropik yıla göre her yılı 26 saniye artar, bu yüzden 10 bin senede 3 gün sapma olur, Grigori takviminin tek eksikliği aylardaki günlerin çeşitlerinin fazla olmasıdır.

Elimizdeki Grigori takvimi 14 Şubat 1918 senesinde uygulamaya konulmuştur.

1987.

II.8. Eski Zil Sesi(Qédimiy Qoñguraq Sadasi)

Tarihi Kıssa

Yarım gece.

Televizyonda Rus müzik folklor klasik müzik cevherlerini Sovyet müzik ananesi üslubuna uygun halde eğlence sevenlerin dikkatini çeken müthiş müzikler, Sosyalist emek kahramanı ünlü kompozitör Georgi Vasileviç Sviridov'un konserine ithaf edilen muhteşem yayın devam ediyor.

“Hayır, hayır! Yanlış söylüyorsunuz, yanlış!” dedi kompozitör kendisinin “*Igor Polki Cenk-namesi*” eserinin koro tarafından söylenme kısmını denemekte olan erkekkadın şarkıcılara bakıp affedersiniz “Cenk-nameyi” geçmişteki duygu ile değil, bugünkü hissiyata göre yapıyorsunuz. Aslında, Azizlerin, 78. asırlardan bu güne gelmeleri gerek. O zaman, büyük Rus halkının ecdatlarının simasını bugünkü neslin gözü önünde canlandırabiliriz.

Müzik dinliyorum.

Bu Sviridov'un “Rusya hakkında beş şarkı” adlı oratoryosu. Aniden kulağıma gümüş zil sesi geldi.

Evet, evet! Eski zil sesi!

Ben kendimi yukarı Çin'den ta Rum'a kadar olan kaç tane ülkeyi birbirine bağlayan “Büyük İpek Yolu” üstünde gördüm.

Zil sesi gittikçe yaklaşip kum dağları arasında yatan eski kervan yolu üstünde büyük coğrafyacı Strabon ile Rum tarihçisi Plini'nin siması canlandı.

Selam Aleyküm! Atalar ananesine göre sağ elini göğsüme koyup biraz başımı eğip eski dünyanın bu yorgun seyyahlarına cevap verdim.

Aleyküm selam! diyerek karşılık verdi Strabon

Verahmetullahi veberekatuhu! diye ekledi Plini

Siz hangi ülke, hangi memleketten oluyorsunuz oğlum? diye sordu Strabon. Susamanın etkisi olsa gerek, ihtimal, sesi sanki fısıldıyor gibi zorla duyuldu.

Oğuzhan Ulusu'ndan oluyorum.

- He, Uygur diyarının oğlanı mısınız! dedi Plini, karakteri güzel, insanları temiz yürekli ve korkmaz büyük ipek yolunun açılışı ve ticaret kervanlarının güvenle bu istidatlı halkın katkısı olmadan Çin ve Hindistan’da üretilen güzel kumaşlar kimyon ve çörek otu, Nil boyası, fil kemiği, inci mercan, elmas, ipek halılar, fağfur kaseler, özellikle udun güzel kokulu amberleri Orta Asya ile Babil ve Rum’ a gelemeyecekti.

- Gerçeği konuştunuz, büyük kervan yolunun yapılması ve hazır olmasında Uygurların tarihi katkısı çoktur! dedi Strabon, sahra rüzgârından dağılan sakalını tarayıp ehli dünyanın unutmaması mümkün değildir. Uygur atlarının toynağı, süngüleri ve kılıçları ile oluşan uzun yoldur bunlar.

- İskender’in işgallerinin izinden gidip dedi Plini, şaşırان bir ses tonuyla ne siz ne de ben bu cesur millet hakkında yeterince bilgiler öğrenmemişiz.

- Onu demeyin! diye ekledi Strabon, Uygur kimliği ve coğrafyası, sizin kaleminize ait sadece tarih için değil, bin ciltlik şahane ansiklopedilere taç olacak millettir. Maalesef, onlar kendileri hakkında çok az hatta yok seviyesinde yazıyor.

“Rusya hakkında beş şarkı” oratoryosu devam ediyor. Gözümün önünde sonsuz ormanlar... Rus halkı “Matruşka, Volga” diye hayat sembolü sıfatında kıymetli büyük denizde kuğu gibi güzel kızlar yıkanmakta. Onların gülüşü nedendir kesik kesik gelen zilsesi ile karışıp gitmiş gibiydi.

Saz şehrinden seraba yönelen Strabon ile Plini’nin yerinde 10. asırda yaşayan Arap coğrafyacı Elmekdis güldü.

Eski Rum’dan Volga, buradan Behrul, Kıpçak orta asırlarda (Hazar Denizinin doğusu diye anılan), Harezmi ve Orta Asya ile Doğu Türkistan, Hindistan ve Çin’e beyaz süsler, tilki, kunduz derileri, şam, amber, bal, kılıç ve savut (savaş giyimi) gibi mallar alınıp gidilmiştir.

Sivridov senfonisinin sesi geliyor!

- Biz insanlığın bir anlık hayati tarihini incelediğimizde, diye sözüne devam etti Elmekdis, o zaman gezegenimizdeki çeşitli halklar ve milletlerin, boy ve kabilelerin ekonomik, sosyal ve medeni ilişkilerde olsun ezelden beri birbirini etkileyip onların doğrudan ve dolaylı olarak karışıp yaşadığının şahidi olabiliriz.

Gerçekten, yeryüzündeki başka milletler ve halklar ile ekonomik, medeni ilişkilerde, iyi kurallar olmadığında onun büyük küçüklüğüne bakmadan herhangi bir halkın hayatının

çeşitli alanlar hakkında şimdiki gelişme aşamasına yükselemeyecekti, kuzum dedi Elmekdis. Yanında duran Ömer Hayyam, birliğe geçen insan zaferinden kudretli güç yok. Sebep kim:

*Duniyaniñ tiligi, töhpisi hem biz,
Aqıl közi, qarıçuq, cevni hem biz.
Bu çerxicağanni üzük dep bilsek,
Şeksiz uniñ közi, gevniri hem biz.
“Dünyanın deliyi, emek ve biz,
Akıl gözbebeği cevni ve biz,
Bu doğu dünyası kesilmiş diye bilsek,
Gerçek onun gözü kahramanı ve biz”*

Evet, ta ezelden beri basit malzemeleri üretmenin esas gücü emek sahipleridir! diye sohbeta katıldı büyük Sultan Mahmut Gaznevi tarafından dinsizlikle suçlanıp ana yurduEfsani'den ayrılmaya mecbur olan İbn-i Sina elindeki kum saate bakıp bu, oğlum, şimdiki sizin diliniz ile söylediğimizde, fen ve teknik, edebiyat ve sanat, ilim ve hikmetlerin gerçekleşmesi ve yükselmesini temin eden amil yine de emek demektir.

Muhterem hoca! Ömer Hayyam elini göğsüne koyup İbn-i Sina'ya söyledi, allame Ebu Nasir Muhammed el-Farabi hazretleri bizim tarafa gelmiş.

Yine zil sesi!

Sınırsız kum dağları arasında köyün içinde görünen Farab şehri üstüne Cengiz Han'ın atlı orduları sanki rüzgâr gibi hızla geliyor. İşte önünde boz atlı Uygur Tarhan ana, şehir için kurdun altı suyu ile boyanan baş resmi çizilen bayrak altında kendi ordusunun başına geçip şiddetli savaşa girdi.

*Leningrad qamili!
Otrar muhasirisi!
Bilip qoy, qan töküş yaxşı emes, esla,
Begunan elyurtqa keltürme qeza.
Sevepsiz ceñ başlar eken qay insan,
Bolur cigeri qan, reñgi zefiran,
“Leningrad kâmili!
Otrar kuşatması!
Bilin ki kan dökmek asla iyi değildir,
Suçsuz halka getirme ceza,*

Hangi insan sebepsiz savaşa başlarsa.

Olur, ciğeri kan, rengin simsiyah,

Diye, asaya dayanan Ebul Kasım Firdevs'i dünyadan geçip gitti. Nurani yüzlerinde ıstırap alametleri.

Televizyonda Sviridov'un "Kursk Şarkları" adlı konseri icra ediliyor.

İnsaniyet tarihindeki en dehşetli savaş manzarası. Hayat ve memat savaşları! Adalet ve suç arasında savaş! Kendisinin tepeden tırnağa kadar silahlı 70 ordusunun 30'dan fazlası tamamen ayrılan Alman faşistleri savaşta mağlup olup kaçmakta..

Gök ve yer ateş ve alevle kaplanmış!

Stalingrad ateş içinde!

Otrar ateşli bir Gülhan!

Gökyüzüne yükselen alev sanki sisli şafak içinden doğan güneş gibi nurani el-Farabi yavaş adımlar ile geliyordu. Omzunda renkli hoteni ceket.

Biz büyük kişinin istikbaline yürüyoruz.

Dozaku cenñetni kim körgen, ey dil,

U dünya xevirin kim bergen, ey dil.

Qorqunuç ve ümüt şulardin, emma

Namu nişanisin kim bilgen, ey dil,

"Cehennem cennetin kim gören ey dil,

Ahret haberni kim veren ey dil.

Korkunuç ve umut ancak şunlardin,

Kimliğini kimu örenen ey dil."

Diye Ömer yazdığı gibi, işte insan kendi eli ile yarattığı cehennemi yanmakta olan Farab şehrine işaret etti.

Görüyor musunuz? dedi üzgün halde.

- Cennet ve cehennem öteki âlemde değil işte bu âlemdir.

Onu yaratan ve yok edecek Tanrı değil yine de şu insanların kendisidir, mevlana, diye İbn-i Sina derin nefes aldı.

- İlim adamlarının hesabına göre şimdiki atom silahları yaşamakta olan gezegenimizi birkaç on kere yok etmeye yetmektedir, dedim ben saygı ile.

İşte bu kıyamettir, kuzum! dedi Farabi derin nefes alıp üstat kendinin “*Faziletli Şehir Halkının Bakış Açılıarı*” adlı eserinin sayfalarını çevirip yüksek sesle okudu:

“Her bir kişi tabiat olarak öyle yaratılmış ki, o yaşamak ve yüksek makamlara erişmek için çok şeylere muhtaç olur. Onun bir tek kendi bunları elde edemiyor onları elde etmek için insanların yardımına ihtiyaç duyuyor. O yüzden kendi aralarında yardım edici birçok kişinin birleşmesi ile kendi tabiatı gereği istediği şeyleri elde edebiliyor.” İşte böyle şahsın özgür yeteneğini topluma her tarafta geliştirme tüm insanların kendi aralarında birlik, dostluk ve yardımseverlik ilişkilerinde gören allame bir saniyelik beklentiden sonra okumaya yine devam etti:

“Mutluluğa kavuşmak için tüm şehirlere kendi aralarında yardımlaşan halk faziletli, eşsiz halktır. Eğer mutlu olmak için birbirine yardımlaşılrsa, tüm yeryüzü faziletli olur”.

Akıllıca fikir söylüyorsunuz, üstat! dedi Ömer Hayyam Farsça telaffuz ile aferin!

Gerçekten sizin bu öğütleriniz asırlar boyunca sizden sonraki edip ve mütefekkirlerin yol göstericisi olmuş, diye ilave etti İbn-i Sina, bu felsefelerin en yüksek zirvesi derecesindeki bilimdir, mevlana.

- Teşekkür ederim! dedi Farabi çocuklar gibi, *Sayeyatan kam naşaved!* dedi Alim, şairin hürmetine Fars dilinde. Sonra:

- Oğlum, niye kardeşlerimiz görünmez? diye benim tarafıma baktı. Onlar hakkında ne biliyorsunuz?

- Samanılar kervanı ile ana yurda dönmüştür. Bağdadı azimde, halife huzurunda kalmayı uygun görmemiş mevlana, dedim sevinç ile.

- Hakiki vatansever ve milletsever erkek işte böyle olmalıdır! dedi Ömer Hayyâm sevinip.

- Çok güzel konuşmuşsunuz, Melikü’ş-Şuara! dedi Farabi memnuniyet ile kendi zamanında:

Va, darixa kök upuq köñlüm meniñ,

Ümüt bilen ötküsi ömrüm meniñ.

Qoş komzekni quçağlap küniüm keçma iş,

Şular medet, ümütvar Teñrim meniñ.

“Ya reb gökyüzüne benzer benim gönlüm,

*Umut ile geçiyor ömrüm benim,
Çift vazoya sarılıp geçiyor benim günüm,
Onlar bana güç veriyor tanrım benim.”
Bir komzekşe lipmulip siyah toluq,
İkkinçide gülgün mey turar tolup.
Tepekkürni siyahta tavlisam gar,
Şarap bilen derd juydum mesnu bolup.
“Bir vazoda durur mürekkep dolu,
İkinciside durur güzel bir şarap,
Tefekkür’ü güçlendirsem mürekkepte eğer,
Şarap ile dert gider sarhoş olup.”*

diye yazdığı zaman, ana yurdunu özleyip üzülen zamanlardı Allah kulunun vücudunu onun göbeği ile anasına, ana vatanına bağlamış belki.

*Heq cahanniñ cenidur, bedendur canan,
Periştiler bu tende sezgü beguman.
Unsurlardin barliq cism, tugulgan eza,
Muşu birlik, qalgini saxtayu yalgan,
“Hak cihan’ın canıdır, vücuttur canan,
Melekler bu vücutta his ve şüphedir,
Hücrelerden tüm varlık, yaralmış organ,
Bu birlik, gerisi sahtedir yalan.”*

dedi Ebu Ali İbni Sina ve sizin gibi el muallim es-sani ile görüşmek ve ruhen mülahazada olmayı nasip eden Allah’a hamd olsun! dedi Farabi’nin sağ eline gözlerine sürüp.

- Yeter, mevlana yeter! dedi Farabi gülümseyip bana çok saygı gösterdiniz.

Siz muhteremleri Tanrım korusun! diye mutluluk yaşlarını yenine sildi ve sözüne devam etti, Hakaniye ulusu özellikle azizane Kaşgar ilim-hikmet sahipleri birliğinden değil, geçmiş ecdatların mübarek ayak izleri ile mübarektir. Bu mukaddes diyarı ziyaret etmek arzusunda olmayan var mıdır, hayret!

Nerelerdendir gelmekte olan zilin sesi, gökyüzüne yükselen Uygurca şarkı herkesin dikkatini çekti:

Erdi uza erenler,

*Erden begi bilik tag.
Aydi oquş, ügütler,
Könlüm bolur aña sag.
“Geçmişte fazzilet beyi,
Bilgi dağı gibi adamlar vardı,
Söz söyler, öğüt verirlerdi.
Onlara gönlüm açılır.”*

Kitaplar ve elyazmaları yüklenmiş deve kervanının önünde, kendileri yaşlı olmasına rağmen at binip gelmekte olan Kaşgarlı Mahmut ve Yusuf Balasagun gökyüzü ile birleşen ateş içinden çıkıp geldi...

Televizyonda Sviridov'un "Bahar Konseri" icra edilmekte. Rus ormanları bülbüllerin şarkı sesleri içinde. Naneleri yutan sema suskun...

- Büyük Uygur edebiyatının parlayan çift yıldız adımları olanlara hasenat! Hoş geldiniz! dedi Ömer Hayyam selamdan sonra şairane ahenkte güler yüzle bakıp.

*Ne yaxşı bolurkim, qayaştin jirañ
Bolup soñ körüşmek, yana qavuşmañ,
“Ne iyi olurki, ayrılıktan vazgeçip
Son görüşmek, tekrar kavuşmak”.*

diye Yusuf Has Hacıp, Farabi'nin önüne geçti. Onların tokalaşması sanki üç Uygur yıldızının bir ilim hikmet güneşini ortaya çıkarmış gibi âlemi aydınlattı.

“Kutadgu Bilig” gibi şaheserlerinizi mütalaa yapmasam ve şiir okuma maharetinizden habersiz idim, dedi Ömer Hayyam, işte Uygur şiirinin ne kadar güzel olduğuna bir kere daha emin oldum, inşaallah!

- Annem Sitare, babam Efşan'a köyünde doğmuş olsa da, asıl ecdatları Barhanlı Türklerindedir dedi İbn-i Sina doğuyu işaret edip, çocukluk zamanlarımda Uygur Türkçesindeki koşukları birçok kere duymuştum. Lirik ses ile söyler idi.

- Özellikle:

*Senden. qaçar sundilaç,
Mende tinar qarligaç,
Tatlig öter sanduvaç,
Bülbül Tatlı öter,*

*“Yund kuşu Senden kaçar,
Bende kırlangiçdinlenir.
Erkek tişi uçaşur,
Erkek dişi uçuşur.”*

Gibi bentler şimdiye kadar aklımda. İbn-i Sina'nın salâvatla söylediği şarkısı ve annesi hakkındaki samimi sözleri etkilemiş olmalı, Kaşgarlı Mahmut devam etti ve bahar hakkındaki:

*Türlük çeçek yarıldı,
Barçin yazim kerildi,
Uçmaq yeri kerildi,
Tumlug yine kelgüsüz,
“Türlü çiçekler açıldı,
İpek kumaştan yayğı serildi,
Cennetin yeri görüldü,
Kış gene gelecek değildir.”*

benzer anlamdaki şiirleri okuyunca Farabi ve Balasaguni'nin ahenk eşliğinde:

*Alplar arig alqışur,
Küç bir qilip arqaşur,
Bir bir üze arqışur,
Ezgermezip oq atar,
“yiğitler kıyak öldürüşüyorlar,
Kuvvetlerini birleştirerek.
Birbirine arkaoluyorlar, oluyorlar,
Birbirlerini öğüyorlar, düşmenden ok atıyorlar.”*

Gibi savaş koşukları söyledi.

- Uygur türkü ve koşukları, dedi şarkıdan heyecanlanan Ömer Hayyam. Tabiat, sevgi ve muhabbet hakkındaki ince mazmunu bilmek yeterli değil, onunla beraber cengâver ruhu bilen de güzel ve büyüktür. Kişiyi gurur ve güç veriyor, Uygurların batur doğal vücudunu ifade ediyor.

- Coğrafi iklim şartları yakın halklar, bundan dolayı bizim Uygur Türkleri ta ezelden aynı kan kardeşidir. Mevlana, Ömer Menzur Tutkay kim acaba dedi. Farabi kendine yakışan

tebessümle Turanîler ile İraniler arasındaki ailevi ilişkilerin kökü derindir, binlerce sene yaşayan koca çınar gibidir. Tabî ki dedi Ömer Hayyam ile İbn-i Sina aynı şeyi söylemiş gibi, işte bizler kanı karışmış, halkların çocukları olduğumuzu inkâr edemiyoruz, diye sözüne devam etti İbni Sina, bunun için Ariler zamanını hatırlama yeterlidir.

- Gerçekten, kendimin aşağı Çin mülkünden ta Etil deryası sahillerine kadar Türkler, Türkmenler, Oğuzlar, Çiğiller, Yağmalar, Kırgızlar, Kıpçak ve başka halklar ve kabilelerin köy ve yaylalarını, şehir ve kasabalarını senelerce gezip onların sözlerini biriktirmemdeki amaç; bu halkların kan kardeş olduğunu delillendirmek, onları güzel kayda geçirmek, Arap İslam memleketleri ile olan medeni ilişkileri daha da yakınlaştırmak ve bu yol ile doğuya barış, kendi aralarında anlaşabilen, ilim hikmet sahiplerinin kardeşliği ileri sürmekten ibaret, dedi Kaşgarlı Mahmut, eğer zamanım olursa, doğuda yukarı Çin, kuzeybatıda Rus Nasaralar diyarını gezip onların dilini araştırmak ve yine iki kitap yazmak niyetim var.

- Hayır ihsan yapmışsınız oğlum. İnşallah, hedefinize ulaşırsınız, dedi Farabi ikna olmuş halde, Hakaniye oğullarının ilim sahipleri çok iş yapması lazım. Bu zamanın sizden beklentisidir.

*Şubhe yoq, ilimdin tiriktur insan,
Meşeqqet mehnethi yeñeru asan,
“Şüphe yok, ilimden tiriktur insan,
Cefanı mihnet kolayca çözer.”*

Diyen Firdevsi haklı? dedi Ömer Hayyam.

*Yene bir gruh u alimlar erur,
Ular ilmi xelqniñ yolini yorutur.
Yoq erse cahanda hekim, ilimlik,
Terip ünmes erdi yerde yegülük,
“yine bir âlimler toluğu yetişir,
Onlar ilim halkın yoluna aydınlatır,
Eğer yoksa dünyada hekim ve bilgin,
Toplanıp inmezdi yere iyilik.”*

diye, kendi destanından birkaç parça okuyan Yusuf Balasagun, itibarınız için teşekkür işaretinde elini göğsüne koyup:

Toluq bil kopeytiş, bolüş ve kesir,

Kamalga yetište emtihandur bir.
Bu te'sip ya tensifni sen yaxşı bil,
Eger bilseñ, andin sanaq cezir qil.
“Tümü bil çarpma, bölme ve kesir,
Olgunlaşma sınavdır bir,
Bu bütünlük ya bölünmeyi iyi bil
Eğer bilesen, sonra sayı azat,”
Yene cem'iy tefriq, misahetke öt,
Yette qat pelekni bir tal çöpçe tut.
Tiliseñ, yene sen elcebirni uq,
Yene Oqlidisniñ işigini soq,
“Yene toplu ayrı, hatadan geç,
Yedi kat feleği bir tek kapçeye tut.
İstersen yine sen cebirne oko,
Yine ökliden işini yap.”

söylemek ile zamanındaki gençleri ilim almaya davet kılmanız, aynı iddia olur, mevlana, dedi Ömer Hayyam, Yusuf Has Hacıp'e bakıp.

- İnsanoğlunun ne zamandır gök sırlarını imkân oldukça mükemmel özleştireceğine inanıyorum, dedi Farabi, akıl için arş bile uzak değil.

- Yükselmek, yüksek mertebeye ulaşmak insana çok yakışıyor diye ekledi İbn-i Sina.

- Mevlana, sizin:

Qara yer qehridin ta evci Zuhel,
Cimiki esrarni etelidim hel.
“yerden gökteki yıldıza kadar,
Tüm sırları gırde bıraktım.”
Ni müşkül işlarniñ, tügünün yeştim,
Yeşilmey qalgini peqet bir ecel,
“Ne zor işleri düğümler çözdüm,
Çözemedi kaldı sadece bir ece.”

gibi elbette rubaileriniz insan akıl ve zekâsının nelere kadir olduğunun çok güzel örneğidir, dedi Kaşgarlı Mahmut, İbn-i Sina'ya sevgiyle bakıp.

- Beni mutlu eden mısra yedi kat gökyüzünü bir dal çöp gibi kabul et açıklık getirdi Farabi, biraz düşünerek, bu tüm kâinat direk Tanrının emriyle her zaman hareket halinde oluyor o yoktan var olmamış ve hiçbir zaman yok olmayacak, diyen Aristoteles ve takipçileri düşüncelerinin edebiyattaki yüksek anlayışını sergiler.

- Tavsiyeleriniz için teşekkür ederim, üstat, dedi Yusuf Has Hacip, sayısal ilimlerden uzaklaşmak milletin ruhunu zayıflatacaktır.

- Kendi halkının medeniyet sorumluluğunu üstüne alan herhangi bir kişi sadece ilahi hakikatleri değil, en önemlisi ilmi hakikati söylemesi lazım, dedi Farabi şaşkınlık ile ne yazık ki, şimdi ilahiyat sevilip başka bilimler sevilmiyor, sayısal ilimleri incelemeyi zorluk kabul eden mutaassıpların münafıklığı bu. Böyle insanlara sert tepki vermek her bir ilim sahibinin borcudur.

- Yusuf Has Hacip'in en önemli başarılarından biri, sözü aldı Kaşgarlı Mahmut, ana dilimizin zenginliği ve güzelliğini ortaya çıkarmak ve onu amelde ispatlamaktır. Bu sadece Uygurların değil, tüm Türk milletinin şerefi için iyi olmuştur.

- Davanız hak! Bu taraftan kıyasladığımızda Arapta El-Maariy, Farsta Firdevsi, Uygurlarda ise, mevlana Yusuf Balasaguni haklı, dedi Ömer Hayyam...

- Diktor, sırada Sviridov'un "Esenin Hatırasına" adlı vokal senfonik şiirinden bir parça göstereceğini ilan etti.

Yine zilin kulağa hoş gelen sesleri!

Ben bütün ecdadın büyük birlik yolu Büyük İpek Yolu'nda iyi istek içerisinden geliyorum...

1988

II.9. Mukaddes Borç (Muqēdtsēs Qēriz)

67 Stat'ya. SSSR Vatandaşlarının Tabiatı koruması,
Onun zenginliklerini muhafaza etmesi şart.
baylıqlirini himaye qilişi şart.
(SSSR konstitutsiyasi—Asasiy qanun)

Henüz yakın geçmişteki büyük derelerin sularını kontrol altına almak, üretim güçleri ve makineleri, çok basit ve düşük seviyede olduğundan insanlar için sadece bir hayaldi. Onların zamanlarındaki tasavvura göre şu coşkun derelerin sularını ne kadar alıp ne zamana kadar kullansa da bitmez gibi geliyordu. Ortaya çıkan ani müşkülât onları çöllere, verimli topraklara yönlendirdi. Sonraki bir nesil içinde teknik ve fen yukarıda bahsedilen zorlukları çözdüler. Derin pompaları hem de binlerce kilometrelik kanalın döşenmesi ile işte böyle asırlar boyunca insanlar için zor ve dehşetli görülen baraj göllerinin suları; asırlarca susuz kalan çorak bozkır ve sahralara çıkarılıp sınırsız pamuk, pirinç, buğday tarlaları, büyük bağ ve bahçeler meydana geldi. Bununla beraber yeni yeni bilim ve sanat merkezleri, şehir, kasaba ve köyler meydana geldi daha da gelecek...

İnsanın istek ve ihtiyacı her zaman mevcut imkânlardan fazla olup hızla da artıyor. Böyle gelip çıkan hayatın kaynağı, su rejiminin gelişmesiyle sudan verimli bir şekilde faydalanmak için büyük su depoları yapmak ihtiyacı doğdu ve onlar da yapıldı.

Bu zamanda duygusal, zeki kızıl sözlü edip, şairlerimizin ilhamı gelip insanın akıl ve zekâsı, yaratıcı kudreti, bunun gibi yaratıcı eserleri; roman ve hikâyeler, destan ve şiirler, kasideler yazılmıştır. Tahıl ambarları ile methiyecilerin arttığı bir zamanda aniden, tatlı sulu Baykal gölü kirlendi ve Aral denizinin suyu sanki göz nuru gibi yavaş yavaş zayıflayıp sönen şefkatli bir annenin haline düştüğü acı gerçeğinin feryadı duyuldu.

Şimdi, tabiat ana hakiki istidat sahibi olan nesiller, fedakâr ekollerortaya çıkarttı.

Baykal Encümeni katılımcıları tarafından kabul edilen mektupta “tatlı sulu göller ve tüm içecek su kaynakları” tüm dünya halkının ortak zenginliği denilmişti. Altı tane Sovyet ve yedi tane Japon yazarın katılımıyla bu yılın 15 Ağustos gününde İrkutsk şehrinde gerçekleşen mezkûr toplantıdan okuyucularımız elbette haberdar oldular. Bu toplantıya ünlü Sovyet yazarı Valentin Rasputin sunuculuk yaptı.

Şimdi bizimle doğrudan alakalı olan Issık Göl ve Aral Denizi'nin acı sonu hakkında Kazak ve Özbek edipleri, özellikle, istidatlı Kırgız yazarı Cengiz Aytmatov bunu âlemşümül mesele durumuna yükseltti.

“Bunların tümü, insancıl dünya bakışına sahip olan sosyalizm cemiyet ile tabiat arasındaki ilişkilere uygunluk göstermeye kadirdir” diye 27. KPSS Kurultayının kutsal kürsüsünden söylenen derin anlamlı sözlere nispeten edip ve şairlerin meslektaşlığı ile fedakârlığının ifadesidir elbette.

Biliyoruz ki, yarıçapı 6371 kilometrelik gezegenimizin en dıştaki toprak kısmının kalınlık durumu sadece 20 cm den 4,5 metreye kadardır. Bu yerin ürün veren kısmıdır. Şimdi onun Nevada, Mururya ve başka yerlerin yer altında deneme yapılmakta olan nükleer patlamalarından dağılan radyoaktif dozlardan, verimliliği artırmak amacıyla çok sayıda kullanılan kimyasal gazlardan, büyük sanayilerden dolayı meydana gelen zararlı sis kimyasal atık ve başka sanayi atıklarından bozulmasını hayal edin bakalım.

İşte şu biyosferin -dünyanın canlılara mekân olan diri organizmalar yaşayan kısmi-saflığını ve verimliliğini, yani doğallığını gelecek nesillerin refahı için korumak, gerçek manada yardım etmekte olan hükümetimiz “SSSR ekonomi ve sosyal ilerlemenin 1986-1990 yılları ve 2000 yılına kadar olan zaman için belirlenen genel yönlendirmeye” “çevre koruma, doğal kaynaklardan verimli yararlanma” diye özel bir bölüm ekledi. Onun için herkes “Sovyet vatandaşları doğal kaynakları korumak ve geliştirmek, onları israf etmeden kullanmak için yüksek sorumluluk hissetme ruhu ile eğitilsin. Memlekette çevre koruma işini yöneterek, geliştirilsin” deniliyor. Partimizin bu davetine şair Abdul Gafur Kutluk:

Biz tirik, bu tilsim tebiet tirik,

Bu sirliq tebiet sexi animiz,

Bolmaydu qoyniga sogaq qol selip,

Bu yoldin yanmisaq, koyüp yanimiz,

“Biz canlı, bu sırlı tabiat canlı,

Bu sırlı tabiat cömerit annemiz,

Olmaz koynuna soğul el salmak,

Bu yoldan dönmezsek yanıp biteceğiz.”

Diye bu davete katkıda bulundu.

Aslında bizim bu makaleyi yazmamıza da adı geçen şairin ekoloji hakkında yazılan bir onluk şiire tarih ilmi adayı olan Malik Kebiri'nin bu yıl “Komünizm Tuğu” gazetesinin 17 Ağustos'taki tenkidi neden oldu. Makale: “Sorumluluk açısından bakalım” diye adlandırılmış.

Saygılı âlimimiz kendi makalesinde şairin bu yıl 30 Haziran günü “Yeni Hayat” gazetesinde ilan edilen Türküm onluklarından biri üstünde konuşulmuştur.

Sırası gelince şunu söylemek lazım ki, bizim edebiyatımızda hakiki manada tenkit yok bir yeni kitabın yayımlanması münasebeti ile bir şekil, bir mazmun hakkındaki tenkitler yazılmış olsa da, lakin gazete sayfalarında ilan edilen ayrı edip ve şairlerin ayrı eserler üstünde matbuatta tenkidi fikir ve mülâhaza yapılması önceden görülmeyen bir olay idi. Burada açıklık ve demokratik prensiplere ulaşmak amacıyla kendi zamanında şöhret için koşturan muhterem âlimimizin bu teşebbüsü övgüye layık, başkalarına örnektir.

Şimdi, yoldaş M. Kebirovta “yazara nispeten üzücü duygusunu” uyandıran onluk bu:

*Oynaşmıgın tebiet bilen,
U her kimge emes oyunçuq.
Asra uni aq niyet bilen,
Sexi qoyni biz üçün oçuq.
Oynaşmıgın tebiet bilen,
Eqliñ bolsa, oynaşma hergiz.
U oynaşsa, sen bilen mendin
Bu dünyada qalmıgay bir iz.
U oynaşsa, köz yeşimizdin
Peyda bolar şurluq bir deñiz.
“Oynama tebiet ile,
O her kese oyuncuk değıldir,
Koru onu ak niyet ile,
Çömer koynu biz için açık.
Oynama tabiat ile,
Aklın olsa, oynama kesin,
O oynaşsa, sen ile benden
Bu dünyada kalmıcak bir iz
O oynama, göz yaşamdan
Peyda olur tuzlu bir deniz.”*

Yukarıda vurguladığımız gibi, tabi muhitinin kişilik cemiyetine ve aksine, kişilik cemiyetinin tabi muhite göre aksi tesiri çağımızın güncel meselelerinin cümlesinden olduğu bir çağda örnek verilen onluk sahibi şair A.Qutluqov, “Ateş ile oynama!” diyen sıradan, lakin

derin anlamlı halk ibaresine benzeyen Őu meseleye olan kendi ilgisi ve dűŐüncelerini basit ve akıcı bir Őekilde ifade edivermiŐ.

Gerçekten, eđer Őimdiden baŐlayıp her iŐi önlemezsek, yarınki evlatların hepsi kan kaybedip sırlı kristaller űlkesine dűnűŐen Aral Denizi ve Issık Göl alanını gűzyaŐları ile doldurmaz mı?! Hayır, saçma sapan dűŐünűp iŐte biyosfer ve de iŐte atmosfer, kainata uygulasanız da dűŐünen Őairin bu sűzünü ađlayarak sűylediđi hissedilmez mi?! Dikkat etmeyen ecdatlarını onların, eđer böyle ise, affetmesi műmkűn deđil!

YoldaŐ Malik Kebirov kendi makalesinde: “Gűrűlűyor ki, Őairin bu Őiirinden eski ve orta asır tasavvufunun kokusu geliyor” diyor.

HoŐ, siz Őairin hangi mısra ya da hangi kelimesinde dini mistik ifadeyi gűrdűnűz?” O oynaaŐsa, gűzyaŐımızdan peyda olan tuzlu bir deniz” den mi?

Eđer bahsedilen iki mısra ise, onu gayri tabi prensibe yűkseltmiŐ olsak, o zaman bu fikir mistik fikir değil belki “Ben varsam âlem var: ben yoksam, âlem yok!” diyen hastalıklı Őairlerin felsefesine uygun fikir diyebiliriz. Fakat, “Onu koru, tabiat ana, iyi niyet ile” daveti öyle yanlıŐ sonuca ulaŐmamıza izin vermiyor.

Őimdiki ilkokul öđrencilerinin de iyi bildiđi “Tabiat” terimlerini izah etmek için sűzlűklere bakıp kıymetli vaktini boŐa harcayan âlim, Őimdi biyosferden hemen kozmolojiye geçip derdini sűylediđinde, hiçbir Őeyi ilmi esasa uygun gelmeyen yanlıŐ fikir ve yanlıŐ tahminlerini ileri sűrűyor.

“Bu sonsuz kâinatta, diyor âlim hiç tereddűt etmeden sekiz gezegen var. Onların biri iŐte bu bizim devamlı gűrdűđűműz yıldızlar sistemi”.

Evet gerçek mi?

Kozmoloji ilminde deđil, ortaokul öđrencileri için ders programında olan gűk bilimi dersliđinin 135. sayfasında (1983 yıl baskısı) “SSSR da yapılan en bűyűk katalog on beŐ yıldızın verdiđi aydınlıktan daha da gűçlü olan 30.000 (bakın, yűz de deđil, otuz da!) galaksiyi kendi içine alıyor” denilmiŐ. Gűçlü teleskopun yardımı ile diye açıklama vermiŐ, dersliđin yazarı, 21 ıŐık yılı uzak olan milyonlarca galaksinin fotođrafını çekmek műmkűndűr.” Ve yine “bazen Samanyolu (bu bizde gűkyűzűnde böyle gűrűnen aydınlık yűrűnge) bizim galaksimiz ise bu boŐluktaki yıldızlar sistemi” (Ders kitabı s. 117).

Öğrenci ve gazete okurunun kime inanması lazım? Tarihçe âlim Malik Kebirov mu yoksa devrimizin meşhur astronomi bilginlerinden biri, sözü edilen ders kitabının yazarı B.A. Vorontsov Vel'yaminovki'ye mi?

İkinci olarak karşılaştırma; Malik Kebirov'da

“Lakin bilginlerin çoğunun(?) bilgilerine göre, başka galaksilerde hayat yok”.

Boris Vorontsov Vel'yaminov'da: galaksilerde bunun gibi medeniyetlerin uygun tahminle hesaplandığında da doğru olduğu şüphesiz”.

Bizim fikrimizce, ilmi hipoteze itibar eden herhangi bir insan ikinci fikre katılır, tabii.

“Bunun üstüne deryaları düzeltiş ya da kendi yerlerinde yükseltme, suni gölleri yapış ya da yapmamak insan elinden gelen bir iştir, diye söyler yoldaş M. Kebirov kendi makalesinde, bu ihtimallere neden şair itibar etmiyor. Neden o bizi: oynama tabiat ile aklın varsa, oynama kesin diye korkutuyor”.

Birinci olarak şairin bizi nasılsa “kıyamet” ile korkuttuğu yok. Tam tersi, üretim güçlerinden umutlanıp sevinip yeniden ekolojik dengeyi bozmamaya dikkat etmeye akıl feraset ile iş görmeye davet ediyor.

İkinci olarak, kıymetli âlimimizin düşündüğü gibi, “hepsi insanın elinden gelen iş” diye, Aral Denizi'nin su havzasını tersine çevirmek için Amu Derya ile Sır Derya boylarına yapılan tüm pompa istasyonlarını, kanal sularını durdursak (hatta kısmen) yüzlerce arazi sahibi ne yapar? Yüz binlerce hektar tarla yeni baştan çöle dönmez mi? Elde edilen milyarlarca som para nereye gidiyor?

Üçüncü olarak “atom savaşı”, “yıldızlar savaşı” tehlikesinin insanîyet için, gelecek nesiller için çok kötü sonuçlar meydana getirmesi hakkında uyarıp ilerlemeyi seven insanlığı barış için savaşa davet eden ve bu yolda titiz mücadele eden komünist partimiz dünya halkını korkutuyor, demeniz gerekir mi?

Dördüncü olarak, tüm nehirler kuruyup küçük göller sanayi atıkları ile karışıp deniz suyunun çekildiğini görüp kiminin “insanları korkutmakla” tenkit etmesinden korkup sabretmek Sovyet halkına yakışır mı? Vatan ve halkın gelecek nesiller önündeki borcu ne olur?

Büyük âlimimiz çocuklara has dürüstlük ile “kişinin bugünkü ulaştığı dereceye ulaşması için arkeologların kazı materyallerinin sonucuna bakarak aşağı yukarı 2,5-3 milyon sene geçti” diyor.

Bakın, evet! Üç milyon yıl! Bu sayı bizi âlemin nispîlik teorisini âlemin sonsuzluğuna kıyaslarsak elbette çok kısa bir zamandır. Ama onu 21. yüzyılı atomsuz asır yapmak için şiddetle mücadele eden önümüzdeki on üç yılı ile kıyaslasak ne olur?

Kendi zamanında Arşimet : “bana dünyanın dayanma noktasını bulup verseniz, onu bir kaldıraç ile kendi yörüngesinden çıkartabilirim” dediğinde, kimse inanmamış ise de şimdiki mevcut atom silahlarının üçte biri kullanılsa dünyanın kendi yörüngesinden çıkıp gideceğine akli başında olan herkes inanır.

Demek, insanoğlunun üç milyon sene kan döküp ter döküp şimdiki duruma getirdiği ana gezegenimiz birkaç saniye içinde...

İşte bu, bundan korkmayan endişelenmeyen her bir insanın, her bir kişinin, her bir şairin insani borcudur.

Burada şair Abdulgopur Kutlukov ile âlim Malik Kebir’in her ikisinin ortak bir yanlış anlayışı hakkında kısaca bahsedeceğiz. O, hem şair hem âlim organik âlemin gelişmesinin en yüksek sonucu olan insanı tabiattan koparacak şekilde tenkit ediyor, yine bir tarafta tabiat, diğer tarafta insan duruyor.

Malum ki, Marksizm Leninizm taraftarları kişinin içtimai varlık olduğunu ispat edip insan ve cemiyet içindeki kendi münasebet ve sorunlarını da derin araştırmışlardır. Onlar insan ve cemiyet içinde diyalektik birlik var diye düşünüp insanı onu kuşatan doğal çevreden ayıracak halde öğrenmeye olan inancı kesin kınıyor.

Kısaca söylediğimizde biyolojik ve sosyal yaratık olarak insan, tabiatın terkibi kısmına mensup dil ve tefekküre sahip olan zerrelerdir. O yüzden onu biyolojik tabiattan ayıran bireysel özelliklerini, sosyal özelliklerini bilmek asla mümkün değildir.

Böyle iken, insanın akli ile feraseti vegücü en yüksek derecelere yükseldiği şimdiki zamanda yine o kendini meydana getiren kudretli tabiat (şairane dil ile söylendiğinde ana tabiat) önünde daha da aciz. Buna misal olarak aniden olan sel, şiddetli rüzgâr felaketlerini söylemenin içinde herkese iyi bilinen şiddetli depremi alsak yeterlidir. Onun ne zaman olacağını önceden bilen ilim, o olmadan onu durdurmaya kadir mi?

Âlimlerin hesaplarına göre, 2000 yılına kadar taş kömürü, yakıt olarak 2-2,5 misli şimdiki dünya ölçeğinde her sene 20 milyar ton kömür kullanıyor, petrol 3,5-4 misli, orman ürünleri 1,5-1,8 misli fazla kullanılacak duruma geliyor.

“Gelecekte yine bundan birkaç mislinin olacağı tahmin edilebilir” şeklindeki düşüncesini ortaya koyan asıl mesleği olarak jeolog Malik Kebirov yer altı ve yer üstü zenginliklerin sınırlı olduğunu başkalarına göre iyi bilmesi gerekir.

Evet, “Ölçülü dost ayrılmaz” denildiği gibi gezegenimizin her bir miskal kömürü, her bir gram petrol ve başka madenleri sınırlı. Kendini tabiatın dostu olarak bilen kişinin bunu asla unutmaması lazım.

A. Kutlukov, kendi şiirinde, gerçi herhangi bir imaj kullanmasa da “*O oynassa sen ile benden bu dünyada kalmaz bir iz*” mısrası ile yukarıda söylendiği gibi aniden olan doğal afetlere işaret etmekte olduğunu her an okuyucunun anlayabilmesi zor olmasa gerek.

Eski doğu tıbbının babası olarak kabul edilen Ebu Ali İbn-i Sina (980-1038) bir şiirinde:

Qara yer qenridin ta evci Zuhel,

*Cimikiy sirlarni etelidim hel**

Her müşkül sirlarniñ çegişin yeştim,

Bar tügün yeşildi, qaldi bir ecel,

“Kara yerin dibinde ta gök’e kadar.

Sonuçta tüm sırlar çözüldü hem,

Her zor sırlarin düğümü çözdüm,

Tüm düğüm çözüldü, kaldı bir ölüm.”

Diye hayıflanmasına işte tam 950 yıl oldu. Şimdi ecele tedbir var mı?

Doğru, tıpkı yoldaş Malik Kebirov’un söylediği gibi birkaç bulaşıcı hastalığa çare bulan olsa da, lakin tıp âlimlerimizin kansere çare bulunamadığı bir zamanda yeni bulaşıcı sipidhastalığının ortaya çıkmasını nasıl açıklarız?

“Sonraki 20-30 sene süresinde birçok ülkede yürütülmekte olan ilmi araştırmalar güzel ve hayır seven doğaya göre insanların etkisinin gittikçe artmakta olduğunu gösteriyor. Sonuçta, dış çevre nesnelere yeniden birçok etki ve başka maddeler ile kirlenmekte diye yazıyor “*İnsan ve Biosfira*” adlı eser müellifleri Ş. Atabaev ve M. Nebiev.

Böyle hâlet yüzyılın ikinci yarısında canlı organizmanın yaşam şartı, organizma ile doğal ortam arasındaki bağlantıları öğreten yeni ekoloji biliminin (Yunanca Ekos yer, logos ilim anlamında) şekillenmesi ve ilgi görmesinin ihtiyaç olduğundan âlimimiz haberdar elbette.

Demek insanın hayatı için savaş vermesi ve yaşaması lazım. Şair A. Kutlukov'un ifadesi ile söylendiğinde tabiat ile oynamadan yaşamak gerek.

Sonuçta tenkidi makale müellifin dili hakkında bir iki kelime.

“Edebiyatımızın takipçilerini yetiştirmek için ilk olarak Uygur okullarında ana dili dersini vermek lazım” “Komünizm Tuğu” gazetesinin 20 Ağustos 1987 tarihli sayısına bakın diyen haklı talebini ortaya koyan âlim kendi makalesinde dizgi hataları dışında Uygurca terimleri merez, veba, çiçek vb. bulaşıcı hastalıklar kolera, çuma, ospa diye kullanıyor. Bunu kim olursa olsun müellifin kendine göre, kendi ana diline göre cevap vermesi hakkında tenkit etmesi gerek.

Kısaca şunu söylemek istiyoruz, her bir halkın hayatının çeşitli safhalarında, şu sırada ilim ve medeniyette hangi derecede yükseldiğini ilk önce bilen, onun ilim sahibi olduğunu, onların gerçekleştirdiği işler gösterir. O yüzden kendi halkının ilim hizmetini kendi üzerine alan her bir kişinin onun her bir kelimesini mükemmel öğrenmekle beraber tüm ilim hikmetlerinin hepsinden haberdar olması lazım. Bu, edip ve şairlerimize yönelik sözdür. Çünkü basit işçi ve çiftçinin ilim dışı fikir ve düşünceleri yanlış olsa da okumuş bilgili âlim kişinin yanlışlarını affetmek zordur. Sözün aslına dönersek şunu tekrar vurguluyoruz ki ekolojik problemler her kesin meseleleri olarak yer alan bugünkü gezegenimizin güzelliği ve yeşermesi için mücadele, sadece ekolojistlerin görevi değil belki, her bir şuurlu kişinin borcu ve mukaddes farzıdır.

1988

II.10. Ediplerin Kendileri Şahit (Ēdiplēr Ōzliri Şahid)

Malum ki, her bir devirde, her bir halkının tarihinde edebiyat ve sanat objektif ve sübjektif sebeplerden dolayı daha da zorlaşıp ve karmaşık hale gelip içtimai hayat üzerinde küçük büyük hayati hadisler meydana geliyor ve bu esasta ilerleyip gidiyor. Sosyal hayattaki çok basit, ufak-tefek işler değil belki hayat hakikatlerinin asıl mahiyeti, onun istikbalini gösterip yüksek gerçeklerini ifade edici eserlerle edebiyat âleminin özüne sınıyor. Çünkü hayatilik, kendi zamanına nispeten yüksek seviyedeki sanatı harekete geçirip onu besleyip can verici ab-ı hayat çeşmesidir.

İşte böyle kendi zamanındaki anlaşılmazlıklar iktisadi ve içtimai, askeri ve siyasi hayat cereyanları, hayati vaka ve hadiselerin gelişmesi nedeniyle meydana gelen eserler cümlesinde mevlana, Kaşgarlı Mahmut'un "Divanü Lügati't-Türk" ile Yusuf Balasaguni'nin "Kutadgu Bilig" destanını dile getirmek mümkün.

Bahsedilen iki güzel aydınlatıcı şaheseri şairane dili ile söylediğimizde büyük dağlar altından fışkırıp çıkan onlarca çeşmeden peyda olan büyük iki ırmağa ve şu iki deryanın birikmesinden meydana gelen büyük deryaya benzetmek mümkündür. Bu ilmi hikmet deryası sadece onun zezem gibi suyundan faydalanan halklar ve evlatlarının değil, belki gelecekteki binlerce ilim ve marifete ihtiyacı olan nesillerin susuzluğunu kandırmaya kabil ve kadirdir.

Bu iki eserin 20. yüzyılın 80.yılları şimdiki Uygur dilinde (Çince) basılması, bu eserler üstünde uzun süreden beri devam etmekte olan tartışmaları yeni bir boyuta taşıdı. Çeşitli milletlere vekillik eden edebiyatçılar, dil bilimciler, tarihçiler, siyasetçiler, filozof ve başkaları kendilerinin birbirine benzemeyen bazen tamamen zıt olan düşünce ve fikirlerini kısmen görüşlerini ortaya koymaktadır.

Şunu vurgulamak gerekki, yayımlanan makalelerin birçoğu sözde eserlerin aslı, mahiyeti ve mazmunu hakkında mesele değil tam tersi, müelliflerin hangi millete ait olduğu hakkındaki bazen tarihi gerçeklere uygun bazen ona komple zıt halde yazılan makalelerden oluşmakta.

Bazı hukuki imtiyazlardan ve imkânlardan faydalanarak sonunu iyi düşünmeden karar verip ilmi olmayan makaleler kardeş Türkî halklar arasında malum milli tartışmaların zerre kadar olsa da meydana gelmesi tabidir elbette.

Biz bu kısa makalemizde Kaşgarlı Mahmut'un "Divanı" ile Yusuf Balasaguni'nin "Kutadgu Bilig" destanını kısmen olsa da karşılaştırmalı öğrenmek sonucunda yukarıdaki meseleye ait ortaya çıkan bazı fikirlerimizi iki şeye, milli miras ve ona göre varis olma meselesini dikkate alarak ortaya koyacağız.

Medeni miras ve onailişkin münasebet meselesi Marksizm ve Leninizm görüşlerinin talimatlarının ayrılmaz bir kısmı olduğu ilim sahiplerince malumdur. Onlar medeni miras meselesini, sınıf ve parti açısından ele alıp değerlendirmek hakkında eğitmek ile beraber, bu medeni miraslara göre varislik meselesini de ortaya koyuyor ve onu ilmi esasta çözer. Çünkü uzun yıllar devamında kişilik cemiyeti tarafından yaratılıp bırakılan manevi medeniyetin cevherleri edebiyat ve sanatın mucizeleri nesilden nesile, evlattan evlada, korunup bizim zamanımıza ulaştı.

Şunuda eklememiz gerek ki edebiyat ve sanatın -genellikle milli medeniyetin- hakiki manadaki ilmi tarihini yaratmada Marksizm klasikleri talimatının derin metodolojik ehemmiyete sahip olduğu sınıf ve parti prensipleri hakkında taraf tutmanın mümkün olmadığını tarihi prensiplerin bile amaç edinişi lazımdır mutlaka.

Malum ki, tarihi prensip her nasılsa içtimai bir hadiseyi, bundan hareketle edebi cereyanı somut şartlarda, zaman ve mekân dairesinde öğrenmek, değerlendirmek, onun kendine özel mahiyeti ve mazmununu, tarih olarak tekrarlamak, şekli ve çekirdeğini açığa çıkarmak ihtiyaç duyulan birebir hakiki ilmi ölçüdür. Bu ölçüyü içeride tatbik etmek yoluyla vaka ve hadiselerin hangi şartlar ve hangi nedenlerden dolayı meydana geldiğini her tarafıyla komple öğrenmek, onların kendi içinde diyalektik bağlantılarını netleştirmek, ortadaki kanunları belgelemek, sonunda karşılıklı içtimai hadiselerin aslı mahiyetini ortaya çıkarma imkânı sağlanıyor. Böyle olmadığı takdirde, içtimai vakalar karışık hadiselerin hakiki mahiyeti ve mazmununu doğru telkin etmek, doğru karar vermek mümkün değil.

Asıl amaca dönecek olursak, eğer bir tarihi şahsın - klasiğin insanlığa bıraktığı katkısını değil, belki ilk sırada onun hangi halk ve hangi millete ait olduğunu belirlemek konusunda ilk önce şu malum halkın geçmiş tarih sahnesinde nasıl önemi olduğunu ve hangi zamandan itibaren millet derecesine yükseldiğini mutlaka göze almak lazım. Millet, kişilerinin sabit tarihi birliği, umumi iktisadi yaşam şartları, dil ve ait olduğu toplum, medeniyet, şuur ve psikolojisinin kendine haslığı esasında karar veren içtimai ilerlemenin mahsulü olduğu hakkında eğitim veren ilmi Komünizm klasikleri, bununla beraber milletin oluşmasında devletin çok önemli olduğunu söylemiştir.

Milletler hakkında V. İ. Linin, “içtimai ilerlemedeki burjuva zamanının mahsulü ve devam eden şeklidir” der. “Uygurların dili saf Türkçe, lakin kendi aralarında konuşacak yine bir çeşit lehçesi de var. Uygurlar kitabının ilk bölümünde gösterilen 24 harften oluşan Türk yazısını kullanır. Kitap ve yazıları bu yazı ile yazar. Uygurların Çinlilere benzeyen yine bir yazısı var. Resmi yazılarda ve anlaşmalarda o yazıyı kullanarak yazar. Müslüman olmayan Uygurlar ile Çinlilerden başkaları onu okuyamaz, ben yukarıda şehir halkları hakkında konuştum”, diye yazıyor mevlana, Kaşgarlı Mahmut.

Yine bir örnek:

“Kamdu, boyu dört kez, eni bir karış olan kumaştır. Onun üzerine Uygur Hakanının mührü basılmış olup ticarete para yerine kullanılır. Bu kumaş eskidiğinde her yedi senede bir kere yıkanıp üzerine başka mühür basılır.” (Divanü Lügati’t-Türk Cilt 1, sayfa 546)

Verilen iki örnekten Uygurların bundan binlerce sene önce yerleşip şehir hayatı yaşadığı -bu herkese malum- memurluk ve basmacılık işlerinde bir değil, iki alfabeden faydalandığını, İdikut Hanlığı ve Karahanlılar hükümrانlığını adım adım güçlendirmesini, üretimin arttırılması ihtiyacından yerli pazarların genişlediğini ve onların müstakil milli pazarlara dönüşüp kendi aralarındaki ihtiyaçlardan ürün para dönüşmesinin meydana geldiğini ve arttığını görebiliyoruz.

“Samanılar Hanlığı üzerine hâkimiyet kuran Karahanlıların siyasi ve askeri yönden güçlenmesi, belki kendi hükümrانlık altındaki topraklarda Uygur dilinin içtimai itibarını yükseltti ve daha da ehemmiyet verdi. Sonuçta, Uygur dili devletin yazılarında, alışverişte, vergi işleri ve mahkemelerde kullanılıp herkesin itibar ettiği devlet dili oldu. O yüzden devletteki gayri Uygur feodaller, yetkililer bu dili öğrenmek ve tüccarlar da kendileri alışveriş yapmak için Uygur dilini öğrenmek zorunda kaldı. Karahanlı devletinin dili olan böyle siyasi ve ekonomik yöndeki ihtiyaçlar Uygur dilinin yayılmasını hızlandırıp onun kullanılma alanını genişletti. İşte böyle iken genel olarak ve geniş çapta kullanılma sonucunda, Uygur dili çok büyük ameli kullanılma fırsatına sahip oldu”, diye yazıyor “Uygur tarihi” adlı esrenin müellifi, meşhur Uygur araştırmacısı Âlim Lyu Zişiyav beyefendi tarafından tarihi gerçeklere uygun olarak yazılmış eser (sayfa 340-341).

Özellikle şunu söylememiz gerekki, dil, yazı ve memuri yönetim işlerine Türk halkları arasında ilk olarak başlayan Uygur halkı tarih sahnesinin en önemli zirvesinde yer almıştır. Eski Türk topluluklarının en uygun ve en haklı varisi sıfatıyla ortaya çıkmasında her yönden en uygun halktır.

“Halkın çoğu genellikle hem iç, hem dış dünyaya göre daha da birleşmek zorunda bırakılmaktadır. Her yerde kardeş halklar birliğini kurmanın önemi artıyor. Fazla geçmeden hatta onları birleştirmek ve bununla beraber ayrı kabilelerin topraklarını birleştirip tüm halkı tek bayrak altına getirmek zorunda kalıyor”, diye yazmış F. Engels “*Aile, Özel Mülk ve Devletin Meydana Gelmesi*” adlı eserinde. (bakın: K. Marks ve F. Engels “Seçilen Eserler” Taşkent- 1981, Cilt 3. sayfa-379).

Demek, iktisadi ve içtimai hayat birliği esasında dil ve toprak birliğinin meydana gelmesi milletin genel tanımından biri olduğu zaman, söylemek mümkün ki, geçmişteki 9 ve 10. asırlarda sadece İdikut ve Karahanlılar Hanedanlığı devrinde onlarca beylik ve kabilelerden oluşmuş Uygur milletinın esas zaferi, güçlü milli iradesini ifade etmiş. Orta Çağ (Ñuñ şen) Tura beoşgi, (Tuğla Toqquz Uygur Xanlığı (7. asır) ve Orhun- Uygur Hakanlığı (8-9. asırlar) dan faydalandığı şüphesiz. Büyük Hun İmparatoru bile bunun dışında değil.

O yüzden iktisadi ve medeni (sonradan dini) birleşme cereyanında, Uygur halkının bilinç ve psikolojik kişiliğine uygun olan milli özellikler meydana gelmiş.

Kaşgarlı Mahmut’un kendi “Divan” ına ilave ettiği dünya haritasında (doğrusu, doğu yarım küre) özellikle gösterilen” (“Bilad-ı Uygur” “Uygur şehirleri”) İdikut Hanlığı ve “Mülk-i Uygur”- Karahanlılar Hakanlığı, tıpkı F. Engels’in tarif ettiği gibi ihtiyaç sebebiyle meydana gelen ikiz Uygur Devleti idi.

Karahanlılar sülalesi hanedanlığı varis vekillerinin Yedisu ve Maveraünnehir’e yaptığı istila savaşları da F. Engels’in yazdığı gibi “Farklı kabilelerin topraklarını birleştirip herkes için ortak olan toprakları meydana getirmek” ifadesini gerçekleştirmiştir...

İşte, bunların tümü Uygurların yerli halklar ile beraber içtimai, iktisadi formu ve milli özelliklerini meydana getirme hareketini ortaya çıkardı (Lyu Zişiyav).

Demek, yine tekrarlıyoruz ki, uzak geçmiş tarih sahnesinde Uygurlar aşiretten kabilelere, kabilelerden millet derecesine geçiş sürecini yaşadı.

Şimdilerde Uygurların kaderi nasıl olmuştur?

Yukarıda tekrarladığımız gibi, Karahanlılar zamanında, geçmişteki Uygur dili devlet dili olmuştu ve bununla beraber tüm Türklerin kendi aralarında ilişki kurmak için kullandığı dil derecesine yükselmesiyle beraber, mezkûr hanedanlık birliğine giren kısmi bölgelerde nadiren umumileşmiş değildi.

“Dillerin yeynisi Oğuz dili, doğrusu Tohsi ve Yağma dilleri, bunun gibi İli, Eritiş, Yamar, Etil vadilerinden ta Uygur şehirlerine kader olan bölgelerde yaşayan halkların dilidir. Bunların içinde en güzel dil, Hakaniyenin merkez bölgesindeki halkın dili kabul edilir. Balasağunlular, Soğd ve Türkçe olarak destekler, bizim Taraz, Peyza şehirlerinin halkları da böyle. İsficab şehriden ta Balasagun’a kadar olan tüm Argu şehirlerindeki halkların dilinde bozukluk var. Kaşgar’da Kencekçe konuşan köyler var. Şehir içi halkı Hakaniye Türkçesiyle konuşur” “Divan” sayfa 40-41, diye taş’ damga vurmuş gibi net tarif etmiş Kaşgarlı Mahmut; “Hotenliler ile Kencekler kelimenin başındaki” ‘elif’i ‘h’ ye değiştirir. Türki dillerde olmayan bir harfe ses değişimi yaptığı için biz onları Türk olarak kabul ediyoruz”, diye hüküm veriyor.

Zeki okuyucunun dikkat çektiği gibi, sanırım Kaşgarlı Mahmut merkezi Asya ve Orta Asya’da yaşayan tüm Türk dillerinin içindeki “en güzel dili” diye yine Hakaniye Türklerinin yani Uygurların dilini gözde tutmaktadır. Âlimin asıl amacı, Türk dillerini birbiriyle kıyaslamak ile onun zenginliğini ve güzelliğini, nazik ve akıcı olduğunu bir kelime ile ifade ettiğimizde “fasihliğini” Arap İslam dünyasına tanıştırmak olduğu için bu dilleri Uygur ve Türk diye ayrımcılık yapmamın gereği yoktur.

Adı geçen dille kendi ilişkilerini Yusuf Balasaguni aşağıdaki gibi ifade ediyor:

54. *Körersen kitapni yazgan bu kişi,/Hünerlik erendur, kişiler beşi.*

“Baka kör kitabı bu tirgen, kişi hünerlik er ermiş kişiler başı.”

55. *Bu türlü pezilet, eqil-añ bile,/O ermiş bezengen, yürermiş küle.*

“Bu türlü fazayil ukuşlar bile, araste ol ermiş yormuş küle.”

56. *O togra, banörmek bir zanid erur,/Bilimlik ve teqva, erig-pak yürür.*

“Bütünlük me hürmet bu zühdlik öze, sakınuk biliglik arıglık oza”.

57. *Turugluq makani “Quz-ordu” eli./Tüp esli neseptin xeverçi tili.*

“Bu tengi turuglag kuz ordu ili, tüp aslı nesebdin yormuş tili.”

58. *O tuqqan elidin ketiptu çiqip/Kitapni nezmge qoşup tügitip*

“Bu togmış ilindin çıkıp bargam, kitabı koşupan tükel kılğanı.”

59. *Pütün nemmisige bekitkeç nizam, Uni Qeşqer içiñde kılğan tamam.*

“Barusın bitmiş yetürmiş nizam, Bu kaşgar ilinde koşulmuş tçmam.”

Hoş, Yusuf Balasaguni'nin, doğup büyüdüğü Balasagun şehrini bırakıp âlemşümul şaheserini Kaşgar'da tamamlayıp bu eseri Ebu Eli Hasen Buğrahan'a hediye etmesini zorunlu kılan nedir?

Sonuçta şair kendi eserini Balasagun'da tamamlaması hem onun kendi şehir hâkimine ya da Orta Asya'nın padişahı olan ilk hanların birisine hediye etmesi mümkün değil miydi? Örnek verilen beyitlerden aşağıdaki sonucu çıkarmak mümkün:

İlk olarak, Yusuf Has Hacip zengin bir ailede doğup büyümüş bir kişidir. Biz onun babası hakkında hiç bir bilgiye sahip olmasak da Balasagundaki bir bölgenin müderrisi ya da yüksek yetkili bir kişisi ya da bir askeri komutan olması mümkündür. Çünkü kendi çocuğunu tüm bilimlerden haberdar “*âlim ve takva sahibi, temiz kalpli, saygı değer bir zahit*” olarak yetiştirmek için zaman hem içtimai ve iktisadi hem manevi yönden daha da güç ve ameli iş talep eden zamanlardı.

İkinci olarak, Yedisu ve Maveraünnehir bölgelerinde hükümler olan İlhanlılar arasındaki taht savaşı ve Karahanların güney bölgelerinde İslam dinini daha da güçlendirmek için yürütülmekte olan savaştır.

Üçüncüsü olarak, bu en önemlisi, bu zamanlarda Yedisu Orta Asya'da Uygur dili (Edebi dili düşüncesindeki Hakaniye dili) sanki Kaşgarlı Mahmut'un gösterdiği gibi Taraz, Beyza, İsficap ve başka şehirlerde yerleşmiş ve umumileşmiş değildi.

Kitapni çüşengen bilurler uni,

Oqup yazsila u bilelmes buni,

“Kitabı anlayan biler onu,

Okub yazsala bilemez bunu.”

dediğinde, Balasaguni kendi “Buğrahan zamanındaki han dili” diye yükselttiği Uygur edebi dilinin merkezlerinden biri azizane Kaşgar olduğunu dikkate almış, elbette.

Gerçekten, şairinin kendi zamanına göre güzel bedii dili şahane şiir üslubu “Soğdça ve Türkçe karıştırıp konuşan ana şehir Balasagunluların komple anlayabilmesi zordur.

Bize göre, işte bunlar Yusuf Balasaguni'yi çok sevdiği ana yurdundan çıkmaya mecbur eden esas sebeplerden biridir. Demek, “Altının kıymetin kuyumcu bilir” diyen halk hikmetine amel eden edip aslı kökü olan Kaşgar'a gitmeyi ve kendi destanını bu kutlu mekânda tamamlamayı uygun görmüştür.

19.Pütün Türk, Çin, Şerq elide, demek,

Muniñdek kitap yoq cananda bolek,

“Tüm Türk, Çin, doğu elinde, demek,

Bunun gibi kitap yok canandan başka.”

diye kendini haklı bulup kendine çok güvenen şair;

23. Bu Bugraxan veqti içre ani,

Yeme xan tiliñçe bu aymiş muni, -

“Bu Bugrahan zamanı arasında olan,

Yeme han dilince bu ay miş bunu.”

demek ile kendinin han dili, ana dili, Uygur dili olduğunu yine bir kez tekrarlamak ile gurur duyuyor ve bu fasih dilin en yüksek kullanıcısı olması ile haz duyuyor.

İlme bilimsel yaklaşmayı esas ölçü olarak gören V.İ. Lenin: “ilmin, bizde cansız harf olarak ya da gereksiz kelime olup kalması (sakladığı yok, bu bizim sık sık önümüze çıkıyor) ilmin gerçekten kana da vücuda da sinip hayatın gerçek bir elementine tam ve resmi olarak dönüşmesini kontrol etmemiz lazım” (V.İ. Lenin, Kıssalar 33. bölüm, sayfa 491) diye göstermişti. Deha sahibinin bu talebi direk edebiyat ve sanat ile uğraşanlara yönelik olup bu en basit şekliyle olay ve hadiseleri, sayı ve işaretleri derin araştırıp onları etraflı, objektif değerlendirmek demektir. Bizim başkanın öğütlerinden yukarıdaki örneği vermemizdeki amaç bazı kardeş millet edebiyatçıları ve dil bilimcilerin Kaşgarlı Mahmut’un babasının Barsgan şehrinde Yusuf Has Hacip’in Balasagun şehrinde doğduğuna dikkat çekerek onların o şehirlerin şimdiki coğrafi bölünmesinde hangi Cumhuriyet’e ait olduğuna bakıp milli kimliğini araştırmasıdır.

Suni bölsem xencirimde aqti su andinmu tez,

Meyni içsem keyp sürey dep qoydi gemni artturup.

Tes eken omride her kimniñ muradqa yetmigi,

Kezimen mecnun kebi ete qeyiqta olturup

“Sunu bölsem hançerimde aktı su çok hızlı,

Şarap içsem keyip sürey diye koydi gamni artturup,

Zor imiş ömürde her kimin amaça ulaşmağı,

Geziyorum mecnun gibi ben kayıkde oturup.”

diyen Çin’li şair Li Bey (701-762) Çu nehrinin doğu sahiline yerleşmiş, bir zamanlar Batı Türk Hakanının başkenti olan eski Suyap şehrinde dünyaya gelmiştir (‘Tan Zamanı Şiirlerinden’ Beycin 1984, Nezimler Yasin Havazi tercümesinden).

Yedisu ve Orta Asya’daki şehir ve yaylalarda ta ezelden beri Uygurlar yaşamış mı? Yaşamıştı, elbette!...

Arap tarihçisi İbn-i Esir’den rivayet edildiğine göre Yusuf Kadir Han’ın ikinci oğlu Muhammed bin Yusuf’un yanında onun büyük oğlu Hüseyin Muhammet “Arslan İlik” denilen unvan ile (hicri 448- 449) (miladi 1056 -1057) yılları Barsgan emiri olan ve kendi adında para bastıran (1048 -1058 yılları arası) “Şemsü’-d-Devle” “Arslan İlk” diye anılan ad ile bastırılan paralar bunu ispat ediyor.

Demek Kaşgarlı Mahmut Yusuf Kadir Han’ın torunu Ebul Hasan Harun’un torunu sayılır” diye yazıyor edip dilbilimci İbrahim Mut’i ve Mirsultan Osmanov (bakın *Tarım* dergisi 1984, 3.baskı).

Malum ki Opal’den “bizim yurdun adı” diye bahseden Kaşgarlı Mahmut “asıl nesepten haberci dili” diyen Yusuf Has Hacip’in asıl ata toprağı yine Kaşgar Hakaniye merkezi bölgesinden olduğu, delil talep etmeyecek gerçektir.

Yedisu ve merkezi Asya bölgelerine orta asırlarda Uygurların iki kadim -Karahanlılar ve Cengiz Han- devrinde devlet sistemlerini kendileri yöneten halk olarak, dil ve edebiyat, sanat ve fen ile medeniyet sahibi olarak ortaya çıktığını dikkate alırsak, bu devirlerde ilim- fen sahiplerinin, onların varislerinin hangi şehirde doğduğuna bakmadan, asıl kökünün kim olduğu ortaya çıkacaktır.

1988

II.11. Büyük Ellame Edibin Gök İlmi Hakkındaki Görüşleri (Uluğ Ėllamē ĖdipniñAstronomiyalıkQaraşliri)

1. Giriş

İnsanlık, çocukluk zamanından yetişkin zamanına ulaşana kadar en eski zamanlardan şimdi kendilerinin yaşamakta olduğu zemin ve onun etrafını kuşatan gökteki küçük, büyük çok çeşitli kâinat cisimlerine bazen sınırlı bazen sınırsız olarak bir İlahi renk verip ayağa kaldırdı ve mümkün olduğu kadar onların sırlarını çözmeye çalıştı. Özellikle böyle âlem sırlarını bilmek istek ve iradesi, hayat tarzı, avcılık ve hayvancılıktan yerleşik hayata ve tarım ile uğraşmaya geçtikten sonraki zamanlarda daha da ihtiyaç oldu. Bu, zamanla en eski astroloji (ilmi nücum) ve astronomi ilminin ortaya çıkmasına zemin hazırladı.

Bizim bu fikrimizi, eski Mısır'ın 18. sülalesine ait olan Senmut mezarının tam ve Toroslara kadar çizilmiş gök ilmi haritaları ispat etmektedir. O haritada, Kutup Yıldızı, (Yedi Arkadaş Yıldız topluluğu) Torosların Kuzey kısmında ve güneyinde Orion (Uygurca, Avcı Batur Kurt) yıldızı, Sırrus (Uygurca Sırtlan, Qutyaruk) yıldızlar topluluğu gösterilmiştir. Ünlü şarkiyatçı âlim V. İ. Avdiyev'in söylediğine göre eski Cungo gök bilimcileri gezegen ve yıldızların hareketini doğru gözetmeyi öğrenmiş hatta güneş ve ayın ne zaman tutulacağını ve ne zaman peyda olacağını önceden haber vermiştir. Hem de Cungo gök bilimcileri Kutup Yıldızı etrafındaki toplu yıldızlarına (ay evleri) bakıp gruplara bölmüş ve böylece yıldızların haritasını çizebilmiştir.

Miladi 1. yüzyılda yaşayan Cungo'nun yardımcısı Van ÇÜ'n; gökteki gezegenler dünyaya benziyor fikrini söylemişti.

Demek en eski Mısır, Messotopiya, Yunanistan, Cungo, Kuzeybatı Hindistan ve sonra orta asırlardaki Orta ve merkezi Asya memleketlerinde arka-arkaya kurulan gözlem rasathaneleri eskiden şekillenmiş muayyen bir ilim olarakkarar bulmasına esas oldu. Sonuçta milattan önceki bin yıldan miladi birinci bin yıla kadar gök bilimcileri güneş ve onun yörüngesindeki beş gezegenin (Yunanca Planetes; Latince, planeta) –Dünya ve Ay bunun dışında- hareketiyle değil, belki yüzlerce ve binlerce yıldız topluluğunun gökyüzündeki yörüngesi, hareket şekli -Güneş ve Ay'a göre- durumunu netleştirip yıldızların katalog ve haritalarını çizdi. Dünya gök bilimi tarihinde işte böyle yıldızlar kataloğunu tasnif edip ilk defa araştıran kişi eski Çin'in ünlü gök bilimcilerinden biri Şi Şen (M.Ö 4. asır) ve Yunanistan âlimi Gipparrh (M.Ö 2. asır) idi. Şi Şen'in kataloğunda bine yakın, Gipparrh'ın

katalogunda 1028 yıldız ve yıldızlar topluluğunun yörüngesi, dünyaya göre hareketi ifade edilmiştir. Bununla beraber Gipparrh kendi yıldız kitabına insanın ruhi durumunu, kaderini bir bakışta gökteki yıldızların hareketinin durumuna bağlayıp onları ilahi kudrete döndüren cahil gök bilimcilerin doğru olmayan fikirlerine karşı gök bilimine ilk defa enlem ve boylam ölçü birlik düşüncelerini ekledi.

Sırası gelmişken şunu da ekleyebiliriz ki, dünya hayatının beşiği dünyanın düz bir tepsi gibi olmadığı- tıpkı eski gök bilimcileri, kâhin ve Brahmanların tarif ettiği gibi -belki dünyanın balona benzer olduğunu, kâinattaki tüm şeyler parlak cisimlerin çok büyük bir ateşin etrafında dönmekte olduğunu ortaya koyan kişi yine eski Yunanlı matematikçi Pisagor M.Ö (6. yüzyıl) idi. Onun bu fikrini inkâr eden Aristoteles (Müslüman doğuda Erestu adı ile ünlü (M.Ö 384-322)): “Âlemin merkezinde Dünya’nın Durduğu Genel Sistem” demiş olsa da, bu fikir geniş kitlelerce kabul görmemiştir. Âlimin bu tahmini ilmi esaslara oturtan kişi Klavdiy Plotmey (M.S 90-170) olup jeosantrik âleminin merkezi dünya sisteminin babası sayılır.

Doğuda Cungo, güneyde Hindistan, yakın doğuda Mısır ve Yunanda özel bilim olarak meydana gelen işte bu astroloji ve gök biliminin dünya halklarının bütün olarak Orta hem merkezi Asya’da yaşayan halkların biliminin ilerlemesindeki önemini inkâr etmek tarihi gerçeklere ters gelmiş olur.

Şunu eklemek lazım ki Arap-İslam dünyasında gök biliminin özel bir bilim olarak ilerlemesini gök bilimi cetveli (Farsça zic) (Hintçe siddhanta) hazırlama ananesinden ayrılması iyi değildir. Zic olsun ya da siddhantlar olsun tümü İskenderiyeli gök bilimcisi Ptolemey’in Arap diline çevirdiği ünlü eseri (Almagest) Arapça (el Mecisti) nin doğrudan tesiri altında hazırlanmıştır.

8.-9. asırlarda 100’e yakın “ziç” hazırlanmış oluponların 20’ye yakını müelliflerinin kendilerinin astronomik gözlemleri neticesinde hazırlanmıştır. Bu ziç’lerin çoğu onları düzenleyen âlimlere koruyucu olan zamanın sultanlarına, devlet büyüklerine ve halifelere hediye edilmiştir.

2. Tarihi Astronomik İlişkiler

Âlim kişilerin malumu “Büyük İpek Yolu” gibi memleketler ile kıtaları birleştiren medeni münasebetlerin ortaya çıkmasında ve insanların hayati ihtiyaçlarını gidermek esasında peyda olan ve insanlık hayatı hakkında umumi ilerlemeler ile gelişme, gerçek dünyanın maddi ilişkileri ile kâinatın sırlarını öğreten matematik, geometri coğrafya ve gök bilimi gibi bilimleri mükemmel öğrenme meselesini gündeme getirmişti. Zamanı doğru belirlemek,

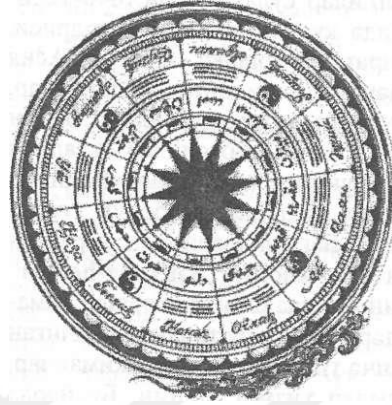
takvim hazırlamak, ticaret kervanlarının her taraftaki güzergâhları, onların coğrafi yerlerini ayın hareketlerinden takip etme, hayvancılık ve çiftçilik için en zaruri olan aylar hem mevsimlerin değişmesini doğru hesaplamak, özellikle kâinata var olan tüm şeyler ve maddelerin güneş, ay ve yıldızların ve başka gezegenlerin gökteki haletini netleştirmede kullanılan sayılar gök koordinatları nazariyesi açısından çok önemlidir.

Tıpkı bunun gibi hayati ihtiyaçlar bizim içimize gelip Orta ve Merkezi Asya bozkırlarında meydana gelen kendi aralarındaki savaş bedeline birinin yerini birinin bastığı her bir sülale/hanlık hükümrancılığının kendi hükmü altındaki her millet, kendi âlim ve fazıllarını, ilim ehlini bir araya getirmesini onlara gerekli tüm şart ve imkânları sağlamasını talep etti. Karahanlılar sülalesinin (842-1218) başkenti Kaşgar'da kurulan "Saçiya" medresesi, Buhara, Semerkant, Herat ve başka Orta Asya şehirlerinde kurulan medreseler, rasathaneler, kütüphaneler bunun güzel örnekleridir. Özellikle bu durum Abbasi sülalesi zamanında halife Harun Reşit'in (hükümdarlık devri 786-809) taç ve taht varisi olduğu zamanlarda sülalenin başkenti Bağdat şehrinde yapılan dünyadaki ilk İslam akademisi (Beytu'l-Hikme-Danışmendler Evi) nin yaptığı faaliyetlerinde görülür. Bu büyük ilim ocağında bu zamanın birçok âlimi, birkaç dil bilen tercümanlar, usta hattat ressamalar çalışmış. Bu yerde çoğu orijinal matematik, coğrafya, felsefe, gök bilimi ve başka bilimler hakkında eserler Arap diline çevirtilip onlar İslam hükümrancılığındaki memleketlerden başka memleketlere dağılmıştı. Kendi zamanında bu eserler doğu ilmi tefekkürünün ilerlemesinde, tabii bilimlerin yayılmasında büyük etkiler yapmıştı. Önceden söylediğimiz gibi Klavdiy Ptolemey'in (almagest) "Büyük Diziliş" adlı eseri ile 620. yılları Hindistan da yazılıp 722. yılı Muhammed ibn-Fazariy tarafından Arap diline çevrilen "Siddnta" '(astronomik zic ya da gök bilimi hakkında bilgiler) adlı kitabı söyleyebiliriz.

Adları zikredilen iki eserin çevirilmesi, Orta Asya ve Uygurlar bölgesine girmesi, bu yerlerdeki tüm halkın ilim-fen, cümleden gök biliminin ilerlemesinde önemli etkide bulundu.

Kaynakların gösterdiğine göre doğuda en ünlü gök bilimcisi Muhammed İbn Musa el Harezmi (780-850) ve Abbas İbn Seid el-Cevheriy (9.yüzyıl) tarafından düzenlenen ve Abbasi halifelerinden Memun er-Raşid'e sunulan (Zici el-Memuni) Sabbilar taifesinden çıkan Muhammed el-Bettani (850-929 tarafından düzenlenen (Zizqi es-Sabiy) Mervli astronom Ahmed İbn Abdullah Habeş el-Hasib (9. yüzyıl) tarafından yazılan (Zici el-Habeşi), Ömer Hayyam (1048-1131) tarafından yazılan ve Selçuklar Sultanı Melik Şah İbn Alpaslan'a saltanatı (1072-1092) sunulan (Zici Melikşahi) Mervli gök bilimcisi Ebulfeth Abdurahman el-

Hezini (12. Asır) Ebu Reyhan Beruniy (973-1048) Gazne Sultanı Mesut Gaznevi'ye sunulan (Kanuni Mesudi) adlı eseri, Azerbaycanlı gök bilimci Nasirindin Tusi (1201-1274) önderliğinde yazılıp Moğol hanı Hülagu'ya sunulan (Zici İlhani) Giyaseddin Cemşid el Kaşiy (14-15. yüzyıl) tarafından yazılan Uluğ Bey'e hediye edilen (Zici Hakani), Uluğbek ve öğrencileri tarafından yazılan (Zici Koragani) Zici Uluğbek diye de anılır ve başkalarından ibarettir.

Önceki gök bilimlerin cetveli Ptolemey'in cetvelinin netliğine yakındır ama sonraki zamanlarda yazılan Ziclerde daha da netleşir. Mesela 1259. yılı Cengiz Han'ın torunu İlhanlılar sülalesinin temelini atan Hülagu Han hükümdarlığının (1256-1265. yılları) direk fermanı ile İran, Azerbaycan, Merağa şehrinde Tebriz'den 80 çakırım güneye yerleşen eski şehirde inşa edilen rasathane yapılmasına önderlik eden ve gözlem işine başlayarak o zamanın büyük âlimi, matematik ve gök bilimcileri Ali İbni Mesut Kutbeddin Şerazi (1236-1311) Muhammed Yahya İbn Muhammed Magribi, Hasan İbn Muhammed İbn Hasan Nişaburi bunlar beraber iş birliği yapan ve bu rasathaneye önderlik eden Tusiy tam adı (Ebu Ca'fer Muhammed İbni Muhammed İbni Hasan Nasiriddin Tusiy) tarafından yazılan (Zici İlhani) en mükemmel gök bilimi cetveli sayılır. Bu rasathanenin kütüphanesinde Yunan, Hindistan ve doğu İslam memleketleri âlimlerinin 400 binden fazla eserlerinin el yazması toplanmış ve onların iyileri Arap ve Fars dillerine çevrilmiştir.

Âlime Muhabbet Ehedova, “Orta Asyalı Ünlü Âlimler ve Onların Matematiğe Ait İşleri Taşkent 1983” adlı monografisinde (Orta Asyalı âlimler trigonometrinin ilerlemesinde büyük katkıda bulundu. Harezmi Hindilerin trigonometri cetvellerini daha da net hesapladı, fen'e tanjant çizgisini ekledi. Ebul Vefa (940-998) çok net ve doğru cetveller hazırladı. Sinüs ve kosinüs fonksiyonlarından yararlandı).

Trigonometriye'nin ilerlemesinde Nesriddin Tusi'nin katkısı büyüktür. O trigonometriyi gök biliminden ayırıp onu özel bir bilim dalı olarak kullandı.) diye yazıyor. (Adı geçeneser s. 175).

Bununla beraber, Mehedova kendi eserinde batının ünlü tarihçisi Sarton'un 9. yüzyılın ilk yarısında (Harezmi zamanı) diye adlandırıldığını ve "Harezmi kendi zamanının en büyük âlimidir, devrindeki bütün ahvali dikkate alsak bütün devirlerin en büyük simasıdır." diye yazar.

Demek Orta ve Merkezi Asya'da yaşayan doğup büyüyen birçok matematik ve gök bilimcileri ilmin ilerlemesine büyük katkılarda bulunmuştur. Örneğin kendi zamanında Kahire ve Kudüs şehirlerinde eğitim gören tarihçi El-Qiftiy (tam adı Ali İbn Yusuf Cemaleddin 1172-1248) kendisinin (Tarih-ül-Hukema) "Danışmanlar Tarihi" adlı eserinde 414 tane âlim ve filozofun biyografisi kaydedilmiştir. Onlardan "kitap Sinaet el-Usturlap", (Astronominin Kuruluşu Hakkında Kitap) adlı eser müellifi Ömer İbn Muhammed El-Merverrudi ve onun oğlu yıldızların hareketini taklit edici gök bilimcileri zamanındaki en büyük âlim Muhammed İbn Halit El-Merverrudi, "Zici Demeşqi", "Zici Memuni", "Kitabül Ebed-vel-Ecram" (Cisimler ve Onların Mesafesi Hakkında Kitap) gibi bir nice ilmi eserlerin müellifi Habeş El-Hasip ve diğerleri Orta Asyalılardı.

Gerçekten insanlığın ameli ihtiyaçları esasında meydana gelip yaşam taleplerine uygun ilerleyen gök biliminin ortaya çıkışı eski Babil, Mısır, Hindistan ve Çin taraflarından olup kendi içinde bilim ve kültür gelişmiş dünya çapında ilim derecesine yükselmiştir.

Şimdiki gök biliminin matematik, fizik, biyoloji, kimya, geometri, jeoloji ve kozmoloji ile direk ilgili olduğu ilim sahiplerince aşikârdır.

3. Ptolemi ve Balasagun

Bizim büyük mütefekkir şairimiz Yusuf Balasaguni'nin şahane eseri Kutadgu Bilig eserindeki "Yedi Yıldız Ve On İki Burç Hakkında" adlı bölümünü okuduğumuzda edibin kendi zamanındaki tüm içtimai ve tabii bilimler ile birlikte herçeşit bilgilerden haberdar olduğunu, kendi halkının uzak geçmişinden beri adım adım hayati ameli araştırmalar sonucu olarak meydana gelen kısmen basit gök bilimini geliştirip ilmin bu karmaşık sahasına ilgi gösterip kendi fikirlerini manzum olarak Uygur edebiyatında ilk defa ifade ettiğini görebiliriz.

*131. Bulardin eñ üstün Sekentir turur,
İkki jil, sekkiz ay bir burcda qalur.*

*“Bunlardan en üstte Zuhal dolaşır;
Bir burcda iki yıl sekiz ay kalır”*

*132. İkkinçi orunda turidu Oñay,
Qalur bir burcda u delon ikki ay.
Ondan sonra ikinci olarak Müşteri gelir;
Bir burcda on iki ay kalır.*

*133. Üçinçi Koruddur gezepte yürür,
Qayan barsa, barliq yaşargan qurur.
Üçüncü olarak, Merih gelir, gazapla dolaşır;
Nereye bakarsa, yeşermiş olan kurur.*

*134. Tortinçi Quyaştur, yoritar hanan,
Yaqin hem uddul kelgenni haman.
“Dördüncüsü Güneş'tir, dünyayı aydınlatır;
Yaklaşanları, karşısına gelenleri ışığı ile aydınlatır.”*

*135. Beşinçi Sevittur, söyümlük özi,
U baqsa, köersen xöşalliq yüzi.
“Beşincisi Zühre'dir, sevimli yüzünü gösterir;
Sanà severek bakarsa, müsterih ol.”*

*136. Uniñdin keyin bu Arzu keler,
Ukimge yukuşsa, tilekke yeter.
“Bundan sonra Utarit gelir;
Ona kim yaklaşır, dilek ve arzularına kavuşur.”*

*137. Bulardin tövenrekte Yalçiq turar,
Quyaşqa uddul baqsa, tolun bölär,
“Bunlardan en altta bu Ay dolaşır;
Güneş ile karşı-karşıya gelirse, dolun ay hâline gelir.*

diyor allame edip kendi zamanesinde malum olan gezegenlerin -güneşten hariç- gökyüzü hareketlerindeki yeri ve yörünge hareketlerinin, durumunu tasvir eder.

Görülür ki, mütefekkir şairimizin gezegenlerin hareketi ve görünüşünü tasvir etmesi, mahiyet itibariyle Ptoleme Geotsentrizm sisteminin kendisi olsa da (1. Resme Bakın) ama iyice dikkat eden kişi onun kendine has birkaç özel fikrini görebilir.

1. Karşılaştırma

A.Ptolemeynin fikrine göre:

1. Dünya kâinatın merkezi.
2. Dünya hareket etmiyor.
3. Tüm gezegenler Dünya'nın etrafında dönüyor.
4. Gezegenler aynı hızda hareket ediyor.
5. Gezegenler eksenetrafında, eksenlerin merkezi ise, deferent denilen dairenin etrafında hareket ediyor.

B. Yusuf Balasaguni'nin fikrine göre;

1. Dünya kâinatın merkezi;
2. Dünya hareket halinde yani dönüyor;
3. Tüm gezegenler Dünya etrafında malum bir daire boyunca çeşitli hızlarda hareket ediyor.
4. Gök cisimleri aynı hızda değil belki ama çeşitli hızlarda hareket ediyor.
5. Gezegenler kendisinden ışık saçan yıldız değil, belki dünya ve ay gibi (Ölü) gezegenlerdir. Onlar sadece güneşten ışık alıyor. Yani güneşten gelen ışığı yansıtıyor.

Yusuf Balasaguni kendisinin bu ilmi analitik kaidelerini âlemi yaratan eşsiz kudret sahibi Allah'a hamd okuduktan sonra birkaç beyit ile şöyle ifade ediyor. Mesela;

126. Yarattı pelek, kör, dayim aylinur,

Hayat hem u birle tinmay çörgilur

“Bak, feleği yarattı durmadan döner;

Onunla birlikte hayat da durmadan devreder.”

Demek tüm kâinattaki ışıklı ve ışısız cisimler yani yıldızlar, gezegenler, meteoritler, vs. malum bir merkez etrafında dönüyor. Tıpkı yaşadığımız dünya gibi sürekli değişiyor, hareket ediyor. Değişmeler oluyor.

O zaman bu hangi merkez?

Bu soruya Yusuf Balasaguni ile aynı zamanda yaşayan, dünya kıyaslama dilbiliminin babası Mahmut Kaşgari kendisinin “Divanü Lügati’t-Türk” adlı eserinin 3. Bölüm 522-sayfasında “Demir Kazık” özel ismine verilen izahta şöyle cevap veriyor “Temur Kaznuq” “Demir Kazık” çünkü gezegenler onu merkez kabul ederek döner diyor âlim. Bu fikri onun sanki gökyüzü “Kutup Yıldızı” etrafında dönmüş gibi diye yazdığı güzel cümlelere delil oluyor. (bak. Divan 1. Cilt 21. Sayfa, Urumçi neşri).

şunu söylemek lazım ki, eski Yunanlı felsefeci Anaksimenes (MÖ 585-525); “*Semavi ışık, yani Güneş yerin etrafında dönüyor. Güneş asla yerin altından çıkmıyor. Tam tersi onun etrafında dönüyor. O sanki şapkamızın kenarına benziyor. Onun gözükmemesindeki sebebi zemin zerrelere taşınmasıdır.*” demişti.

Âlemi merkez nazariyesi işte öyle ortaya çıkıyor.

Ptoleme’nin fikrine göre en sonundaki gezegen Satürn ile sonuçlanan güneş sisteminin dışında hareket etmeyen yıldızlar tabakası yerleşmiştir. Onlar aynı düzeyde yer etrafında döner. Eski gök bilimcinin bu fikrine Yusuf Balasaguni böyle diyor;

128. *Köktiki yultuzlar bezisi bezek,*

Yol başlar bezisi, bezisi yezek.

“Bu gökteki yıldızların bir kısmı süs,

Bir kısmı kılavuz, bir kısmı da öncüdür.”

129. *Kişiğe yoruqluq berur bezisi,*

Yol yütse, körsitur yene qançisi.

“Bir kısmını halk için aydınlatmıştır; bir kısmı kılavuzdur,

İnsan yolunu kaybederse, bunlarla bulur.”

130. *Bezisi egizde, bezisi töven,*

Ğuvadur bezisi, beşişi roşen,

“Bâzıları daha yüksek, bâzısı daha alçaktır;

Bâzıları daha çok, bâzısı daha az parlaktır.”

diyerek onun düşüncesini reddediyor. Yani şairin ilmi fikrine göre;

1. Kutup Yıldızı'nı dönücü yıldızlar ve yıldızlar topluluğu her zaman hareket halinde Kuzey Kutbu'nda görüldüğünden onlar gecenin ziyneti olmak ile beraber yorgun kervanların, uzak ve yakına sefer eden seyyahların yol göstericisi kible-namesi, rehberidir.

2. Gezegenlere benzer halde Güneş sisteminden -Yusuf Balasaguni'ye göre- yer sisteminin dışındaki yıldızlar sadece bir daire, bir düzey üzerine yerleşmiş değil, belki onlar da dünyaya göre çeşitli uzaklıklara yerleşmiştir.

3. Şu kadar ki, onların koordinatları çeşitli olması ile beraber, herhangi bir yıldızın parlaklığı ve ışık soğurma miktarları da farklıdır.

Şairin böyle ilmi düşünceleri, tahminleri orta asrın büyük mütefekkirlerinden biri allame dedemiz Ebu Nasir el Farabi (870-950)nin "...bununla beraber birçok gezegen merkez ile onun etrafındaki şeyler ile çeşitli hallerde oluyor; işte böyle çeşitli hallerin onların her biri dünyanın etrafında bazen hızlı bazen yavaş dönmesinin özellikleri ortaya çıkıyor. Satürn hareketini ayın hareketi ile kıyasladığımızda sanki böyle” diyen tartışmalar ile aynı anlamda olduğunu görürüz.

Şunu memnuniyetle tekrarlamamız lazım ki, Yusuf Balasaguni kendi eserinde güneş ve gezegenlerin adlarını çok eskiden ananeye dönüşen Yunanca, Latince ya da Arapçasını kullanmadan belki imkân olduğu kadar kendimizin eski Uygur dilinde kullanması da onun millete ve gök bilimine sahip çıktığının basit bir göstergesidir.

1. Hüküm

Eski Yunanistanlı filozof Geraki M.B (540-580) kendisinin (Kâinat Hakkında) adlı eserinde zeminin balon şeklinde olup kendi etrafında döndüğünü söylese de, lakin o da yıldızlar için hareket etmez der. Aristarx Samoskiy (MÖ 3.yüzyıl) ise yıldızların yerleştiği gökte güneş hareket etmiyor. Dünya ise merkezinde güneşin yerleştiği daire etrafında hareket ediyor diyerek kendi fikrini ortaya koymuştu. Aristarx'ın bu nazariyesine müracaat eden Orta Asyalı ünlü âlim Ebu Reyhan Beruni (973-1048) kendisinin (El Kanun, El Mesudiye) adlı eserinde dünyanın hareketi, onun âlemin merkezinde sabit durması hakkında birçok kıymetli fikir ve düşüncelerini ortaya koymuş olsa da, bu fikirler sonraki zamanlarda dikkate alınmamıştır.

Gerçekten, Hindistan Miladi 6. asra ait gök bilimi hakkındaki bilgilerin müellifleri yerin kendi yörüngesi etrafında dönmesi, ay kendisine güneşten ışık almasının ortaya çıkması gibi kaynaklar malumdur.

Yusuf Balasaguni, Ptoleme'nin Geotsenrlik Nazariyesini temel bilgi kaynağı olarak kullansa da o yine de dünya çapında gök bilimi ilminin en sonraki başarılarına uyan ve âlemin yaratılışı hakkında kendine özel düşüncelerini ortaya koymuştur. Mesela,

137. *Bulardin tövenrekte yalçîñ turar,*

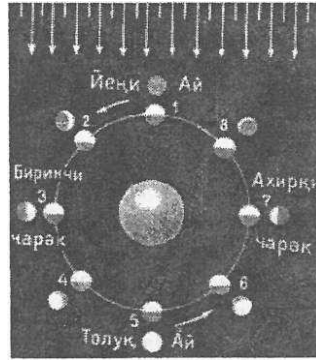
Quyaşqa uddul baqsa, tolun bolar,

“Bunlardan en altta bu Ay dolaşır;

Güneş ile karşı-karşıya gelirse, dolun ay hâline gelir.”

diyor şair. Bu beyitten aşağıdaki gibi sonuç çıkarmak mümkündür.

1. Ay dünyanın etrafında dönüyor.
2. Dönme süresinde o fazlasında değişmeler ortaya çıkıyor ve ay büyüyüp küçülüyor.
3. Ay kendisi ışık saçmıyor belki güneşten ışık alıyor.
4. Ay'a özel bir gezegen dediğine göre, dünyanın bir doğal tevabi demek daha doğru gibi geliyor.

Aslında şairin dünya ve onun kendine özel doğal sıfatları hakkında birer net fikir bildirmemesi kendi zamanına göre çok dikkatli olduğundan olsa gerek diye tahmin etmemiz mümkün. Öyle olsa da onun

744. *Bu ay burci Sertan, bu burc özgidir,*

Öyi özgirür hem özi çörgilür.

“Ayın burcu Seretân'dır, bu ev döner;

Evi dönünce, kendisi de döner.”

833. *Yene burci Künniñ u sabit erur,*

Bu sabit deginim tegi çin bolur.

“Bir de güneşin burcu sabittir;

Bu sabit dediğim, temeli sağlam olduğu içindir.”

834. *Bu kün burci Arslan, u tevrimes,*

Tevrimes bolgaç hem oyi buzulmas,

“Güneşin burcu Arslan'dır ve bu burç yerinden kımıldamaz;

Yerinden kımıldamadığı için de evi bozulmaz.”

Diye hakkında görüş belirtmesinden güneş ile ay dünyayı değil, belki dünya ile ay (sabit hareket etmez) güneş kâinattan bir yıldız olduğundan etrafında dönüyor, diye tahmini fikrini fark edebilir bu kendi zamanında: “Bizim âlemden başka da bir âlem mevcut. Onun içindeki güneş ile ay dünyaya benziyor. Güneş, bu büyük ateşten ibarettir. Asla Tanrı değildir” diye eski Yunanlı Anaksaor (MÖ 500-428) fikrinin Uygur edebiyatındaki delilidir.

2. Karşılaştırma

İlim ehline açık ki, şimdiki güneş sistemine ait olan gezegenlerden sonraki üçü Uranüs 1781yılı İngiliz gök bilimcisi Gerşel Uliyam Fridrix (1738-1833) tarafından Neptün (1846) Fransız âlimi Leverbe Urben Jan Jozef (1811-1877) ve İngiliz gök bilimcisi Adams Jon Kauç (1819-1892) tarafından ve sonraki 9. gezegen Plütön 1930 yılı Amerikalı gök bilimci Tombo tarafından keşfedilmiş ve yörüngeleri netleştirilmişti.

Dünya gök bilimcileri güneş sisteminde 40 bine yakın küçük gezegenin var olduğunu tahmin etse de şimdiye kadar onlardan sadece 2 bine yakını bulunup onların hareket yörüngesi hesaplanmış ve gökyüzü haritalarında yerleri belirlenmiştir. Buda “*Kâinat taşlarından oluşmuştur. Güçlü ve hızlı dönme hareketi sonucunda o sağlam yapı ve sabitliğe sahiptir. Eğer bu sürekli hareket durursa o zaman gök yığılıp düşmüş olurdu.*” diyen Anaksagor’un ilmi teorisi 2500 sene sonra ispatlandı.

Demek, Yusuf Balasaguni zamanında en yüksek yenedünyaya göre en dıştaki gezegen Seken yani Satürn idi. Mütefekkir edip sözde gezegenlerin kendi yörüngesini doğru

göstermekle beraber, onun yıllık gözükme haletini ekliptikayıldızlar topluluğuna göre ilişkilerini bile bugünkü gök bilimi hesap derecesine yakın halde demiştir.

Bulardın eñ üstün Sekentir turur,

İkki jil, sekkiz ay bir burcda qalur,

“Bunlardan en üsütte Satürn durur,

İki yıl, sekiz ay bir burc'ta kalır.”

Diyor şair. Satürn'ün (iki yıl, sekiz ay, bir burçta kalması o yörüngede aldığı mesafeyi 12 burç ile çarptığımızda 33 yıl 6 ay oluyor. Bu rakam şimdiki gök bilimi hesabında 29 yıl 45 gün 8 saate denktir. Bu Satürn'ün, özel yılı, açıkçası Satürn güneşi 30 tropik yıla yakın bir zaman içinde tam bir kere dönmeyi tamamlıyor, demektir. Burada Yusuf Balasaguni'nin yıl ve ayları Kameri takvimine göre aldığında Kameri yılın 10-11 gün eksik olması dikkate alınıyor. Aradaki fark yine azalıyor.

İkkinçi orunda turidu oñay,

Qalidu bir burcda del on ikki ay,

“İkinci sırada duruyor kolay,

Sabittir bir buruc'ta kalır.”

diyor edip. Bu onay, Jüpiter gezegeni her bir burçta bir yıl durup 12 yılda güneş etrafında tam bir kere dönmeyi tamamlıyor demektir. Bugünkü hesapta Jüpiter özel yılı, güneşi tam bir kere dönmesi için 11 yıl 86 gün 2 saat olmaktadır.

Edibin Kameri hatası 9 ay civarındadır. Güneş sistemindeki en büyük iki gezegenin güneşten uzaklığı farklı olduğu gibi Satürn 1 milyar 429,3 milyon kilometre, Yugagger 778,3 milyon kilometre olup onların kendi yörüngelerindeki hareket yönleri de farklıdır. Mesela Satürn kendi dairesi etrafında saniyede 9,64 kilometre hız ile dönmektedir.

2. Hüküm

Yusuf Balasaguni, kendi eserinde dünya grubundaki, Merkür, Venüs ve Mars gezegenlerinin kendi yörüngeleri etrafında dönmesi ve yıllık görünme hareketlerinin zamanını bildirmemiş olsa da o Merkür yörünge hızı 47,9 kilometre saniye Güneşi devri 176 güne eşittir.

Venus'ün Güneş etrafını tam bir kere dönmesi 224 gece-gündüz 16 saat 49 dakika 0,62 yıldır.

Mars'ın yıldızlara göre görünme hareketinin dairesel dönmesi 686 gece gündüz 23 saat 31 dakika 22,7 saniye olduğunu –malum tarihi hatalar olsa da- bildiğine şüphelenmek mümkün değildir.

V. İ. Lenin'in kâinat ve tüm varlıkların kişilerin şuurunda kendi başına olduğu hakkında Aristoteles'in düşüncelerine yüksek değer verdiği aşikârdır. Onun bu değerlendirmesini hiç tereddüt etmeden Balasaguni kâinat ve pozitif bilimler hakkında düşünce ve tekliflerine uygulamak mümkün bunu edibin;

4381. Yene ce'miy tefriq, misahetke öt,

Yette qat pelekni bir tal çöpçe tut,

“Sonra cemi, tefrik ve mesahayı geç;

Yedi kat feleği, bir çöp parçası imiş gibi, avucunda tut.”

diyen fikrinde açıkça görebiliriz. O, (yedi kat gök)ü anlamak için ilk önce matematik, geometri, trigonometriye benzeyen sayısal bilimleri öğrenmenin çok önemli olduğunu bunun için yine eski Yunanistanlı Pisagor Evdoks Kindski tarafından Miladi (408-355) Evklid (Arapça Uqlidus, (MÖ 355-315) aynı âlimlerin sayısal bilimlere özellikle matematik ve gök bilimine ait eserleri mütalaa kılmak gerektiğini söylüyor.

Şairin evladını çeşitli ilimleri öğrenmeye davet etmesi onun dikkatini çekmesiyle olan konuşmalarında güzel ifade ediyor.

4376. Bulardin soñ emdi 6u yultuzçidur,

Korersen, bu yol bek iniçke erur.

“Bunlardan sonra da müneccimler gelir;

iyi'ce dikkat edersen,”

4377. Yil, ay, kün hesavi bulardin bolur,

Kereklik erur bu hesap ey cesur.

“Yıl, ay ve günlerin hesabını bunlar tutarlar;

Ey kudretli insan, bu hesap çok lüzumlu bir şeydir.”

4378. *Oqi hendesini, deseñ bileyin,*

Eçiligay esrar işigi şuniñdin keyin.

“Bunu öğrenmek istersen, hendese okumalısın;

Bundan sonra sana hesap kapısı açılır.”

4379. *Toluq bil kopeytiş, bölüş ve kesir,*

Kamalga yetişke emtihandur bir.

“Darb ve taksim oku, bütün kesirleri iyice öğren;

Bu kâmil bir insan için, mükemmel bir imtihandır; bunu yap.”

4380. *Bu tez'if ya ten'sifni sen yaxşı bil,*

Eger bilseñ, andin sanaq cezir qil.

“Sen taz'if ve tansifi iyice öğren;

Bunları öğrendikten sonra, aded cezrini ele al.”

4381. *Yene cem'i tefriq, misahetke öt,*

Yette qat pelekni bir tal çöpçe tut.

“Sonra cemi, tefrik ve mesahayı geç;

Yedi kat feleği, bir çöp parçası imiş gibi, avucunda tut.”

4382. *Tiliseñ yene sen algebrani uq,*

Yene Oqlidusniñ işigini soq.

“Daha da istersen, cebir ve mukabele oku;

Bir de Oklidis'in kapısını da iyice çal.”

4383. *Bu acun, axiret işini, işen,*

Qilur âlim buni hesaplaş bilen,

“Gerek dünya işi, gerek ahiret işi olsun, inan ki.

Âlim bunları hesap ile birbirinden ayırarak, zapteder.”

Diyor âlim medreselerde dünyevi ilimlerin dışlandığı bir devirde.

4384. *Buzulsa hesap ger, ey aqil kişi,*

Buzulgay her ikki dunyaniñ işi,

“Hesap bozuluru, dünya ve ahiret işi de

Onunla birlikte bozulur, ey iyi insan.”

Diye sayısal bilimlerin hayati ehemmiyetini çok iyi değerlendiren edip insan kendi akli ile bilim ve tecrübelerin vasıtasıyla tüm kâinatın sırlarını adım adım bilmeye muktedir olduğuna şüphe etmiyor. Bu, şairin felsefi dünya görüşünü toplum değerlerinin malum materyalist elementlerini yansıtır. Onun görüşüne göre, âlemi hareket mekân ve zaman ile onların objektif özellikleri ile direk bağlıdır.

Balasaguni'nin dünya görüşünün asıl mahiyetine bakılınca o, “akıl Huda, Huda akıldır” diyen Anaksagor nazariyesini net halde ortaya koymasa da zaman buna izin vermezdi. Lakin şu Yunan filozofunun “Kâinatı yaratan ilahi akıl (Yunanca Nus), her zaman hareketteki Güneş ile Ay yıldızlarda ve gökteki havada onun içindedir.

Ebedi döngüsel hareketin kendisiyle uyumu ve parçalanma hadiselerini meydana getiriyor.” diyen umumi düşüncesini görmek mümkündür. Bu karşılaştırma düşüncesini şairin “İnsanoğlunun kıymetinin bilim ve akıldan olduğu hakkında” söylediklerini doğruluyor.

*150. Bilim berdi, insan zoraydi bugün,
Aqil berdi, şuña yeşildi tügün.
“Ona bilgi verdi ve insan bugün yükseldi;
Ona anlayış verdi ve böylece düğümler çözüldü.”*

*154. Aqil qayda bolsa, ulugluq bolur,
Bilim kimde bolsa, büyüklük qonur.
“Anlayış nerede olursa, orası ululuk kazanır;
Bilgi kimde olursa, o büyüklük bulur.”*

Mütefekkir şairin (çözüldü düğüm) ibaresinde âlemin sırlarının akıl anahtarıyla açılışı, ilahi aklın buna kâdir ve sonsuz olduğunu, insan aklının şu ilahi aklın içinde olduğunu, onun ruhun zerresi olduğuna işaret eder. Demek şairin bakışında insan, maddi dünyanın evladı, onun sanki materyal gibi her zaman harekette ve ilerlemesinde.

Kendini “temiz ve saf bir zahit” kabul eden Yusuf Balasaguni gerçekten de kendi devrinin İslam akidelerinde şüphe etmeyen biri idi. Bunu biz, onun “Yedi Yıldız ve On İki Burç” beyanında sanki eski Rum ve Yunanistan gök bilimcileri, Mısır kâhinleri, Hint rahiplerine benzer şekilde bazı gezegenlere Tanrı sıfatlarını vermesinde görebiliriz. Mesela;

*133. Üçinçi Kurudtur,, gezepte yürür,
Qayan barsa, barliq yaşargan qurur,*

“Üçüncü olarak, Merih gelir, gazapla dolaşır;

Nereye bakarsa, yeşermiş olan kurur.”

Diyor şair Mars hakkında. Aslında Mars eski Rumluların dini-efsanevi savaş ilahının adı olup o, Yunanlıların düşüncesinde bile sanki öyle savaş ilahı sıfatında Ares diye adlandırılmıştır. Arapça Mirrix, Farsça Behrem diye adlandırılan Mars'ı doğu müneccimleri “bu yıldız iyi yıldızlar topluluğunda görünse iyi, kötü yıldızlar topluluğunda görünürse kötü” diye kabul edip onu münafıklığın remzi saymıştır. Farsların Mars'ı “Behremi Felek, yani felek padişahı diye adlandırması “Huda” âli şeref adının İslami değişmesidir. Bu gezegenin işte böyle adlar ile anılması ve onun gök seferlerinde peyda olmasıyla beraber milletin birer bela ya da savaş oluyor diye endişelenmesine sebep olan şey, onun renginin kan renginde görünmesi idi. Bugünkü gök bilimi ilminin tespitinde, Mars'ın üstündeki toprak katmanı kırmızı renge yakın olduğu için, o güneş ışığını yansıttığında, işte öyle kırmızı, kana benzer gözüktür.

Şairin bazı gezegenler için yaptığı tarif yine malum derecede efsane rivayet karakterine sahip olsa da, o çoğunlukla eskiden avcılık, hayvancılık ve tarım ile uğraşan Uygur halkının gezegenlerin yıllık ve dönemlik hareketini inceleyip iklim ve hava durumundaki değişimleri fark etme yeteneğinin numunesidir.

Beşinçi Sevittur, söyümlük özi,

Ubaqsa, körersen xuşalliq yüzi,

“Çok iyi biridir, sevimli özi,

Ona baksan, görürsün güler yüzü.”

diyor edip Venüs yıldızı hakkında. Malum ki, bizim ecdatlarımız Venüs gezegenini, en aydın yıldız diye bilip onu “Ateş Yıldızı”, “Gök Ordusu”, “Sabah Ve Baharın Elçisi” olarak adlandırır, o aslında “mutluluk ve saadet hamisi Umay annenin güneş tanrısı” tarafından alınan çok sevdiği kızı diye bilinmiştir ve özellikle kızlar ve kadınlar şans dilemek için ona ilticada bulunmuştur.

Gerçekten, Venüs gezegeninin Mart, Nisan aylarında, sabah zamanında (doğmasını) Mergen ve Oğlak yıldızlar topluluğunun arasında gördüğümüzü farz etsek yukarıdaki efsanenin hayati gerçek olduğunu görürüz. Vadi bostanlarında çiçekler açılıp yaylalarda mallar çoğalıp çiftçiler ürün alma peşinde, yere tohum saçtığı şu dakikalarda tüm kâinatın uyanmasından haber verip Venüs yıldızının ışık saçıp durması, Yusuf Balasaguni'nin tabirindeki “mutluluk yüzünü” görmenin işaretidir.

Demek gezegenler ve yıldızların tümüne edip tarafından verilen icabı “iyi” ve selbi “kötü” sıfatlar malum efsanevi ve malum diyalektik karakteri ifade etmiştir.

Şunu ilave etmek lazım ki, kendi eksenini etrafında saat yönünün tersine dönen Venüs’ün dönme devri 117 gündür. O kendi eksenini etrafında saniyede 35 kilometre hız ile hareket edip güneş etrafını 224 gece gündüz, 16 saat, 49 dakika 0,62 yıl içerisinde tam bir kere döner.

4. Hareket Aksiyonu

Bizi çevirip duran gökteki tüm yıldızlar normalde ay olmayan gecede dünyadan bakan insan, 3 bine yakın yıldız ve yıldızlar topluluğunu görebilir. Kendi terkibi içine giren galaksi merkezinin etrafında doğa kanunu esasında döndüğü her bir kişi için malumdur. Cümleden bizim güneşte, aslında oda bir yıldız olduğu için kendi etrafındaki şimdilik malum 9 gezegen ve binlerce asteroit ve göktaşı ile beraber galaksi merkezini dönüyor.

“Ateş ve Huda bir” diyen eski Yunan mütefekkeri Gippas (MÖ 574-522), “*Varlığın başlangıcı ateştir. Her şey ateşten yaratılmış ve sonunda her şey ateşle yok oluyor. Âlem ateşli bir merkezi dönüyor.*” diyen ilmi düşüncesini birinci olarak ortaya koymuştu.

Bugünkü gelişen yüksek gök biliminin tespitlerine baktığımızda, bizim güneş sistemimiz galaksi merkezini tahmini saniyede 280 kilometre hız ile 200 milyon yıl içinde tam bir kere dönmektedir.

3. Karşılaştırma

Yukarıda bir kere vurgulayıp geçtiğimiz gibi eski dünya gök bilimcileri gezegenleri sürülme harekette diye bilse de lakin yıldızları komple hareket etmeyen gezegenler diye kabul etmiş ve millete öyle anlatmışlardı.

Tevrat’tan:

Âlemin yaratılışı: 1. Her şeyden önce Huda tüm âlemi yarattı. 2. Yaratılış başlatıldığında dünya şekilsiz ve üzerinde hiçbir şey olmayan bir gezegen olup her yer karanlıktı. Huda’nın ruhu su üzerinde uçuyordu. 14. Huda yine; (gündüzü geceden ayırıp ve zamanı belgeleyip gün, mevsim, yılın olması için gökte aydınlık verici gezegenler olsun, 15. Hem bu gezegenler ışık saçıp dünyayı aydınlatsın diye emretti. Huda’nın emri ile öyle oldu. 16. Huda aydınlık veren iki büyük gezegeni yarattı; güneşi gündüzü aydınlatmak için, ayı geceyi aydınlatmak için ve Huda yine yıldızları da yarattı. 17-18. Yeryüzünü aydınlatmak, gece ile gündüzü yönetmek ve aydınlığı karanlıktan ayırmak için Huda aydınlık veren

gezegenleri gökyüzüne yerleştirdi. Ve onların güzel olduğunu gördü. 19. Gece ile gündüz geçip bu 4. günü oldu.

Eren bağ-4-5 Huda'nın âlemi yaratması süresinde böyle olaylar oldu, Huda âlemi yarattığında yerde ot, çimenler ve tarım yoktu. Çünkü Huda daha zemine yağmur yağdırmamıştı. Onunla beraber yerde insan da yoktu. 6. Amma yerden su çıkıp tüm yeryüzünü suladı.

7. Sonra Huda topraktan Adem atayı yarattı ve ona hayatlık ruhunu üfledi. Bununla beraber Ademataya can girdi.

Havva annenin yaratılışı, sonra Huda “Adem atanın yalnız yaşaması iyi değil, ona eş olacak bir yardımcı yaratayım” dedi.

21. O yüzden Huda Âdem Ata'yı çok ağır uyutup o uyurken onun bir tane kaburgasını alıp orayı etiyle kapattı.

22. Huda aldığı kaburgadan bir kadın yaratıp onu Âdem atanın önüne getirdi.

23. Âdem ata mutlu halde: “İşte şimdi kemiği benden olan, eti benden alınan bana benzer biri oldu. O (kadın) deniliyor. Çünkü o erkekten alınmış dedi.

İncil'den:

Yuhanna'da beyan edilen iyi haber, 1. Herkesten önce (Huda'nın sözü) vardı. O Huda idi ve kendisi Huda idi.

2. O, Âdem yaratılmadan önce Huda idi.

3. Onunla âlemdeki tüm şeyler yaratıldı. Var olan tüm şeyler o olmadan yaratılmış değildir.

4. “Huda'nın sözü” hayatın kaynağı olup bu hayat insanlara aydınlık getirdi.

5. Işık karanlığı aydınlatır. Karanlık ise asla aydınlığı yönetemez.

Âlemin, Âdem'in ve gece ile gündüzün yaratılması hakkında Tevrat'taki şu bilgiler vekâleten ve usul yönüyle değişse de anlam yönünden aynen İncil ve Kur'an'da beyan ediliyor. Özellikle bu dini efsane Kur'an-ı Kerim'in birkaç sure ve ayetlerine tekrar özleştirilmiştir. Özellikle böyle tekrarları âlemin yaratılmasında açıkça görebiliriz.

Kur'an Kerim'den

Şüphesiz ki Allahu Teâlâ gökleri ve dünyayı altı günde yarattı. Sonra Arş'ı üstüne yerleştirdi. Allah gece gündüzü yarattı. Gece ile gündüz birinin arkasından gelir. Allah güneş, ay ve yıldızları kendi emrine itaat edici olarak yarattı. Şüphesiz ki yaratmak ve emir vermek Allah'ın hükümranlığı altındadır. Âlemlerin padişahı Allah'ın derecesi yücedir. (7. Sure, 54. Ayet).

Allah yeryüzünü geniş yarattı. Yeryüzünde dağları ve deryaları yarattı.(13. Sure 3. Ayet). Allah gökleri direksizyarattı. Sizler onu görebilirsiniz. Sonra Arş'ı üstüne yerleşti. Güneş ile ayı kendi itaatine aldı (aynı Sure 2. Ayet).

Kur'an-ı Kerim'in 1992 yılında Taşkent'te basılan Özbekçe nüshasında çevirme ve izahlar müellifi âlim Elauddin Mensur, yukarıda bizim örnek aldığımız 13. Re'd suresi 2 ve3. ayetleri aşağıdaki gibi çevirmiştir.

2. Allah gökleri siz görebilesiniz diye direksiz yarattı sonra kendi Arş üstüne yerleşti, güneş ve ayı kendine itaat ettiren bir zattır. Onların her biri muayyen süreye kadar yani kıyamete kadar gezer.

3. O dünyayı düz yaratıp üzerine dağ ve deryaları peyda kılan zattır.

Biz gökte burçları yarattık ve görenler için gökyüzünü süsledik.

Göklerdeki, dünyadaki, onların aralarındaki ve yer altındaki her şey Allah'a aittir. (20. Sure 6. Ayet)

Dünya'ya inmemesi için Allah göğü durdurup duruyor.(22. Sure 65.Ayet)

Gökte burçları, ışık saçan lambaları yani güneş ve ayı yaratan Allah'ın bereketi yücedir. (25. Sure 41. Ayet)

“Allah gerçekten güneşi doğudan çıkartır. Sen onu batıdan çıkartsana” (2. Sure, 258. Ayet) diyen Tanrı âlemin yaratılışı, yıldızlar ve başka gök cisimlerinin peyda olması hakkında tekrar izahlar verip bunu anlamamanın zor olduğunu göze alıp “Biz insanlara beyan eden bu örnekleri sadece âlimler anlayabilir” (729 Sure 43.Ayet) diye sayısal bilimler ile uğraşan fazılları, onların bilimini itiraf ediyor.

Antik dünya düşüncesine göre objektif idealistlik akımın temelini atan kişi olarak kabul edilen Eski Yunanistan felsefecisi Platon [Arapça Eflatun: asıl adı Aristoteles (M.B.428-347)] dünyanın temeli çok geçmişte (Dünyevi Akıl) “doğal olmayan iptidai ruh mevcut” diye kabul etmişti. Onun düşüncesine göre, şekilsiz maddî dünya (madde) sonsuz fikir ve gayelerden

oluşmuştu. Gayeler akımının zaman ve feza ile ilişkisi yoktur. Ondan vücuda gelen hissi düşünceler geçici serap gibi nispi olup o zaman fezaya direk bağlıdır.

Hakikaten, düşünüp gören kişi Balasaguni'nin felsefi dünya görüşünde tıpkı Platon'a benzer üç temel mahiyeti yalnızlık/teklik yani ilahilik ve iyilik akıl ve ruh hakkındaki manzum nazariyeyi görür, elbette bu dünya görüşü hakkında bir mevzudur.

“Gerçek, kâinatın yaratıcısını ve asıl anne-babasını bulmak zor, bulsak bile onlar hakkında konuşmanın bir gereği yok” diyen mütefekkir büyük Tanrı tarafından çok yakışıklı yaratılmış Hudalar bile varlıktaki varlıklara benzemede daimi harekette olması lazım.

Demek, sonsuz hareket zamanın annesidir. “Eğer gök yaratılmasaydı”, diyor Platon, “o zamanda gündüz de, gece de, ay ve yıllar da olmayacaktı.” Bunun aksine göre sonsuz hareketin doğum ve ölümün açıkçası değişiminin annesi zamandır. O yüzden Yusuf Balasaguni:

125. *Yarattı alemni u xalap ezi,
Acunni yoruttı Kün ve Ay yüzi.*

*“Bütün âlemi dilediği gibi yarattı;
Dünya için güneş ve ayı aydınlattı.”*

126. *Yarattı pelek, kör, daim aylinur.
Hayatmu u birle tinmay çörgilidur,*

“Bak, feleği yarattı durmadan döner;

Onunla birlikte hayat da durmadan devreder.”

Diye Tanrı'nın önce âlemi, sonra yani dünya'yı yaratıp sonra gün ile ay göğe yerleşip zamanın vücuda geldiğini işaret ediyor.

Yusuf Balasaguni Uygur-Türk biliminin ilerlemesindeki büyük katkısı, Kur'an-ı Kerim; (Allah yedi kat göğü iki günde yarattı, her göğün işini kendine bildirdi. En alttaki göğü yıldızlar ile süsledik ve büyüttük. Bu işte galip her şeyi bilen Allah'ın takdiridir. (41. Sure 12. ayet) Gökteki şeyler ve dünyadaki şeyler Allah'a aittir. Allah yücedir, büyüktür, (42 Sure 4. Ayet) -diye tüm varlığı Allah ve onun iradesi ile bağlayıp anlatsa bile, ilahi ruh ilahi akıl göze alındığı zaman kendisinin sonsuz hareket, sonsuz değişim gayesini ileri sürmesidir. Bu, şairin mutaassıp ilahiyatçıların bakış açısı ile değil belki Yunan filozoflarının izinden gittiğini gösterir.

3. Karşılaştırma

1. Tüm gök cisimlerinin malum bir merkezi dönmediğine şüphe etmeyen Yusuf Has Hacıp yıldızların, yıldızlar topluluğunun yine de malum bir merkezi devrederek dönmesine şüphe etmemiştir.

2. O her bir yıldızın kendisinin de parçası olduğu galaksiyle birlikte bilinmeyen bir merkeze doğru sürüklenme hareketi olduğunu ortaya koyar.

3. Gerçi o, güneş sisteminin merkezinde dünya vardır diye bir görüş olsa da, bu dünya sisteminin kendi içerisinde ikinci bir çekme gücü ile merkeze doğru sürüklendiğine ihtiyatlı yaklaşmıştır.

3. Hüküm

Eski Yunanistan milli ekolü âlimlerinden Anaksimandır (MÖ 610-546) kâinat hakkındaki kendi nazariyesinde “Bilinmeyen bir merkez mevcut olup âlemdaki tüm şeyler şu merkezden ayrılmış”, demişe de, dedemiz Has Hacıp, kendi eserinde onu yani kâinatı Bayat yani Huda'nın yaratmış olduğunu ifade edip “Yarattı felek, gör, her zaman dönüyor” diye sonuç çıkardı. Demek belirsiz bir merkezi dönme ve ona göre sürüklenme şeklindeki hareket dünyanın ikinci bir belirsiz âlemden ve onun merkezinden çıktığı” Anaksimandrçe'ye göre ayrılıp çıktığı kesinlikle doğal bir durumdur.

Zamanındaki çok mutaassıp İslam âlimleri Farabi ve İbn-i Sinaların tabiat bilimlerine ait eserlerini öğrenmeye izin vermeyen şu orta asır cehaletinde şairin işte öyle yüksek görüşleri ileri sürmesi, gerçekten de cesaret ve hürriyet severliğinin ifadesidir. Biz bununla beraber Balaguni'yi asla Polyak halkının büyük evladı gök bilimcisi Nikolay Kopernik (1473-1543) in geliosentrik sistemi tespitlerinin tam aynısını ortaya koydu demekten uzağız.

5. Gök Evleri

Güneş sistemini ekiliptika etrafında yıllık dönme hareketinde olmasında o, işte şu ekiliptika etrafında yer alan 12 grup yıldız yani yıldızlar topluluğunun hareketini inceleyen ecdatlarımız onları “ev ükek” diye adlandırıp bu burca ait olan her bir yıldız topluluğuna aşağıdaki özel adları vermiştir. 1. Koza, 2. Uy, 3. Erendir, 4. Timsah, 5. Aslan, 6. Başak, 7. Terazi, 8. Çıyan, 9. Yay, 10. Oğlak, 11. Könek, 12. Balık.

Sonraki devirlerde sözde burç adlarının Arapça adlandırılması “Kutadgu Bilig” in 1984 yılındaki Uygurca, Pekin'de basılan kitabın 1360. sayfasında yazılan burçların Arapça izahında 4. sırada gelen Seretan 6. sıraya yerleşmiş Almas, direk İslam dini ve İslam edebiyatlarının etkisinden olabilir.

Kendi eksenini etrafında doğudan batıya doğru saniyede 2 kilometre hız ile dönen güneş bir saniyede ortalama 29,5 kilometre hız ile dönerken dünya her bir burçta yani evde bir aydan gök bilimi hesabına göre bu 30 dereceye denk konup 12 burca yani 360 derecelik yörüngeyi bir yıl süresinde bitiriyor. Böyle tekrar eden döngü devri dikkate alınarak insanlık bu 12 burcu mevsimlere bölmüş ve kalender (Arapça takvim) olarak kullanmıştır.

4. Karşılaştırma

Doğu klasik gök biliminde Münteheb El-Burç diye adlandırılan 12 burcu eski Arap müneccimleri 4 mevsime bölüp onları aşağıdaki gibi adlandırmıştır.

- A. Bahar burcu: 1. Hemel, 2. Sevr, 3. Cevza; abi, su
- B. Yaz burcu: 1. Seretan, 2. Esed, 3. Sunbile; nari, ateş
- C. Güz burcu: 1. Mizan, 2. Akrab, 3. Qevs; badi, şamal.
- D. Kış burcu: 1. Cedi, 2. Delv, 3. Hut; Haki, toprak

142. *Üç yultuz baharniñ üçü yazgidur,*

Qişniñdur üçisi, üçü küzgidur,

“Bil ki, bunlardan üçü bahar yıldızı, üçü yaz,

Üçü son bahar ve üçü de kış yıldızıdır.”

diye 12 burcu şiir ile kısaca ilmi anlatan Has Hacip onları aşağıdaki gibi ayırıyor:

- 2. a. Bahar burcu. 1. Koza, 2. Uy, 3. Erentir
- b. Yaz burcu: 1. Quçik, 2. Aslan, 3. Buğday başı
- c. Güz: burcu 1. Eşi, 2. Çıyan, 3. Yay
- d. Kış burcu: 1. Oğlak, 2. Könek, 3. Balık

Bu mevsimleri müneccimler: abi-su, Nari-ot, Badi-yel, hava; Haki-Toprak, diye dört unsura, -Doğu felsefesinde el iktisat bölmüş ise Has Hacip

143. *Üçü su, üçü yel, üçü boldi ot,*

Üçü topraq, bulardin dünya vucut,

“Bunların üçü — âteş, üçü — su, üçü — yel ve üçü — topraktır;

Bunlardan dünya ve memleketler meydana gelir.”

diye, kendisinin materyalistlik düşüncelerini ortaya koyuyor. Bu kendi zamanında, eski Yunan filozofu şair ve doktor Empedokl (MÖ 490-430) un nazariyesi ile birbirine uyuyor. O kendisinin “Doğa Hakkında” dediği eserinde her şeyin asıl maddesinde 4 şey vardır onlar “toprak, su, hava, od” şeklindeki fikrini ortaya koyup onların birleşip ve bölünmesinin iki nedene bağlı olduğunu ifade ediyor. Yusuf Balasaguni kendi destanında bunu:

144. Yegidur bularniñ birige biri,

Qoyup yavga yav, qildi ceñni neri

“Bunlar birbirlerine düşmandır;

Tanrı düşmana karşı düşman gönderdi ve savaşı kesti.”

145. Uruşmas bu yavlar, yaraşqaç üçün,

Küreşmes bu yavlar kötergeç öçin,

“Uyuşmaz olan düşmanlar kendi aralarında barıştılar;

Görüşmez olan düşmanlar öçlerini ortadan kaldırdılar.”

Diye ifade ediyor. Demek her iki şairin düşüncesine göre, birer nedenin üstün olması kâinat evoyutsiyalik ilerlemesinin çeşitli aşamalarını belgeliyor.

4. Hüküm

4373. Bulardin soñ emdi bu yultuzçidur,

Körersen, bu yol bek inçke erur,

“Rüya tâbire bakar, rüyayı daimâ iyiye yor;

Ey rüya yoran kimse, rüyayı çok dikkatli incele.”

Diye, gök biliminin çok zor olduğunu ve onun yaşam için çok önemli bir bilim dalı olduğunu belirten şair kendisinin şaheserine (yedi yıldız ve on iki burç yanına) özel bölümü eklemesindeki amaç, kendi halkının eseri gök bilimi ve kısmen hava durumunu inceleme ve keşfetmek hem Uygur milli gök bilimi ilmine daha da yaklaştırmaktır.

Birinci olarak; Kendi halkının zamanındaki astronomi ile ilgili ve kısmen meteorolojiyle ilgili gözlem ve tahmin tecrübelerine ilave olarak söylendiğinde Uygur milli gök bilimine bilimsel yaklaşması ile varislik etmiş ve

İkinci olarak; Kendi zamanındaki mutaassıp münecim ve din âlimleri; “gök cisimlerinin sırlarını bilmek sadece Allah’ın kendisine aittir” diye cahilce fikirlerini ortaya

koyduğu zaman aynı çağda maddiyat (Ş. P. Maddiyun) dünyası hakkındaki kendisinin haklı fikirlerini ileri sürdüremedeki amacı bir vasıta olarak faydalanmaktan tabii ve dünyevi ilimleri yasaklamayı sonlandırmaktı. Çünkü allame edibin söylediğine göre her iki dünyanın işini amaca uygun, Allaha da insana da doğru olanı yapanlar; kişilik hayatın direği akıllı ve kendini her taraftan yetiştiren kişilerdir.

4383 *Bu dünya, axiret işini, işen,*

Qilur buni âlim hesaplaş bilen,

“Gerek dünya işi, gerek ahiret işi olsun, inan ki.

Âlim bunları hesap ile birbirinden ayırarak, zapteder”

Dediğinde, Yusuf Balasaguni sanki Protagor (MÖ 480-410) benzer halde insanı tüm kâinatın merkezine yerleşmiş büyük bir güç derecesine yükseltiyor.

150. *Bilim berdi, insan zoraydi bu kün,*

Aqil berdi, şuña yeşildi tügün.

“Ona bilgi verdi ve insan bugün yükseldi;

Ona anlayış verdi ve böylece düğümler çözüldü.”

demek, akıllı ve zeki insan kâinatın eşsiz düğümlerini bir bir çözmeye ve onları kendi hayati ihtiyaçları için kullanmaya kadirdir.

Sonuç

Orta asırda yaşayıp icat kılan mütefekkirlerden Yusuf Balaguni'nin dünyaya olan bakış açısı, felsefi fikir ve düşünceleri bir kez bakıp geçtiğimiz, onun sayısal bilimlerle olan ilişkisi daha aydınlık ve berrak olur. Şairin halkımızın gök bilimiyle ilgili keşiflere aşırı mutaassıp şekilde değil, belki malum iptidai sade materyalist olarak kabul edip onu, ilmi değeri olan Uygur milli klasik gök biliminin başlangıcına oturabiliriz. O, halkının gelecek evlatlarının faydalanması için zemin yaratmıştır.

Mütefekkir edip doğanın kendi aralarındaki ilişkileri ve biyofizik özelliklerini bilmek ve incelemekte sayısal bilimleri anlamamanın ehemmiyetinin çok büyük olduğunu kaydetti. Bu da kendi zamanında, âlemi materyalist açıdan öğrenmeye ve anlamaya, kâinattan gelen, Allah ve âlemi bulmaya kâinatı yaratan tek Tanrı'yı sevmeye davet etti.

Allame dedemizin

4377. Yil, ay, kün hesabi bulardin bolur,

Kereklik erur bu hesap ey cesur.

“Yıl, ay ve günlerin hesabını bunlar tutarlar;

Ey kudretli insan, bu hesap çok lüzumlu bir şeydir.”

4389. Her işta paydiliq aval ilim ol,

Keyin qalsa ilim, yetmes işqa qol,

“Her iste önceden bilgi edinmek faydalıdır;

Bilgi sonraya bırakılırsa, insan isinde muvaffak olamaz.”

Diyen nasihatine göre davranırsak ilme âşık olmakla beraber milli gök bilimimizi ilerletmede daha da araştırmamız ve ter dökmemiz lazım. Birinci olarak sayısal bilimlerle uğraşan âlimlerimiz ve mühendislerimizin yükü çok ağır bunun yanında bir o kadar da şerefli.

Almuta 1988

II.12. Büyük Edip ve İslam Akidesi (Ēllamē Ēdip Vē İslam Ēqidiliri)

70'li yıllardan sonra Orta Asya'daki Uygur Edebiyatını büyük temsilcisi anlatan büyük edip Yusuf Has Hacip destanının günümüzde Uygur, Özbek, Kazak dillerinde neşredilmesi ve Rusça ile Çince'ye çevrilişi (1870.yılında) Macar âlimi German Vambéry önderliğinde Uygur araştırmalarında "Kutadgu Bilig" çalışmalarını bir basamak yukarı götürdü.

Tarih noktasından baktığımızda, şu kısa zaman içinde mütefekkir edip ve onun eseriyle ilgili dünyanın çeşitli şehirlerinde "eski Sovyet İttifakı, Cunga, AQŞ, Türkiye ve başka ülkelerde" bütünüyle şairin anavatanı azizane Kaşgar şehrinde 27-28 Ağustos 1986 tarihinde ilmi toplantılar düzenlenip bütün dillerde anlaşılabilir bildiriler okunup makaleler yazıldı. Edibin mübarek bedeninin defnedildiği Kaşgar'da onun türbesi yapıldı. "Kaşgar Uygur Neşriyatı" tarafından onlarca filozof ve edebiyatçıların makalelerinin bulunduğu "Kutatgu Bilig Hakkında Beyan" adlı 4 ciltlik kitap yayınlandı. Bunların tümü övülecek çalışmalardır.

Biz bu makalemizde eski edebiyatımızı seven sıradan biri olarak "Kutadgu Bilig" hakkında çeşitli dillerde yazılan makaleleri gözden geçirerek bazı fikirlerimizi ortaya koymak istiyoruz.

İlk önce şunu söylememiz gerekir ki, şimdiye kadar yazılan edip ve onun destanı hakkındaki makalelerin Uygur, Özbek, Kazak, Kırgız, kısmen Çin ve Rus dillerinde çoğunlukla mazmunlar özetlenerek yazılmıştır. Onunda zikredilen özellikler niteliklerinin tümünü idealleştirmeye çalışma hatta edibin ilmi dünya bakışı, onun kendisine ait metodolojisini aydınlatmada, onu o zamanki hadiseler mahiyetinden, kendi içinde etkilenen çeşitli siyasi, iktisadi ve içtimai merkezden ayırıp edibin dünya görüşünü ilmi komünizm esaslarının nazari talimatı sisteminin mizanına koymak ve sonuç çıkarmak sıkıntı olmuştur.

Müellifin kendisi, kendi zamanının "demokratik" derecesinin zirvesine ulaşmasına rağmen bazı müellifler "Kutadgu Bilig" i cahilce sadece sınıf ve parti prensipleri esasında tahlil etmiştir.

İşte bütün bunlardan ortaya çıkan kimileri; Has Hacip'i fatalist (kadere ve alın yazısına inanan), düalist (dünyanın cevheri, birbirine muhtaç olmayan iki denk şeyden ruh ve materyalden oluşur) diye bakıp materyalizm ile idealizm arasında uyum sağlamaya çalışan şahıs derken, kimileri "panteist" (Allah ile tabiat'a bir, kendi içlerinde uyuşup felsefi talimata esas kabul eden), "metafizik" (varlıkların ilk cevheri hakkında, insanın mahiyeti hakkında, kişinin kendi tecrübesi ile anlamasının mümkün olmadığı şeyler hakkında bilme karşı hayali

tasavvur eden ve hatta malum derecede materyalist idi, diye düşünürken onun eseri “İslam etkisi ile meydana gelmiş eser” “yüksek yetkilerin vekilleri iradesine hizmet eden eser”, “insaniyeti anlatan saf didaktik eser” hatta “İslam dinini teşvik etmeye başlayan eser”, gibi benzer söz, bir bedene uyum sağlayan bazen birbirine tamamen karşı fikirleri ortaya koymuş.

Malum ki metodolojik ehemmiyete sahip olan ilmi prensipler bütününde yine önemli bir prensip yani tarihi prensip de mevcuttur. Bu prensip toplumsal vakaları da şu sırada edebi cereyana uygun şeriatla, zaman ve mekân dairesinde öğrenmeyi, tarihi bağlam zemininde telkin kılmayı, değerlendirmeyi zaruri kılar.

Gerçekten de, birkaç asırlık, mesafelerden geçen Uygur yazılı edebiyat tarihinin gelişme aşamaları, bu gelişmelerin özel yasalarını bilmeden, birçok meseleleri ayrı devirlerdeki edebi eserlerin mazmununu, karakterini, onun kendisinden önceki devirlerdeki edebi hayat ile ayrı ediplerin bu edebi çevredeki yerini, tarihi işlerini doğru yansıtmamız kolay değil. Çünkü toplumsal hayatta, bütünüyle edebi hayatla ilgili bir olay nasıl olmasın; o, genelin bir halkası olarak ortaya çıkar ve somut görünüş olarak hayat bulur.

Çoğunluk tarafından belirlendiği gibi Yusuf Has Hacıp edebiyattaki güzel araçlar ile kendi zamanındaki halkın yaşam ideolojisindeki, onun niteliğini kısmen de olsa yansıtmakla beraber kendi düşünceleri, amacı, ahlaki ve estetik düşüncelerini, arzu ve isteklerini kendisinin duygularını ifade etmiştir. Edibin İslam dini ve şahsın sosyal hayattaki önemi hakkındaki görüşleri şu cümlede dir.

Bizim asıl fikrimiz, Yusuf Has Hacıp’in aynı İslam dinine, İslam etkisi ve estetiğine göre özel düşünceleri ve inanç akidelerini aydınlatmak olduğundan, adı geçen dinin Orta ve Merkezi Asya’da hükümler ideolojisi olduğunu, tarihi yolculuğunu kısaca hatırlatmaktır.

Orta asırlardaki (biz esasen 7-15 asırları dikkate aldık), merkezi Asya Yedisu ve Orta Asya bölgelerinde ezelden yaşamakta olan halkların tarihine baktığımızda onların kendi aralarında kanlı savaşlar karşılığında birinin yerini birinin aldığı hanlıklar, sultanlar, emir ve beylerin egemenliği başladığını, şiddetli savaşlar sonucunda birinin yerini birinin aldığı dünya çapındaki büyük dinler (bunlar: Buda, Hristiyan, İslam ve Hinduizm) in elinde olduğunu görebiliriz.

Yusuf Balasaguni doğumundan bir ve iki asır önce yukarıda söylediğimiz toprakların egemeni Karahanlılar sülalesi (840-1218) İdikut Uygur Hanlığı (850-1335) Samanilar Padişahlığı (874-999), Gazneliler Sultanlığı (962-1186), Selçuklular sülalesi (1038 yılından 14 yüz yıla kadar), Harezmi Şahlığı (305-1232) taht varisleri idi. Şair Yusuf Balasaguni’nin

eser yazmak ile uğraştığı 11. asrın ikinci yarısında İdikut Uygur devletinden başka tüm yerlerde İslam dini en yüksek egemen ideolojiye dönüşmüştü.

Tarihi kaynaklardan bizce malum ki; Orta Asya'ya İslam dinini ilk defa yayan kişi, Emevi sultanlığının Horasan ve Seystan'daki vekili, komutan Kuteybe Bin Müslim'dir (doğum tarihi belli değil, 715 yılında Encan civarında isyan eden Araplar tarafından katledilmiştir).

Orta Asya da yaşayan Türk ve kısmen Fars Soğd dilli halklar Araplara göre ekonomi ve medeni gelişmelerde daha da üst seviyede olduğu için onlar İslamı kabul etmeye karşı idiler. Kuteybe kudretli ordu gücünü kullanarak 709 yılında Vahşet ve Buhara'yı, 712 yılında ise Harezmi ve Semerkant'ı işgal ediyor. Bununla beraber o, bu şehirlerde İslam'ı kalıcı hale getirmek için önlemler almıştır. Örneğin, 10. asırda yaşayan ünlü Arap tarihçisi Nerşahi'nin yazmasında Buhara halkı İslam dinini kabul etmediğinden dolayı, Kuteybe şehir halkının evlerinin yarısını boşaltıp o evlere Arap askerleri ve komutanları ile Arap tüccarları yerleştirmiştir.

İşte böyle girmeye başlayan İslam dininin Orta Asya'da kısa süre içerisinde yayılmasına bu devir açısından baktığımızda, ahlaki psikolojik, içtimai ve ekonomik destekler, en önemlisi yerli egemen temsilcilerin menfaatlerinin İslam'ı yayanların menfaatlerine uygun gelmesi etkili olmuştur. Bununla birlikte İslam akidelerinin kolay tarafları, (Örneğin: Onun öğütleri, farz ve sünnetleri, şeriat hükümleri ve başka kuralları yerine getirmek), tek Tanrılı başka dinlere göre biraz hafif olmasına sebep olmuştur. O yüzden bu din Orta Asya'nın çiftçileri ile göçmenlerin, hayvancılıkla uğraşan kişilerin kabul etmesine imkân verdi.

İslam dini Orta Asya ya 15. asır içinde yayılmış olsa da, İslam dini Uygurlar ve başka Türk dili konuşan milletlerin yaşamakta olduğu merkezi Asya'ya -özellikle Kansu Uygur Hanlığı (850-1028), İdikut Uygur Hanlığı, Yedisu vadisine- 14-15. asırlara kadar gelememişti. Bunun esas sebepleri aşağıdakilerden ibarettir.

Birinci: Pamir Dağı etrafları, Kuyinlun Dağları, Tarım sahilleri, Turfan Ormanlığı ve Yedisu vadileri istikametinde yaşayan Uygur, Karluk ve başka halklar kendi dönemine göre daha gelişmiş üretim araçlarına, ilim ve medeniyete sahip olduğundan, onlar hem toplumsal hem iktisadi yönlerden üstünlüğe sahiptiler.

İkinci: İslam dini Orta Asya'da resmi devlet dini olarak kabul edildiği dönemde tüm merkezi ve Kurigar bölgesi bugünkü Şinçan ve Yedisu bölgesi etrafında, yukarıda söylediğimiz gibi üç Uygur Hanlığı; Kansu Uygur Hanlığı, İdikut Uygur Hanlığı ve Uygur

Karahanlılar Hanlığı mevcut idi. Birbirlerine kan ile soydaşlık bağı olan bu devletlerin topraklarına başkaları kolayca baskın yapamazdı.

Üçüncü: M.Ö 6-5. asırlarda Hindistan'da meydana gelen Budizm M.Ö ve sonraki asırlarda Kurigar ve merkezi Asya düzlüklerinde de büyük çapta yayılmıştı. Hoten, Kaşgar, Kuçar ve Turfan gibi Uygur şehirleri Budizm dininin güven merkezleri olmakla kalmamış bu dinin Çin ve Orta Asya'ya yayılmasında çok önemli esas merkezleri olarak kabul edilmiştir. Merkezi Asya'da kurulan herhangi bir devlet Budizm dinini devlet dini olarak kabul etmek zorundaydı.

Dördüncü: Sözü edilen devirde Kurigar bölgesinin esas sakinleri olan Uygurlar müstakil yazıya, köklü bir yazılı edebiyat tarihine sahip olduğundan, ilim, hikmet, bilim medeniyet, tıp, müzik, inşaat ve başka dallar konusunda sadece Araplarla değil, günümüzün en medeni halklarıyla aynı seviyede hatta onlardan üst seviyededir.

Güvenilir tarihi kaynaklarda şu malumdur ki, 9. asrın ikinci yarısında Karahanlılar sülalesinin kurucularından biri Bilge Kadir Han vefat edip hâkimiyete onun oğulları Bazirhan ile Oğulçak varis olur. Bazirhan, Balasaguni vehasi (?), Oğulçak Kadir Han "Hakan" unvanı ile Talas'ı idare ediyor. 893 yılında Oğulçak hâkimiyet merkezini Kaşgar'a taşıyor.

Bazirhan 910 yılında öldükten sonra Oğulçak abisinden kalan tüm topraklara sahip oldu ve dul kalan yengesiyle yani (Satuk Tekin'in annesi ile) evleniyor ve Karahanlıların hakimiyet hakkını eline geçiriyor.

O zamanlarda kendisini Karahanlılar tahtının kanuni varisi olarak bilen Satuk Tekin hâkimiyeti kendi eline geçirmek için çeşitli planlar hazırlıyor. Sonuçta o İslam dinini kabul etme kararını alıyor. Satuk Tekin İslam'ı kabul etmede aşağıdaki maddeleri kabul ediyor.

1. İslam dinini kabul etmesiyle kendisine en güvenilir ve sadık kişileri toplamak. (Bu kişilere Hz. Muhammed'in din ile egemenliği birleştirme yolunda kurmuş olduğu kuralı hatırlatıyor).

2. Samaniler ve Arap Abbasiler Halifesinin egemenliğini ele geçirmek. Eğer mağlup olursa, Samaniler hâkimiyetine sığınmak ve onların askeri ve ekonomi yardımından yararlanarak Oğulçak'tan bağımsızlığını geri almak.

3. İslam bayrağı altında hâkimiyetini sağlamlaştırmak ve bağımsız Uygur hanlıklarını birleştirmek.

4. İslam dininin bazı özelliklerine dayanarak onun adil savaşlar hakkındaki fikirlerini destekleyerek Uygurların damarlarına sinen, Budizm ve başka dinlerin etkisinde yozlaşan savaşçı ruhunu eski haline getirmek.

5. İslami devlet dini aşamasına götürmekle beraber Orta ve Merkezi Asya'nın sınırsız topraklarına büyük Uygur devletini, yani eski ecdadı Alp Er Tunga'nın büyük Turan imparatorunu eski haline getirmek.

İşte böyle bir zamanın (İslam'ı doğuya yaymanın) fırsatını bekleyen Samaniler hükümdarı büyük bir kervanla Hacı Ebu Nasir Samani adlı diplomatını Kaşgar'a gönderiyor. Onların İslami Uygur bölgesine yaymak niyeti ile Satuk Tekin'in amacı aynı olup sonuçta "920 yıllarında Satuk Tekin ve Ebu Nasir Samani en yakınlarından başlayıp Kadir Han, Ogulçak ve onun şehzadelerini, komutanlarını tutukluyor, bazılarını öldürüyor. Bazıları şahadet getirip Müslüman oluyor."

Ebu Nasir Samani'nin nazik diplomatik yol ile Uygur bölgesine getirdiği İslam dini, Satuk Buğrahan'ın kılıçlı eli ile Uygur bölgesine yayıldı ve fazla zaman geçmeden, Karahanlıların devlet dini aşamasına yükseldi. İslam ideolojisi yolunda yapılan böyle mücadeleler Yusuf Balasaguni ve Kaşgarlı Mahmut'un yaşadığı zamanlarda da durmadı.

Yusuf Balasaguni, işte böyle tüm üretim vasıtalarının büyük zenginlerin eline geçtiği, siyasi hâkimiyet feodaller ve Şeyhülislam ve din âlimlerinin eline geçtiği bir dönemde çoğunluğu oluşturan halk çiftçilerin, hayvancılardan, ustaların yani zenginliklerini "gazavat" savaşları sonucunda ortaya çıkan çeşitli vergilerden devlet gücünün azaldığı bir devirde yaşadı ve eser verdi. Bununla beraber o Karahanlıların (955-978) egemen olduğu Musa Buğrahan zamanında ilim sahiplerine destek için; âlim, şair ve yazarların edebiyat ve sanatı geliştirmeye çeşitli imkânlarla zemin hazırladığı kendi paralarını bu yolda harcadığı bir devirde ortaya çıktı.

Bu devrin diğer bir özelliği şudur ki, bu zamanlarda Karahanlıların taht varisleri İslam dinini devlet dini aşamasına götürmüş olsa da, İdikut Uygur hanlığında Budizm egemendi.

Biz Orta asırlardaki yazılı Uygur edebiyatını, özellikle 10-13. yüzyıllardaki klasik edebiyatımızı incelemeye İslam dini ile beraber, Budizm kısmen de Maniheizm'i de gözden kaçırmamamız gerekmektedir. Bu yüzyıldaki klasik edebiyatımız hakkında, tartışma yapmadan önce hem İslam inanç ve felsefesinden hem tarikatlardan hem de Hristiyan, Buda ve Hinduizm ile olan kendi aralarındaki ilişkilerden haberdar olmamız gerekir. İlave olarak

İslam dünyasındaki halifelik ve hanlık yönetim sistemleri hakkında bilgi sahibi olmamız gerekir.

Hakikaten, klasik el yazması ya da taş basma halindeki orijinal eserleri gözden geçerseniz o, Tanrı ve Peygambere olan sığınma ile başlayıp edibin şu satırlar ile kendi eserini sonlandırdığına şahit olursunuz. Aslında, malum kendi klasik eserini yazmadaki asıl amacı kendisinin sosyal hayata, dünyaya bakış açısını, insanlık adına istek ve gayelerini, kendi yaşadığı zamana nispeten bazı isyankâr duygularını, bu hamd ü sena söz ve ilticalarında belirtmiştir. Böylece bunu biz Has Hacıp'in eserinde görebiliriz.

*U togra, bahörmet bir zahit erur,
İlimlik ve teqva, erig pak yürür,
“O doğru, saygılı bir zahit olur,
Bilimli ve takva, temizdir gönlü.”*

diye kendi şahsiyetine uygun değerlendiren yazar gerçekten de kendi döneminin evladı, saygı değer ve dinine bağlı Müslüman'dı. Bu yüzden kendi destanını “her şeyden kutsal ve yüce olan Tanrıyı övmekle başlar

*Cimi mömini sen keçür, ey xuda,
Tola rehmitidin toluq turgura.
Yetküzgin resulga tümen miñ salam,
Uniñ tört yariga yene er tura.
“Bütün müminleri affet, ey Huda,
Engin rahmetinden dolun doluya.
Bu günümüz için Resul'e bin selam,
Onun dört tarafına ve âleme.”*

Diyen sığınmacı mısralar ile tamamlar.

Yusuf Has Hacıp'in İslam dini ile olan ilişkisi onun ilmi ve dünyevi bakış açısındaki en karmaşık ve zor meselelerden biridir. Bunu eserdeki birçok münazara ve zıt görüşlerden bazı bedi vasıtalarından görebiliriz.

Yusuf Has Hacıp kimdir?

Bizce; düşünür, edebiyatçı yanında objektif bir idealist olup detaylı bakıldığında bir düalisttir. Çünkü İslam'ı “erkanü'd-devle” yani devlet direği kılmıştır. Karahanlılar başka dinlere karşı merhametsizce savaşmakta olup saraylarında görevli herkes devlete ve İslam

dinine sadık olma zorundadır. Bu dönemde tüm Uygur İslam bayrağı altına toplanması gerekir mi ya da bir parçası, Buda, Hristiyan ve Mani dinlerinde kalması gerekir mi? diye tartışmaların olduğu dönemde Has Hacip'in Kur'an'a şüphe getirici, ameli ve kalben dini şüphede olması mümkün değildi. Bununla beraber o kendi zamanındaki en saygı değer kişilerden biridir.

Herhangi bir dönemde ve herhangi bir cemiyette yaşayan biri için hangi ideal bir tabiata uygun insani düşünce lazımdır. Yusuf Balasaguni İslam dinini böyle iddialı görmüş ve İslam dinini yanlış anlatanlar yine insanların kendisidir diye düşünmüş. Bunun gibi o, İslam dininin tekrar yayılmasıyla tüm Türkler arasında daha da güçlenmesi taraftarı olmuştur. Örneğin:

Yegi hem körersen, ikki xil erur,

Yegi bolsa tuzaq kurulur.

Biri din yolida u düşmen bolur.

Bu, kapir, yegiliqni dayimu qilur.

U kapirga qattiq düşmen bolguluq,

Özini bu işqa pida qilguluq.

“Yenisini görürsün iki çeşit olur.

Yeni ise tuzak kurulur,

Bir din yolunda o düşman olur.

Bu kâfir yeniliği sürekli kılar,

O kâfir'e sert düşmam olmalı.

Kendisini bu işe feda etmeli”.

Kaşgarlı Mahmut'un tanık olduğuna göre, Kuçar şehri ile Uygur coğrafyasındaki dağ üstüne kurulan kale, Bugur Karahanlılar ile İdikut Uygur Hanlığının arasındaki sınır idi. Onun kuzey batısında İslam'ı kabul eden Müslüman Uygurlar, kuzey doğusunda ise Budist Uygurlar; yani âlimin izahıyla söylemek gerekirse kabileler ikamet ediyordu.

İşte, Yusuf Has Hacip olsun veya Kaşgarlı Mahmut olsun, kendi devrinin isteklerinden, ahlak ölçüsünden en önemlisi şariat kurallarından ayrılıp dışarısına çıkamazdı ve İslam dinine temkinli ya da bu dine muhalif düşüncelerde olması mümkün değildi. Bu yüzden her iki yazar kendilerinin geçmişten beri kan kardeşi olup aynı ırktan olduklarını çok iyi bilse de Müslüman olmayan Uygurlara tartışmasız düşman olarak bakmış ve onlara İslam'ı kabul ettirme taraftarları olarak davranışta bulunmuştur.

İslam dini için böyle sadakatli olan her iki yazarın amaçları birisi ideal devlet hakkında olup ikincisi ise Uygur dilini dünyada meşhur medeni diller arasına eklemektir. Bu sebeple Yusuf Balasaguni:

*Kapirçün xadim tut ve leşker, tolum,
Bu ceñde ölse ger, u bolmas ölüm.
Öyi mülkin koydür, butini iqit,
Uniñ orniga kurgin came, meçit.
Esir al ogul qızın, qilip kul-didek,
Elip olcılar gezine toldurmaq kerek.
Eçip islamni sen, şerietni yay.
Bolup yaxşı ozüñ, namiñ tarigay,
“Kâfir için güç ve asker topla,
Bu savaştta ölürse, ölüm sayılmaz,
Ev ve malını yak, putlarını yıktı,
Onun yerine inşa et cami ve mesçit,
Tutsak et oğul kızın, onları kıl köle,
Onları alıp hazineler doldurmak gerek,
Anlatıp islami sen şeriatı yay,
Olup iyi kendin, cihanda ünlü ol.”
Diyor.*

Kaşgarlı Mahmut Uygur devleti içindeki Müslüman olmayan Uygurlara karşı yapılan savaşları öven koşuklardan örnek olarak:

*Peçkem urup atlaqa,
Uygurdaqi Tatlaqa.,
Ogri, yavuz itlaqa,
Quişar kebi uçtimiz.
“Kamçı urup atlara,
Uygur'daki yaylaya
Eşkiya, hırsız, köpeğe,
Kuşlar gibi uçtuk biz.”*

Atlara eyer vurup Uygur bölgesindeki Müslüman olmayan Uygurların üzerine kuş gibi uçup geldik, diye yazıyor.

Sırası geldiğinde şunu da söylememiz gerek ki, bu mısralar bazı kişilerin işin aslını anlamadan “Eğer Kaşgarlı Mahmut gerçekten bir Uygur ise o zaman niye kendi halkını hırsız,

vahşi köpekler diye küfrediyor.” demeleri ve buna benzer boş laflar hiç delil teşkil etmez. Çünkü:

Birinci olarak, örnek verilen koştaki “beçkem”, “belgü” teriminden başka kelimelerin tümü şimdiki orta düzeyde eğitim alan herkesin anlayabileceği kelimelerdir. Ondan “atlaka”, “tatlaka” ve “itlaka” diye kapıya kadar gelen kelimelerdeki çoğunluk eki “lar” daki tavuşun kaybolması Uygur dilinin bir özelliğidir. Eğer bu kapıya kadar gelen kelimeleri şimdiki zaman Kazak, Uygur ya da Özbek diline çevirdiğimizde “attarga”, “tattarga”, “ittarge” ve “otlerge”, “gotlerge” ve “itlerge” olarak çevriliyor ve öyle okunuyor. Yönelme hali eki “ka” nın “ya” tavuşuna değışmesi normal durumdur.

İkinci olarak, o kim olursa olsun kâfir Uygurlara kardeşim, soydaşım diye şefkatli davranan Müslüman Uygur veya Türkün dine hıyanet etmiş olarak suçlanıp ağır cezalara maruz kaldığı, çok ciddi bir zaman idi.

Tarihin aynı döneminde bu durum, İslam ile gayri dinler arasındaki ideolojik savaşların çok keskinleştiğinin ifadesidir. Bu savaşta ilim sahiplerinin hangi safta yer aldıklarını bildirmeleri gerekirdi. Biraz halislik de tedirginlik de müşriklik, münafıklık sayılıyordu. Bu materyalistler gözünden baktığımızda, ideolojinin tüm formüllerini cümlesinden felsefe, siyaset ve adaleti din ile birleştirip onları ilahi talimatın dallarına değıştirmenin ifadesi idi.

Hakikaten Yusuf Has Hacıp’in dünyaya gözünü açtığı 11. asrın birinci çeyreğinde İslam Orta Asya düzlüklerinde yüksek ideolojiye dönüşüp sosyal hayatın tüm kan damarlarına sinmişti. Kendi devrinin medeniyet merkezlerinden sayılan Buhara, Ürgenç, Semerkant, Balasagun, Otrar Uygurlar diyarının eski şehirlerinden Kaşgar, Yarkent, Aksu, vs. şehirlerde yüzlerce mescit, medrese, kütüphane sadece hükümlan ideolojiye ait olarak gerçekleşecekti. İnsan hayatındaki önemli ehemmiyete sahip olan çeşitli duygular ile ilişkili şuur ve kalbe ciddi etkilerde bulunan amilleri içeren İslam, dini akide, dini mitoloji, lirik ve din hukuku mecmuası Kelamullah-ı Kur’an en üstündü.

İlahiyatçılar, Kur’an’ın mukaddesliğini yani onun ilahi felsefe kısmı olan “Tevrat” ve İncil’deki tefekkür ve tasavvurlar ile ilişkili olarak asırlar boyunca biriken Arap sosyal hayatının fiili uygulamaları, aneleri ve halkın yarattığı değerleri kendisinde toplayıp onları dini içerikte kanun kaideler mecmuasına dönüştürdüğü şeklinde ifade ediyor.

İslam dini ve ona itaat eden her bir topluluk, yerli hukuk, töre, adet meselelerini ihmal etmemeyi dikkate almıştır. İşte böyle şariat hukukunu bir sisteme oturtan (kıyas ve istihcan

bir kişi hakkında onun iyi faziletlerini söylemek ile eşdeğer) prensibini ortaya koyan ve geręekleřtiren ilahiyatçı Ebu Hanife En-Numan Es-Sabit, yani imam Azam (699-767) idi.

Herkese açık ki eski ve orta asır felsefesinde, malum derecedeki saf materyalistler ve idealistlerin karşılaştığı en önemli felsefeli mesele, kâinat ve ondaki hayati vakalara göre insanın ilişkileri meselesi idi. Özellikle bu İslam ortaya çıktıktan sonra daha da mürekkepleşen ve çözülmesi gereken bir meseleydi. O yüzden biz geçmiş klasiklerimizin tümünün tarihteki yeri ve önemini değerlendirdiğimizde onun şu meseleye verdiği cevap ve bu meseleyi nasıl gündeme getirdiklerini dikkate almamız lazım.

şundan anlayabiliriz ki, Yusuf Has Hacip'e kadar yaşayan tüm felsefeci ediplerin Platon ve Aristoteles, Farabi ve ibn-i Sina' ya kadar bakış açılarını aşağıdaki iki akıma bölmemiz mümkün:

Birinci, dünya ve doğa birdir. Doğa maddidir, doğa ruhtur, yani o Tanrıdır; doğadaki her bir canlı, cansız şeylerde görülür oluşudur. Bu dünya ve doğa fanidir. Doğa güzellikleri, manzaralar, lezzetler, yani hayat geçicidir.

İkinci, dünya ve doğa birdir, o ebedi, hayat güzeldir. Ondan faydalanmayı, paylaşmayı, kendi menfaati için kullanmak tabiat/Allah'ın iradesine karşı değildir. Bu dünyanın nimetlerinden huzur ve halvetinden, mutluluğundan pay almayan kişi, diğer dünyanın mutluluklarını da yaşayamaz. O dünya ki âlem için bu fani dünyada hazırlamamız lazım.

Sonraki asırlarda Ebu Hamit Muhammed İbni Muhammed Gazali (1058-1111) nin, esas aldığı ve İslam ideologları Ahmet Yesevi (XI. asır sonu 1166), Feridüddin Attar (tam adı Muhammed İbni Ebu Bekir İbni İbrahim 1148-1221), Süleyman Bakirgani (vefatı 1186) ve başkaları tarafından resmi dini akım olarak şekillenen Sofizm tıpkı ikinci düşünceyi ideolojiye esas kılmıştır.

Bizim anladığımız kadarıyla ikinci düşünce taraftarı olan Yusuf Has Hacip kendi zamanında devre göre güzel gayeleri gündeme getirip dünyanın asıl mahiyeti tabiat ve ondaki insanın önemi hakkında kati ifade bildiren sofizmin ilk rehberleri Hüseyin İbni Mensur Elhellac (858-922), Beyazit-i Bistami (vefatı 875) ve başkalarının zıt tartışmalarını daha da keskinleştirdi. Bunu biz destanın 39. bölümünden 81. bölümüne kadar, (demek bu destanın ikinci esas kısmı) Ögdülmiş, Küntoğdı ve Oğgurmuş'un kendi aralarında sohbet ve yazışmalarından öğrenebiliriz. Bunu Oğgurmuş'un Ögdülmiş ile olan tartışmasında "Oğgurmuş'un Ögdülmiş'e dünyanın ayıplarını, kötülükleri hakkındaki beyanı da"

Ögdülmiş'in Ogdurmuş'a dünya vasıtası ile ahreti bulmanın mümkün olduğunu anlattığı benzer diyaloglu bölümler daha da net delil olur. Örneğin:

Ogdurmuş:

*Canan bexti yaxşı bir nerse emes,
Qilur heqtin jiraq, dinga bela, bes.
"Canan bahtı iyi bir şey değil,
Halıktan uzaklaştırır, din'e beladır."*

Ögdülmiş:

*Neçe şundaq erse bu duniya hali,
Aççıq qılma, özge tiriklik yoli.
Bu qeñ duniya, özge küçep qılma tar,
Gunahkar quliga xuda pezli bar.
"Niye böyle oluyor bu dünyanın durumu,
Şikâyet etme başkalara hayatlık yolu,
Bu geniş dünyadır başkalara etme dar,
Günah yapan kişiye Allah'ın şafkatı var."*

Ogdurmuş:

*Bu duniya vapasız, bext biqarar
Neme bergen bolsa, yana tez alar.
"Bu dünya vefasız mutluluk vakitsiz,
Neyi verirse hemen geri alır,"*

Ögdülmiş:

*Yarattı xudayim bu ikki cahan,
Birin tapsañ, izle u birin haman.
"Yarattı Allah'ım bu iki cihan,
Birbi bulsan diğerini kaybedersin hemen,"*

Ogdurmuş:

*Pütin duniya meli cigilgan bilen,
Huzur bextte miñ jil yaşigan bilen.*

*Ne peyda axiri qara yer tegi
Bolur çünki aña koñur yer öyi.
“Tüm cihan malını tarıtsan bile,
Huzur ve mutlulukta yaşasan bile,
Ne fayda sonuça gireceksin toprağa,
Olur, çünki ona siyah toprak evi,”*

Ögdülmiş:

*Bedenge kiyim hem qocaqqa yemek
Qerındaş, tiriklik için bu gerek.
Beden yapqili ten, toymaq için aş,
Tirikke buniñdin keçiş yoq, qayaş.
Halaldin tepip mal yemelik gerek,
Yoqsulga bir qismin bermeklik gerek.
“Vücuda giyisi hem çocuklara yemek,
Kardeş, dirilik için bu gerek,
Vücudu örtmek için, doymak için aş,
Dirilere bundan kaçış yok asla,
Halaldan bulup mal yemek gerek,
Fakırlara bir az vermek gerek,”*

Küntogdi Elig:

*halal mal tapqan er ner ikki eqanan,
Yemek ve kşimdin qisilmas neç an
“Helal mal bulan erkek her iki cihan,
Kısıtlanmaz yemekten hiç bir an,”*

Sırası gelmişken şunu da söylememiz gerek ki, Kutadgu Bilig destanındaki dört ana karakter “Kün Toldı, Aytoldı, Ögdülmiş, Odgurmuş” ların kendi aralarındaki tartışmaları yukarıdaki diyalog şeklinde yürütsek, aslında onun mahiyeti itibarıyla Yusuf Balasaguni'den önce yaşayan ediplerin çalışma tarzlarını görebiliriz.

Ebu Seid Hudri Reziyellahu Enh'dan rivayet ediliyor ki, Peygamber Aleyhisselam en iyi kişi kim diye soran kişiye: “Canı ve malı ile Allah yolunda cihat eden Müslüman”, demiş, ondan sonra kim diye sorulduğunda: bir mağaraya girip ibadetini yapıp kimseye zarar vermeden yaşayan kişi demiş.

Malum ki Buharalı Hadis âlimi Abdullah Muhammed İbni İsmail El Buhari (810-870) , tarafından yazılan “Sahih-i Buhari”, (asıl adı El-Cami Es-Sahih) güvenilir toplam 7 bölümden oluşan hadis derlemesi kendi zamanında ün kazanmış ve birçok dile çevirtilip medreselerin temel kitaplarının biri olmuştur. Eserin aslında tam metni 4 kısımdan ibaret olup: 1. kısım dini talimat ve rükünleri, 2. kısım Şeriat kurallarını, 3. kısım ilk İslam tarihi ve Kur’an tefsiri, 4. kısım örf-adet, merasim ve ahlak meselelerini içermektedir.

Örnek verilen hadise baktığımızda Kün-Toğdu, Ay-Toldu ve Ögdülmiş şeriat ile tarikata beraber sarılanlar, yani sahip oldukları yüksek makamı, mal mülkü ve hatta canlarını İslam yolunda kurban edenlerdir. Odgurmuş ise mağaraya girip insanlara zarar vermeden sadece Allah’a ibadet eden zahittir. Çünkü o,

*“Xudemen” degüci u tölve kişi,
Bu duniyani dep ketti, iş oxşişi,
“Ben Allah diyenler o deli kişi,
Bu dünya malı için gitti genç yaşı.”*

Diyerek kendisini “Enel hak” “ben Hudayım” diye ilan eden Şeyhülislam fetvası ile katledilen isyankâr Sofist Mensur Hallac’dan nefret ediyor ve dünyayı bırakıp zahit oluyor. O yüzden bu müteessif takva sahibi

*Jahan xelqi barçe şherkent qoyup
Çiqip alsa taqqa büyük jük jütüp
Buzulgay jahan, barçe qalgay qurup
Âdem balilirida kesilgey uruq,
“Cihan halkı tüm şehir-kenitleri bırakıp,
Eğer çıksa dağ’a ağır yük taşıyıp,
Bozulacak cihan, her şey kuruyacak,
İnsan çocuklarında saçılacak tohum.”*

Diyen Odgurmuş’ın öğütlerine

*Tilep yaxşılıqlar maña, sözlidiñ,
Xuda bersun ejriñ, gemimni yediñ.
Keçip duniyadin özem keldim bu yan,
Yene men neçuk men bargumdur u yan.
Meni qoy, xudaga ibadet qılay,
Tilep yaxşılıqni duaçiñ bolay,*

*“İyilik isteyip bana söyledin,
Allah razı olsun gamımı yedin,
Geçip dünyadan kendim geldim bu tarafa,
Yine ben ne için gidecem oraya,
Bırak beni Allah’a ibadet ediyim,
İyiliğin için sana dua ediyim.”*

diye cevap veriyor ve kendi fikrinden asla dönmüyor.

Özellikle şunu vurgulayarak belirtmemiz gerek ki, yakın zamanlara kadar birçok edebiyatçılar, felsefeci, İslamcılar, ateistler, İslam ideolojisindeki tüm tarikatları akımları komple inceleyip tümünü ezici sınıfların menfaatlerine hizmet edici, itaatkârlığı terkip kılıcı, ahlak kuralları diye değerlendirmiştir. Aslında öyle tarikatlar cümlesindeki sofizm İslam’a itaat eden doğu memleketlerinde hür, özgür fikirlerin ortaya konulmasına yol açmıştır. Özellikle bu akımın Bahaeddin Nakşibendî (1318-1380), kendi zamanının büyük mütefekkir şairleri Abdurrahman Cami ile Alishir Nevai ve onların hocası Se’iddin El Kaşgar (doğum yeri belli değil vefatı 1456 Herat) aynı zamanda dünya nimetlerini bırakmaya, itikâfta oturup zahit olmaya, başkanlarının hayır ihsanlarına muhtaç olmaya karşı durmaya çalışmıştı. Bu akım gerçek hayat güzelliklerinden faydalanmaya, helal rızık bulmaya, meslek sahibi olmaya, ilim öğrenmeye, ilmi daha ilerletmek gibi önemli meseleleri teşvik etmiştir. Onlar kendi emek gücü ve aklı ile kazanan mal-mülk ve nimetleri helal bilip onu paylaşmak, herkese iyilik yapıp yalan söylememek, kişinin hakkını yememek, dindar olmayı tavsiye etmiştir.

“Ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim” diyen Peygamberimizin bir kelime sözü doğu mütefekkirlerinin, bu cümleden Yusuf Balasaguni’nin ameli olmuştur. O yüzden onlar her zaman emek sahiplerinin güzel ahlaki düşüncelerini insan sevgisi, vatanseverlik, adalet, hakkaniyet hakkındaki düşüncelerini ifade etmiştir.

Onlar idealizm dairesinde yasaklanmış olsa da, ahlakın, şuurun, başka formları, özellikle siyasi ile içtimai olayların çeşitli tarafları ile alakalı olan, irade özgürlüğü ile ahlakın çok sebeplere, özellikle maddi ve manevi esaslara bağlı olduğunu anlamıştır.

Hatta bu sebepler içinde üretim şeriatının önemini hissetmiş olup böyle fikirler adım adım gerçek hayata mazmun ile sirayet etmiştir.

“Ondan sonra Allah göğü yaratmaya yöneldi. Hâlbuki o duman halinde idi” “gök ile dünya birbirine bitişikti, onları ayırdık, tüm canlıları sudan yarattık” şimdiki zaman kozmogonisi nazariyelerine baktığımızda dünya güneş etrafındaki boşlukta toz ve gaz halinde

olan kimyasal elementler gazının birbirine karışması ve birleşmesi sonucunda 45 milyar yıl sene önce peyda olmuş.

Suyun yeryüzündeki tüm organizmaların anası olduğunu, o olmadan hayatın olmayacağı herkesçe açıktır. Mevcudatın, tabiatın 4 elementten “ateş, hava, su ve toprak” tan oluştuğunu inkâr etmiyor, o yüzden Yusuf Has Hacip

*Qoñur yer yeşil kok, kün, ay birle tün,
Yaratti zaman, vaqit, mexluqat ve kün.
U xalap yaratti, yaraldi pütün,
U birla dedi; "Bol!" 6ar uldi pütün,
"Esmer yeşil gök, kün ay ile gece,
Yarattı zaman, vakit, mahlûk ve kün
O isteyip yarattı, yarattı bütün,
O dedi, "ol" ve hepsi oldu."*

Diye, “Şüphesiz ki sizi yaratan Allah’tır. O göğü, dünyayı altı günde yarattı” diyen ayete hiç şüphe etmeden

*Bu dört yar maña dört tadudek erur,
Tüzülse madu çin hayatliq bolur.
"Bu dört yar bana dört çiçek gibi,
Düzel madu Çin hayatlık olur."*

diye İslam dininin gelişmesi için katkıda bulunmuştur. Onun için canını feda eden dört direk yani dört dost “Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali” maddi dünyasını meydana getiren dört amili ifade ediyor.

Malum ki yeryüzündeki coğrafi şartlar birçok yönden canlı organizmaların kendi içinde değişiklik yapan hareketlerin sonucudur. Bunun üzerine insan yaşama ihtiyacından doğaya şuurflu halde etki ediyor. Demek tabiatın kendisinde, tabiat ile insan arasında her zaman birbirine karşı hareket ve keskin mücadeleler mevcuttur. Bu, talimatların dili ile diyalektik gelişmeyi inkâr etme usulüdür. Bu yöntem ilerlemenin -ister doğada ister sosyal hayata olsun- daha da devam etmesine zemin hazırlıyor.

*Pütün kona nerse yeqimsiz bolur, "
Yeqimsiz jüki kor, köñülsiz bolur.
Yeñi nerse bolsa, kona ne kerek,
Ser xil nerse bolsa, yaman ne kerek.*

*Pütün tem ve lezzet yeñida bolur,
Bu lezzetni istep kişi qiylinur,
“Tüm eski şeyler sevimsiz olur,
Sevimsiz yük’ü gör gönülsüz olur,
Yeni şey var ise eskisi ne gerek,
Güzel şey var ise kötüsü ne gerek
Tüm tad ve lezzet yenide olur,
Bu lezzeti bulmak için kişi zorlanır,”*

diyen allame edip tabiat ve sosyal hayattaki tüm şeylerin her zaman değişeceğini, eskisinin yerine yenisinin geleceğini “Ölü canlıları diri şeylerden kim yarattı?” diyen maddiyatla ilişkili soruyu ileri süren allame inkârı inkâr etme kanuniyetini inkâr etmeyeceğini gösteriyor. Şairin bu fikrini kendi zamanındaki çok mutaassıp dini zatlara yakmayacağı için çok tartışmaların olduğunu:

*Turaqsız dep eytar bu qilginim için,
Maña eyp qoyurler şu atim için,
“Turansız diye söyler bu yaptığım için,
Bana ayıp dediler şu adım için,”*

Diyen mısralardan öğrenebiliriz.

“Kutadgu Bilig” destanındaki “yedi yıldız ve on iki burç beyanı” edibin sayısal fenleri bile mükemmel öğrendiğini gösterir hem malum derecede gerçek hayatı basit materyalist bakış açısını da ifade ediyor. Lakin bununla şairin asla İslam akidelerinden uzaklaşan, Allah’ın birliğine, âlemi Allah’ın yarattığına şüphe ettiğini asla söyleyemeyiz. Bu mısralar delil olur.

“Gök ve yerdeki zerre kadar şey ve ondan da küçük ya da büyük şey olsun, hiçbiri Allahın bildiklerinin dışında kalmaz”.

“Sizlere ay ile güneşi düzenli iki devir kıldık ve onları sizin için yarattık”, yine “gökteki burçları, ışık saçan güneşi, parlayan ayı yaratan Allah’ın bereketi büyüktür.” buna benzer Kur’an ayetlerini esas alarak amel etmiş.

Demek âlemin, maddi dünyanın her zaman harekette olduğunu, onun bir haletten ikinci bir halete değişip duracağı Kur’an’da dile getiriliyor.

Şunu da eklememiz lazım ki, Yusuf Has Hacip “Bu Kur’an’da insanlara çeşitli örnekleri beyan ettik, insan hala tartışıyor” diyen ayete uygun olarak Kur’an’a tenkidli yaklaşım özgür tefekkür taraftarı oluyor. Bunu biz edibin sözel ve sayısal bilimleri öğrenmeye davet edici satırlarından özellikle,

*Bulardin tövenrekte Yalçiq turur,
Quyaşqa udul baqsa, tolun bolur.
“Bunlar aşağıda Yalçik durur,
Güneş’e direk bakarsa, dolan olur.”*

ve yine:

*Yene cem’iy tefriq, misanetke öt,
Yette qat pelekni bir tal çöpçe tut
“Yine bakmaya başka tarafa geç,
Yedi kat gök’ü ince dalda tur,”*

gibi mısralardan görebiliriz.

Burada edip “yeryüzündeki tüm şeyleri Allah sizler için yarattı”, “onlar... Göğün ve zeminin yaratılması hakkında tefekkür ediyor”, diyen ayetlerini örnek vermiş.

“Fizik ilminin keşfedilmesi, tüm insanlığın ortak zenginliği, onu keşfetmeye doğu ve batı, güney ve kuzeydekiler denk olarak katılmıştır. İslam dininin mukaddes kitabı Kur’an’da böyle bir ayet vardır”, diye “Mülk Suresinin” 34. ayetini şimdiki astrofizikle ilişkilendirip Nobel ödülü sahibi, meşhur âlim Mahmut Abdusalam’a (1926 Pakistan da doğdu), benzer büyük mütefekkirimiz Yusuf Has Hacip de kendisinin ideal hakan, devlet ve ideal dünya hakkındaki arzu istekleri, hisleri, fikirleri, Kur’an’ı kible, doğru ahkâmlarını esas alarak yazmıştır.

Kısaca şunu söyleyebiliriz ki, Yusuf Has Hacip kendisinden önce yaşayan Ebu Nasir El Farabi ve Ebu Ali İbn-i Sina gibi tüm nesnelere ikiye ayırmış:

1. *Zörüriy vücut / vucudiy vacip*

2. *İmkaniy vücut / vucudiy mümkin*

Has Hacip’in fikrinde, zaruri vücut hiçbir şeye bağlı olmayan bir bütünlüğe sahip yanı bu en iradeli, en kudretli, her şeye kadir ve her zaman hazır ve nazır olan Allah’tır. O insan aklından, yeteneğinden dışarıdadır.

Başka tüm şeyler imkân sıfatında mevcut olup yine de zaruri vücut Tanrı'dan gelir. Yani zaruri vücut ile imkânı vücut sebep ve sonucun birleşmesidir. O nur gibi kâinattaki tüm şeylere cümleden insanın akıl ve ruhuna sinmiştir.

Kişi üginip köp tapar ilim, bil,

Ügense qañçe tapalmas ekil.

Eqilliq boluş bu xudadin bolur,

Tebiy bolsa u, belge körünür,

“Kişi öğrenip, bulur ilim, bil.

Ne kadar çalışsa bulamaz akıl,

Akıllı olmak, Allah'tan olur,

Doğal ise o, belge görünür,”

Demekle edip; öğrenme, tecrübe toplamanın akıl ile hiç alakasının olmadığını, aklın Allah tarafından verildiğini gösterir.

Bu şimdi bizim dilimizde söylemek gerekirse doğuşla sahip olunan yetenek demektir.

Bizim fikrimizce, Yusuf Has Hacip'in kendine özel bakış açısını ifade eden en temel mesele onun İslam akidelerine sadık halde pak dindarlığı Müslüman olduğunu bilerek yanlış anlatmak ve onu Marksizmin klasikleri talimatının şekline uydurmak değil, belki onun kendi devrine neler sunduğu V.I. Lenin kâinat ve tabiat hadiselerinin her zaman harekette, birden ikincisine geçiş, eskisinin yerini yenisini almak, sayısal bilimlerin insanın yaratılması ve oluşumu, doğadaki her bir şeyin özelliklerini onların dış ve iç sırlarını anlatma yeteneği yasaklanmıştır. İdealist bakış açısı ve dini inançlar hangi din olsun aynı hükümlerlik yapmakta olduğu bir devirde yaşayıp edibi İslam sohbetlerinden ayırıp bugünkü talebe uygun ideolojinin hamisi olmaya çalışmak edibin şahsiyetine yapılan ihanettir.

İlim sahiplerine malum ki, doğadaki, kâinatta ki tüm şeyler “insanda onun içinde” yapısında atom var.

Elektron, Nötron, Proton... vb. aynı şu atomları devri olarak dönüyor. İşte bu atom, bu elektron diye gösteren âlim var mı? Niye biz kimya ya da fizik hocalarından maddelerin şu zerrelerini eline alıp göstermesini talep etmeden onlara inanıyoruz. İslama inandığımız ve ona itikat ettiğimiz günden beri Allah'ın varlığına, onun birliğine, her şeye kadir olduğuna Muhammed Peygamberin onun elçisi olduğuna, yani Allah ve şeriat kanun kaidelerinden ders

verici büyük âlim olduğuna şüphesiz inanmışız. Bu kendi zamanında tüm klasiklerimize, cümleten Has Hacip'e has olan büyük bir akidedir.

Almuta 1989

AÇIKLAMALAR

1. Muhammed Nerşahi, Buhara Tarihi T.1897 yıl, sayfa 5163.
2. T.A.Tokarev "Dünya Halkları Tarihindeki" M.1976 yılı, sayfa 525-527.
3. Hacı Nur Havid "Karahanlıların Kısaca Tarihi" Urumçi, 1984 yılı, sayfa 70.
4. "Sahihul ul Buhariy Cevherleri Vekestilani Şerhi" 1981 yılı, sayfa 1334.
5. "Muhammed Peygamberin Hayatı" Urumçi, 1983yılı, sayfa 18.
6. "Kur'an-ı Kerim" 1986. 41.Sure, 11.Ayet.
7. "Kur'an-ı Kerim" Sure 21, 30.Ayet.
8. Kosmogoniya Yunanca kosmoskainat, güneş sistemi, yıldızlar, dumanlılar ve başka gezegenlerin peyda olmasını inceleyen fen.
9. "Kur'an-ı Kerim" Sure 10, 31.Ayet
10. "Kur'an-ı Kerim" Sure 10, 61.Ayet.
11. "Kur'an-ı Kerim" Sure 14, 33.Ayet.
12. "Kur'an-ı Kerim" Sure 25, 61.Ayet.
- 13."Kur'an-ı Kerim" Sure 18, 54.Ayet.
- 14."Kur'an-ı Kerim" Sure 2, 29.Ayet.
- 15."Kur'an-ı Kerim" Sure 3, 191.Ayet.
16. "Arap ve İslam Elllerinin İlim-fen Kudreti".Urumçi, 1987.yıl sayfa 6.

II.13. Dünyanın Dönme Tasviri (Acunniñ gërdişlik tësviri)

Malum ki, eski zamanlardan beri insanoğlu kendi hayatının yaşam kaynağı olan ana gezeğimiz dünyanın yapısı, şekli, onun sonsuz âlemdeki konumu ve sonsuz kâinat içindeki hareketli ya da sabit durumu hakkında tefekkür etmiş ve birbirine karşı çeşitli fikirleri ortaya atmıştır. Kâinatı bilmenin iptidai aşamalarında kimler tarafından keşfedildiği, yerin tepsi şeklinde düz ve saydam olduğu hakkında düşünce hâkim olmuştur. Bu esasta bazı insanlar dünyanın sonsuz denizde yüzen dev balının üzerindeki ineğin bir boynuzunun üstünde olduğuna inanmışlardır. Ne zaman ineğin bir boynuzu yorulup dünyayı ikinci bir boynuzuna değiştirirse deprem olacak diye efsane dini akidelere inanmış, hatta bu M.Ö bin senelerinde ve sonraki orta asırlarda edebi eserlerde de kendi etkisini göstermiştir. Örneğin, büyük Firdevsî kendisinin “Şah” destanında Allah’a hamd-ü sena edip “balıktan aya kadar sen puştı panah” dedi. Sayısal bilimlerin malum derecede tekâmülleştiği devirde kimileri dünyanın düz, saydam olduğunu inkâr eder ve onu yuvarlak balon şeklinde olduğunu savunur. İşte bu ikinci fikrimalum ilmi ve ameli araştırmalarla ifsat etmeye çalışan âlimler de olmuştur. Bu fikri savunanların arasında eski Yunan bilim insanı Fesle (tahmin MÖ (624-547), Matematik Pisagor MÖ (570-500), eski Çin gök bilimcisi Şi Şen’i (MÖ 4.asır) gibi birçok isimler yer almıştır.

Bizim milattan orta asırlarına gelindiğinde, matematik, coğrafya, astronomi, jeodezi gibi sayısal ilimlerin ilerlemesi sonucunda, balon şeklinde dünyanın yansımısını, onun üstündeki her bir noktanın konumu ve onların mesafelerini en doğru bir şekilde kaydetme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Buna kendi zamanında kıtalar ve devletlerarasında gittikçe gelişmekte olan alışveriş, bilim, medeniyet ve diplomatik ilişkilerinin bile ihtiyacı vardı.

Elips şeklindeki Dünya’yı kâğıt üzerine kaydetmek için yeni haritaları çizmek, daha da zorlukları çıkartıyor ve bu zorlukları yenmek için çeşitli harita çizme yöntemlerinden ilmi olarak kartografik projeksiyon faydalanılmaya ihtiyaç duyulmuştur. Böyle yöntemler yani projeksiyon nazariyesi MÖ 6. asırlarda Yunan’da meydana gelmiştir. Örneğin, birçok doğu ülkelerini gezerek, oralardaki sayısal bilimleri görerek, öğrenerek ülkeye dönen Fales, yıldızlar haritasını çizmek için Gnomonik projeksiyondan faydalandığı bilinmektedir. Sonra dünyanın balon gibi olduğunu gerçek anlamda netleştirdiği, harita çizme yöntemleri daha da gelişip Kartografik cihazların gelişmesiyle coğrafi haritaları çizme daha da yaygınlaşmıştır.

Böyle ilmi ve emeli çalışmaları ile bilinen isimler arasında Yunan'da Gipparrh (MÖ 2. Asır) Ptoleme Klavdiy (miladi 90-170), Strabon M.Ö (63- miladi 23. yıllar), gibi isimler vardır. Orta asrlaragelindiğinde ise bu tür çalışmaları ile bilinen isimler Arap İslam dünyası ilim hocaları ibni Hurdadbeh (820-913), İstehriy (850-934), ibni Hevkel (doğum tarihi belli değil, vefatı Bağdat 976), Ebu Reyhan (973-1048), El-İdrisi (1100-1165) vb. olmuştur. Bu alanda kendi zamanın tüm ilim ve sırları içinden özellikler sayısal bilimlere iyice öğrenen büyük âlimlerimiz, Dünya çapında gramerci ve Türkçülüğün babası mevlana Mahmut Kaşgari'nin kendine özel emeğini ihmal etmek mümkün değildir. Ama temel konuya geçmeden önce, Kaşgarlı Mahmut'tan önce coğrafya ve harita çizme işleri ile uğraşan Arap İslam âlimlerinden biraz bahsetmeyi uygun bulduk. Çünkü herkese açık olduğu gibi tüm ilim nazariye ve ilmi ameli deliller adım adım geliyor.

Arap İslam tarihinde ilk olarak en mükemmel Coğrafi eser yazan kişi İstehriy'dir (tam ismi Ebu İshak İbni Muhammed El Farsıya). İstehriy 915 yılından başlayarak Arap batı memleketlerini gezmeye başlıyor. Horasan, Maveraünnehir ve Hindistan'ı ziyaret ettikten sonra kendisiyle çağdaş Ebu Zait İbni Sehil Belhiy'in (850-934) "*Suverel ekalim*" (ülkeler haritası) eserini esas alarak "*Kitabu Mesalik el Mamalik*" (Memleketlerin Yolu Hakkında Kitap) adlı eserini yazıyor. Yazar bu eserinde gidip gördüğü ülkelerin şehirleri arasındaki mesafeler, kendi bulunan şehir ve köylerin topografyası ve her bir şehrin iklimi, madenleri, ziraatları, hayvanları ve hatta her bir şehirdeki meslek sahiplerinin ürettiği ürünler hakkında bilgi vermiştir.

İstehriy'den sonraki isim coğrafya ile uğraşan âlim ibni Hevkel'dir (tam adı Obulkasım Muhammed). Hevkel 931-943 yılları arasında güney Afrika, Sicilya, İtalya, İspanya, Mezapotamya ve İran coğrafyasını gezmiştir. O İstehriy'in "*kitabu Mesalik El-Memalik*" adlı eserindeki yanlışlıkları yazarın rızasıyla düzelterek "*Suret el arz*" (Zemin Fotoları) adlı eserini 977 yılında yazıp tamamlıyor.

İbni Hevkel'in eserinin tarihi değeri çok büyüktür. Çünkü bu eserde Fergane, Ahsikent, Kuba, Urgenç, Andican, Oş ve başka Maveraünnehir şehir ve köyleri hakkında, Turan'ın Ayrım şehir vadileri ve iklim şartları hakkında bilgiler verilmiş ve haritada gösterilmiştir. Örneğin, yazar Urgenç (Mahmut Kaşgari'de Özkent) şehri üzerinde durup Fergane'nin sonraki şehirlerden birinin kaç tane kâfirlerle sınırlı olduğunu yazıyor. Bundan biz İbni Hevkel seyahatte bulunduğu 930'lu yılları Fergana ve Ancan vadileri ile direk sınır olan

Kaşgar, Barçuk, Aksu ve Almalık gibi şehir ve köylerde yaşayan Uygur ve başka Türk topluluklarının daha tamamının İslama kabullenmediklerini görüyoruz.

Kaşgarlı Mahmut'un kendisinden önce ve sonra yaşayıp, coğrafya ve Kartografya'ya ait birçok eserleri yazmış şimdiki zaman ilim dünyasında "İslam Atlası" diye bilinen haritalar mecmuasının meydana gelmesinde katkıda bulunan İbni Hurdadben, İbni Fedlan (10. Asır), Ul Utbiy (961-1035), El Hayhani (10. asır), meşhur Ebu Zayd Belhiy, yazarı belli olmayan kişi tarafından (982-83) yıllarında yazılan "Hudud-al âlem" (Âlemin Sınırları), Ebu Reyhan Biruni, El-İdrisi ve başaklarından farklı olan özelliği şu ki, âlim kendi haritasını çizmekte ilime ilmi yaklaşıp dini ve ırki farkları dikkate almadan, tüm Türklerin yerleştiği mekânlarını net olarak göstermeye çalışmıştır. Âlim bu hakkında "Divanu Lügati't-Türk" eserinin 38. Sayfasında şöyle yazmıştır: "*Müslüman olsun ya da olmasın, Rum memleketlerindeki Türk kabilelerinin konumunu gösterdim. Rum'a en yakın olan kabile Beçinek, sonra Kıpçak, Oğuz, Yamak, Başkurt, Basmil, Kay, Yabaku, Tatar, Kırgız kabilelidir. Kırgızlar Çin'e yakın yerleşmiştir. Bu kabilelerin tümü Rum ülkesi yakınından doğuya doğru şu tertipte dizilmiştir. Önce Çiğil, Tuhsi, Yağma, Uğrak, Çaruk, Çumul, Uygur, Tangut, Hitay kabileleridir. Hitay-Çin demektir. Sonra Tavgaç bu Ma-çin demektir. Bu kabileler güney ile kuzey arasında yaşıyor. Onların yerleştiği konumlarını tektek gösterdim*".

Kaşgarlı Mahmut (daire) dediğinde sadece, kendi zamanındaki Uygur ve başka Türk topluluklarının yerleştiği orta ve merkezi Asya bölgelerini değil, belki dünyanın yarısından büyük bir coğrafyayı dikkate almıştır.

Malum ki, kartografya biliminde "koordinatograf" diye özel bir terim vardır. Bunun anlamı: yeryüzündeki her bir noktayı meridyen ve paralellerin birbiriyle kesiştiği koordinatlar dikkate alınarak haritaya çizmek demektir. Adette bu iş birçok kartografya sebep cihazlardan faydalanarak koordinatmetre ve kurvimetre kullanılarak tamamlanıyor.

Gerçekte, Kaşgarlı Mahmut'un kendi haritasını çizmede kullandığı yöntemler, ölçü cihazlarını nasıl kullandığını, kimlerin nazari ve ameli kimlerden yardım aldığı hakkında

bahsetmemiş olsa da, sayısal bilimlerden coğrafya ilmine sahip olan bir âlim olduğu tartışmasızdır. Ayrıca, imlerini yukarıda zikrettiğimiz Yunan ve diğer Arap ve Fars âlimlerini dikkate almakla birlikte onların çizdiği haritaları da gözden geçirdiği anlaşılmaktadır.

Kaynaklara baktığımızda coğrafi haritaları çizmede eski Yunan âlimlerinden Giphrah ve Ptoleme, Orta asır Arap Fars âlimlerinin ilmi çalışmalarını derin araştıran Ebu Reyhan Beruniy Orta ve Merkezi Asya'da binlerce sene hükümlen olan (biz bu konuda makalenin başında bahsetmiştik) yerin düz olduğu hakkındaki düşünceye Türk âlimleri içinde ilklerden olmuş ve kendisinin 1025 yılında yazıp tamamladığı büyük hacimli "*Tahdidü Nihayet el Amakin li Teshihü Mesafat al Mesakin*" (Meskûn Yerler Arasındaki Mesafeyi İncelemek için Mekânların Belirlenmesi) ve 1029 yılında yazılan "*Et-Tefhimu li Availi Sinaet et-Tencim*" (Yıldızları Hesaplama Sanatında İlk Düşünceler) adlı eserlerinde açıkça sonuç vermiş ve onun yuvarlaklığını itiraf etti (ispat etmiştir). Özellikle âlim kendisinin fikirlerinin haklı olduğuna Mahmut Gaznevi ibni Sabuk Tekin (hükümdarlık dönemi 998-1035) askerleri ile birlikte Hindistan'da olup orada üç yıl ilmi araştırmalar yaparak daha da emin olmuştur. Âlimin "*Hindistan*" adlı eserinde verdiği bilgilere baktığımızda o zamanlardaki Hint Brahman münecimlerinin fikrinde gök ve âlem balon şeklindedir.

Dünya'nın kuzey bölgesinin yarısı kara, güney bölgesinin yarısı suya batmış, dünya değirmen taşı gibi durmadan dönüyor. Yer ortada olduğu için tüm ağırlık ona merkezileşiyor.

Ebu Reyhan Beruni kendi eserinde Çin ve tabiata yakın olan bölgelerin, koordinatlarını net olarak göstermiştir.

Kaşgarlı Mahmut bu düşüncelerden bir adım daha ileri şekilde: "*Jaberka yani Japonyalıların uzakta olduğunu, Maçin ile onları büyük denizin ayırdığı için onların hangi dilde konuştuğu bize malum değil*", diye yazıyor ve Japonya'yı kendi haritasının en doğusuna yerleştiriyor. Japonya Asya'nın Tatar boğazı, Japonya denizi ve Doğu Denizinin ayırması sonucu onun sadece Asya'nın değil, belki tüm doğunun en doğu bölgesine yerleştiği herkese malumdur.

Kaşgarlı Mahmut kendi dairesinin en kuzey batısına Endilüs, Veren ve Şam Suriye bölgelerini yerleştirmiştir. İskenderiye batı bölgelerinden sonraki topraklara "*Çok sıcak olduğundan dolayı insanlar yaşamaz*" ve "*yabani hayvanlar mekânı*" ifadelerini kullanmıştır. Burada biz şimdiki en büyük çöl "sehrayı kebir çölü" ve güney buz okyanus sahillerini tahmin etmemiz ve öyle anlamamız lazım.

Âlim kendi haritasını çizerken dikey dört köşeli koordinatlama yöntemini kullanmış. Bununla o doğu yarımküredeki tüm memleket ve şehir ile köyleri, nehir ve gölleri, dağ ve çölleri aynen meridyen ve paralel olarak değil belki çizim olarak göstermeyi amaç edinmiştir. Yuvarlak haritasının tam ortasına kendi doğup yetiştiği tabi ve iklim şartları ve ahalisini iyi bildiği Hakaniye ülkesini yerleştirmiş. Âlim işte bu kutlu diyarda durup dünyaya, yeryüzüne bakıp bütün çevreyi onun etrafına yerleştirmiştir.

Tarihi kaynaklardan iyi bilindiği gibi âlim bunların içinde en fasih dil Hakaniye'nin merkezi ülkesindeki halkın dili dediği “Merkezi Hakaniye'ye” bugünkü Şincan Uygur Özerk Bölgesini aziz Kaşkar şehrini baş şehir yapmış, geniş bostanlık “Hakaniye Ülkesi” diyerek Orta Asya'nın kısmen diğer yerleri ve Kazakistan Cumhuriyeti'nin Yedisu vadisini dikkate almış. Bu iki isimlendirmeyi birbirinden ayırmak için âlim Hoten ve Çarçan'ı dairedeki esas dört köşenin yanındaki ilave birinci katekçiye (hatırına bakarak) Kuça, barmanUç ve Koçunkarbaşı şehirlerini esas köşenin sağ tarafına kami, talas, İki Oğuz, Yafenc, Hazar ve Taraz şehirlerini sol taraftaki köşenin sağ tarafına yerleştirmiş. Bunlar kendi zamanında merkezi Hakaniye ülkesi denilen düşünceyi göstermiştir.

Âlimin memleket ve şehir ile kentleri bu şekilde yerleştirmesi onların ta ezelden varış geliş, alım satım ve ticarete medeni münasebetlerde kendi içindeki yakınlığı göstermek ise ikinci olarak kendisinden önce yaşayan Yunan ve Arap Fars coğrafyacıların doğu yarım küre özellikle Orta ve Merkezi Asya düzlüklerini bölgelere ayırıp bütünleştirdiğinden olsa gerek. Örneğin eski seyyah ve coğrafi ve tarihçiler Kaşgar'ı 3-4 bölgeye, Hoten'i 5 bölgeye, Almalık ile Balasagun'u 6-7 bölgeye ayırmışlar. Ebu Reyhan Beruni “*Geodezi*” adlı eserinde (bu eserin adı aslında “tehdit nihayet ile makin il teshih mesafat il mesakin” dir, yani “memleketler arasındaki mesafeyi kontrol etmek için mekânların sınırlarını netleştirmek”) insanların yaşadığı yerlerin bölgelere ayrılmasını izah ederek, siyaset ve yönetme kolay olsun diye yedi bölgeye ayırmıştır ve her bir parça daire şeklindedir.

Eski Yunan âlimleri en kısa gün uzaklığı 13,30 saat noktayı alıp her yarım saat fark olan yeri bir iklim hesaplamış.

“Çin ve Maçin halklarının ayrı dilleri olsa da, şehir halkı Türkçeyi iyi bilirler. Bize yazdıkları yazıları da Türkçeyle yazarlar. Öyle olsa da, aralarında büyük sed ve Çin yanındaki dağ, deniz ayırdığı için Yecüc-Mecuc dilleri bize malum değildir” diye yazmış edip “Uygur memleketi” Arapçası “Bilad-ı Uygur”, Hakani'ye merkezi ülkesi ve Keşmir'in güney doğusundan Gazneviler, bugünkü Afganistan, Hint ve Sind memleketleri sınırına kadar

“Zulkarneyn Seddi”, Klasik edebiyatımızda “Sedd-i İskenderiye”, “Sedd-i Çin”, Seddi’sini yaptırıyor. Bu seddin uzak Güney doğusundaki bölgeyi ise “Yecüc-Mecuc” bölgesi diye gösteriyor. (burada bir yerde cümle bitmesi gerekiyor bir birine bağlı değil)

Bu nasıl Seddi Zulkerneyn ve hangi Yecüc-Mecuc bölgesi?

Asrımızın sonraki devirlerinde, özellikle 80’li yıllardan sonra klasik edebiyatımız hakkında araştırma yapan bazı ediplerimiz ve tarihçilerimiz meselenin asıl mahiyetini anlamadan sonuçlandırmasıyla, Kaşgarlı Mahmut’un haritasındaki “Seddi Zülkarneyn” i İskender-i Zülkarneyn yani Aleksandır Makedonski M.Ö 356-323 yaptırdığı; ”Yecüc-Mecuc bölgesi” ise bugünkü “Cungo”nun Çin’in içeri bölgesinde bir şehri gösterdiğine dair yanlış bilgileri ortaya koymuştur. Böyle fikirler, ilme ve tarihe tamamen zıttır. Ayrıca, Asya büyük karasının birçok bölgelerini gezip, çeşitli olayları kendi gözleriyle görmüş ve duymuş olan dedemizin pak ruhuna yapılan saygısızlıktan başka bir şey değildir.

Bizim fikrimizce, Kaşgarlı Mahmut, “Seddi Zülkarneyn” ve Yecüc-Mecuc’u kendi dairesine girdirmemesinde aşağıdaki birkaç siyasi ve içtimai durumları göze almıştır.

1. Âlim (Sedd-i Zulkerneyn) şimdiki (Çin Seddi) MÖ ve sonraki devirlerde, genel olarak çalışkan Çin halkı ve binlerce tutsak (221-210) yıllarda hükümlan olan padişah Çin Şi Huan devrinde uzun yıllar hatta asırlar boyunca devam ederek yapılan dev savunma inşaatı olduğunu anlayan ve kendisinin de onu Arap İslam dünyasına anlatırken Kur’an-ı Kerim’de bile dile getirilen Zülkarneyn adını kullanmayı, bir vasıta olarak uygun görmüştür. Çünkü Kaşgarlı Mahmut’tan önceki devirlerde yazılan Arap İslam edebiyatlarında İskender-i Zülkarneyn’i, “*Ona biz yeryüzünde hakikaten güç verdik*” demiş Allah’ın nazarının düştüğü ruhen İslam’a biat eden, en adil ve en yardımsever, her şeye kadir, bir vasıta olarak uygun bulunduğu yeryüzünde yapılan her hangi bir büyük inşaatı onun adı ile adlandırmak, ilahlaştırma geleneğine dönüşmüştü. Özellikle:

*Hazir seltenette tenna İskender,
Meşhurlar duniyasi ara u rehber..,
Saña azar bermes, qilsañ şadiman,
Nezer çüşken âdem, dana, bilimdan.
Şahyarlar içre yoq uniñdek selim,
Ni ni danalarga bergüsi telim.
Şavkette, ilimde, hünerde nadir.
Her işta, her jayda galip bahadır,*

*“Şimdi saltanatta yalnız İskender,
Meşhurlar dünyası arasında o rehber,
Sana zarar vermes, yapsa şadüman,
Çok kabiliyetli âdem, bilimden bilen,
Şahlar içinde yok onun gibi selim,
Çok bilimdar insanlara bilim verecek,
Büyüklük, ilimde, hünerde nadir.
Her işte, her yerde olup bahadır”*

diyerek büyük Obulkasim Firdevs'i kendinin şah destanını da onun âlicenap faziletlerini yükselttikten sonra İskender adı doğu edebiyatında cömertlik ve cesaretinin, merhamet ve iyilik, akıl ve bilgeliğin ebedi imajına dönüşür.

Tarihi şahıs, zeki komutan Muhammet Çağır Toñaxan oğlu Nizameddin İsrafil Togan Tekin; benzeri cemaat önderlerinin rivayetini esas aldığı halde millet adının ve Uygur şehirlerinin inşa edilme tarihini bile Zülkarneyn'in adı ile ilişkilendiren âlimin asıl amacı yine de şu Çin Seddi ve Uygurların çok eski olduğunu, onları inşa eden Çin ve Uygur halkının tarihi köklerinin çok derin olduğunu göstermek ve ispat etmek olmuştur. Bunun dışında, âlimin Alp Ertunga ve onun nesillerinin inşa ettiği şehir ve köylerin tarihi adlarını kendi eserinde kaydetmesi de Arap –İslam dünyasının gözündeki Uygur milli gururunun, haklı olarak övünmesinin göstergesidir.

Tarihten bir levha

Orta asrın büyük tarihçilerinden Ebu Cafer İbni Muhammet Et-Taberi (839-932) kendisinin on çeşitten fazla “*Tarih er-Resul vel Müluk*” (Elçiler ve Padişahlar Tarihi) adlıdev eserinde istilacı Arap komutanı Kuteybe İbni Müslim (doğum tarihi belli değil, 715 yılında isyancı Arap askerleri tarafından öldürülmüş) binlerce askeri ile Orta Asya'ya baskın yaptığında, “Sogd Padişahı Gorek (hükümranlığı, 710-737)” düşmanlara karşı kendi aralarında birleşme ricası ile Çin padişahına elçi göndermiş, bunun tersi, Kutaybe Kaşgar'a yola çıktığında kendi aralarında savaş etmemek talebini bildirerek Çin padişahına elçiler gönderdiğini yazıyor.

Demek, kendi zamanına kadar Çin, Arap-İslam edebiyatlarında Çin, Sin, Kaşgarlı 'da Maçin, Orta Asya ve Batı eller arasındaki medeni diplomatik münasebetlerin gelişmesinden, tarihi ve coğrafyaya ait, cümleden yazarı belli olmayan ‘Hudud ul-Âlem’ (Alemin Sınırları) benzer eserden haberdar olan Kaşgarlı Mahmut'un ilmin çeşitli dalları ile dünya medeniyeti hazinesine eşsiz katkılarda bulunan bunyatkar Çin halkının toprağının Asya içinde olduğunu bilmemesi mümkün mü? Biliyordu elbette! Bunun için âlim kendi eserinde Çin ve Çinlilerin üretim mahsulleri, onların bölgelere ayrılması hakkında araştırma yapmıştır.

Biz bunun ile İskender-i Zülkarneyn'in tarihi şahıs olduğunu, onun kendi zamanında gösterdiği malum iyi etkisini asla yok saymıyoruz. İşgal amaçlı yapılan savaşlar süresinde yok edilen birçok kaleler, şehir ve köyler, su barajları, Mısır'daki İskender şehrini, “çohqap” bugünkü Kafkas güneydoğu İran ve Orta Asya'nın dağları ve derya sahillerine Sır deryasının

sağ tarafına inşa edilen İskenderiye “eshata” Yunanca uzak İskenderiye anlamında kullanılan ve şimdi harabeye dönüşen kale ve saraylar hepsi bunların göstergesidir. Bir kelime ile söylemek gerekirse “Aleksandr Makedon” un işgal ettiği yerler Hind denizine kadar uzanmış olup bu eski zamanlardaki en büyük devlet idi. Yunanistan ticaret ve medeniyeti Asya’nın içerisine girip batı ile doğuyu bağlamıştı. Bu devletlerin meydana gelmesi eski Yunanistan ve eski doğu tarihinde tamamlandı (I. Cilt, s.234).Hâlbuki Zülkarneyn hiçbir zaman Uygurlar bölgesine, ondan geçip eski Japonya’ya girmemiş ve bir inşaat ta yapmış değil. Bu kendi zamanında Kaşgarlı Mahmut’a bile malum olan tarihi gerçektir.

2. Biruni “Hindistan” adlı kitabında dünyanın yaratılması ve onun tasviri hakkında açıklama yapıp Yunanistanlıların kendi memleketinin batısındaki yerleri Okyanus diye adlandırmayı bu okyanusun iki tarafındaki insanların yerleştiği karayı bir birinden ayırdığını, kuzeyde aşırı soğuk olduğu için insanların yaşayamadığını bildirmiştir. İşte böyle coğrafi ve kartografiye’ye ait tarihi tahminlere dayanan edip Kaşgarlı Mahmut, sadece dünyanın batı güney bölgeleri değil, belki onun doğu bölgesi ile büyük denizler, okyanuslar ile birleşmiş demesi ilme uygun tahmini sonuçlara ulaşmış. O yüzden âlim eski dünya karasının kısmen konumunu haritaya çizerek her tarafını su kuşatmış şekilde tasvir etmiştir.

Demek, Kaşgarlı Mahmut Çin-Maçin memleketinin kuzey doğu ve güney doğusundaki büyük denizlerin şimdiki coğrafi isimleri ile adlandırdığınız da, büyük okyanus ile birleşen Bering denizi, Ohud denizi, Japon denizi, doğu denizi, doğu ve güney Çin denizlerinin mevcut olduğunu anlamış ve bilmiş olması mümkündür. Bu sınırsız büyük denizlerin diğer tarafındaki o dönem ilminin malum olmayan karalarda yaşayan halkların kendilerinde, dillerinde malum olmadığı için âlim bu devir İslam edebiyatlarında medeniyet merkezlerinden uzak yerlerde yaşayan halkları doğal olmayan halde tarif ederken geleneksel terim kullanarak onları “*yecüc-mecuc*” diye tarif etmiş ve yaadıkları bölgeyi Gerdiş’in güney tarafı olarak göstermiştir.

Kaşgarlı Mahmut’un Arap İslam dünyasını tanıdığı için malum manada dini efsanevi hikâyelerden faydalandığını onun kendi haritasının en güney bölgesine Asya kıtasının sonu güney adalarından biri olan “Serendip” şimdiki Sırlanka’yı yerleştirdiğini de fark etmek mümkün. Bir rivayete göre Âdem Peygamberin Allah’ın gazabına uğrayıp cennetten kovulmuş, ilk defa dünyaya inmiş. Âlimin “Âdem Aleyhissalam’ın indiği mekân” diye eklemesindeki sebep ondandır.

Kaşgarlı Mahmut kendi eserinde “Puççaq” kelimesini izah edip “Puçkak, dairenin ortasından geçen çizgi, ondan alınıp “yer puçkağı” için dünyanın etrafı deniliyor. Bunu biz şimdiki zaman Coğrafya diliyle söylediğimizde meridyen ve paralel çizgileri demek oluyor. Kaşgarlı Mahmut’un “dairesi” omeridyen’den 180 dereceli baş meridyen’e kadar, kuzey kutuptan güney tarafa 0,5 paralele kadar olan sınırsız karayı içerdiğini görebiliriz. Bu fikrimizi âlim “*Bu toprakların Doğu tarafı Çin’e batı tarafı Keşmir’e Kuzey tarafı Uygur bölgesine güney tarafı Hint denizine kadar uzanıyor*” diye yazıyor.

Demek Kaşgarlı Mahmut Asya büyük karasının güneyinde Hint denizi yani Bengaliye boğazı ve Hint Okyanusu’nun mevcut olduğunu, onunla beraber Arabistan yarım adasından Çin’e kadar deniz yolunun var olduğunu, Arabistan vatandaşı Sabit’in deniz yoluyla Çin’e sonra da Tibet’e gelip yerleştiğini iyi öğrenmiş.

Kaşgarlı Mahmut, kendi haritasında genellikle bugünkü Ekvator’un güney bölgesini göstermeyi amaç edinmiştir. O zamanlarda bu Ekvator etrafındaki iklime ait sayılırdı. Âlim yukarıda bahsettiğimiz gibi, eski Dünya karasının deniz ve okyanuslar ile kuşatıldığını göstermekle beraber, onların ikinci tarafında bu devre göre daha malum olmayan ama aslında var olan adalar topluluğu ve hatta büyük karaların mevcut olduğunu ifade etmek için Japonya ve Yecüc- Mecüc topraklarını kendi yuvarlak haritasının içinde ek karalar olarak ifade etmiş olabilir.

Âlimin haritasının ilmi ehemmiyeti şundan ibaret ki, biz ondan; binlerce sene önce yaşayan halkların, özellikle, Uygur ve başka Türk toplulukları, halife ve kabilelerin yerleştiği mekânları ve sınırlarını bile net görebiliriz. Örneğin, “Bügür-Kuçâ” şehri ile Uygur memleketi arasındaki dağ üstüne kurulan kaleye “*bu yer sınır*” demesinden ve Karahanlılar ile İdikut Hanlığının kuzey batı sınırı Talas “*küçük Talas, Uygurların sınırındaki bir güzergâhın adı*” demesinden, İdikut Hanlığının kuzeybatı sınırı Talas deryası ve kaynaklardan malum olduğu gibi, Balkaş ve Issık Gölün kuzey doğu sahillerinden geçtiği görülebilir.

Kaşgarlı Mahmut’un dağları, köyleri, deryaları, denizi ve gölleri haritaya çizmesi, malum yanlışlıkları gözden kaçıramayız. Örneğin, Seyhun ile Ceyhun deryalarının Kaspi (Hazar) denizi, Ebeskun denizine dökülüyor. Dünyanın Şimdiki doğu bölgesinin tasvirine uygun geliyor. Örneğin, çöl ve kumluk. Burada su yere sinip gidiyor” diye izah edilen yer bugünkü Lopnur gölü’ne uygun geliyor.

Bu makalemizi sonuçlandırma sırasında şunu da ekleyebiliriz ki, o olsa da, Kaşgarlı Mahmut’un kendi haritasını daire diye onun tüm etrafını buzluklar ve denizlerde dünyayı

balon şeklinde tasvir etmesi “Allah yeryüzünü uzatıp geniş yarattı.” diyen Kur’an ayetine karşı geliyordu ve büyük günah sayılacaktı.

Kaşgarlı Mahmut’dan sonra El-İdrisi 1154 yılında Sicilya Padişahlığının ilk kiralı II. Roker (1095-1154) in talep etmesi ile Dünya haritasını gümüş tahtaya yarım balon şeklinde çizip ona “Nuzhet ul-Müştaq fi Hitraq ul-Afaq” (Dünya Gezmesini Sevenin Mutluluğu) adlı eserini yazmış olsa da asıl nüshası kaybolup onun kopyası ile tefsiri bulunmuş elde yazıp İdris’i, eski Arap-İslam Kartograflar gibi Dünya’nın merkezi bölgesi Mekke, Medine-i Münevvere olarak tasvir eden olsa bile, kendi haritasını çizmede Kaşgar bölgesini örnek yapmış olabilir.

Sonuç olarak şunu söyleye bilirizki, Kaşgarlı Mahmut’un Dünya çapındaki dairesi şimdiki zaman kartografya ilminde Merkatorun eşit köşeli silidire benzer Proektsiyasi diye adlandırılması yönetime kısmen uygun geliyor, asıl nüshasından görüldüğü gibi, Âlim kendi haritasını sonuna kadar bitirmemiş ya da hattat yanlışlığına izin vermiştir.

1995

İzahlar ve kaynaklar

Halk okulu. Eski Yunan felsefesindeki sade Materyalist akım. İony denizi sahilindeki Meylet şehrinin adından alınmıştır. Bu okulun hocaları kâinattaki hadiseleri değişmede, kendi aralarında ilişki olduğunu, bir-birine geçmede... diye, onundaki olayların sebebini kainattan araştırmış.

Gnomonliq. Yunanca “Gnomon” eski gök biliminde kullanılan ölçü cihazı. Rakamlı düz yüze vertikal yerleştirilen çubuk... Gün saatleri bu şekilde meydana gelmiştir.

Bakın: “10-19. asırlarda Orta ve Merkezi Asya tarihine ait materyallar” Taşkent-1998, sayfa 19.

Kaşgarlı Mahmut “Divanu Lügati’t-Türk” Urumçi 1981. Bundan sonra “Divan” diye bahsediliyor.

Koordinatograf: Masaya benzeyen dört köşeli kartografya ölçü cihazının ismidir.

Beruniy’in “Hindistan” adlı esrenin tam adı “Tehqiq Malil Hind min Me’qule fil Eqil ve Merzule” Yani (Hintlerin akıl kabul edebilecek talimatlarını açıklayan kitab). Bu eser A. Resulov, Yu. Hekimeqanov ve Ğ. Qelilovlar tarafından Özbek Diline (1963) A.B. Halido ve Yu.N. Zavadovskiylar tarafından Rus diline (1963) çevrilmiştir.

Edip Eziz Qeyumov'un "Ebu Reyhan Beruni, Ebu Ali İbin Sina" adlı kitabından.

Endülüs, Güney İspanya'nın İslam edebiyatlarındaki, Veren ya da Peren Avrupa, özellikle, Fıransa'nın Uygur Klasik edebiyatındaki adı.

"Divan" 1. bölüm, sayfa 39.

"Ku'ran-ı Kerim" 18.sure, 84-97 ayetler.

"Divan" 1.cüz, sayfa 151-53.

Selim Arapça, selam, selam vermek anlamında.

Firdevs'i "Şahneme" Taşkent 1976, 2. kitap sayfa 1371.

"10-19 asırlardaki Orta ve Maekezi Asıya Tarihi Adlı materyaller" sayfa 5-6.

Coğrafiye ilimde dünya'nın kara bölgeleri kıtalara bölünmenin dışında, yine **eski dünya ve yeni dünyadiye** ikiye bölünüyor. Eski dünyaya Avrupa, Asiya, Afrika; yeni dünyaya ise kuzey ve güney afrika aittir.

"Divan" 1.Cilt, sayfa 608.

"Divan" 1.Cilt sayfalar 61.

"Divan" 3 Cilt, sayfa 323.

Kur'an-ı Kerim 13.Sure, 3 Ayet.

P. S. Kaşgarlı Mahmut haritasının kopyası "Özbek Sovyet Ensiklopediyasi" Taşkent 1976, 7.Cilt, sayfa 92.

II.14. Uygur Atasözlerinde Gökyüzü Cisimlerinin İfade Edilişi (Uygur Maqal - Tëmsilliridë Asman Eqisimliriniñ İpadilinişi)

Malumdur ki, medeni faaliyetin esası üretim güçleri ile üretim ilişkilerinin adım adım yükselmesi sonucunda kişilerin kâinat hakkındaki düşünceleri, ilmi ve ameli tecrübeleri basitten zorluluğa, yüzeyden derinliğe doğru ilerliyor. Bu devirde F. Engels'in belirttiği gibi kâinat güçleri ile aynı zamanda içtimai güçler de meydana geliyor, insanlara karşı olan bu güçler, sanki kâinat güçleri gibi hükümlanlığa geçiyor, yani "İlk zamanlarda doğanın sırlı güçlerini yansıtan fantastik güçler imajı şimdi içtimai Atributlara -her türlü nesne ve olayların kendisinden ayrılmaz bölünmez özelliğidir. (Yazarın Notu)- sahip olup tarihi güçlerin vekili oluyor. Sonuçta tüm sosyal hayat, kendi ilerlemesinin malum yeni bir basamak yükselme devrine geliyor. İçtimai ilerlemelerin böyle objektif zorunluluğu milletin ilk önce emek sahibinin, ameli faaliyeti sonucunda gerçekleşiyor.

Kişilerin normal yaşamını sağlaması için çeşitli maddi nimetler, gıdalar, giysiler, mal-mülkler, evler lazım oluyor. Böyle yaşam için zaruri nimetlerin tümü yine de insanların kendileri tarafından, onlar yapmakta olduğu ve eskiden içtimai karaktere sahip olan emek cereyanları meydana geliyor. Böyle yapmalarının sonucunda insanlar direk ana kâinatın parçası oluyor ve objektif zorunlulukların ihtiyacı esasında iş yapıyor. Üretim güçlerini adım adım tekâmülleştirip yani materyalleri özleştiriyor. Kâinat önündeki kendisinin zayıflığını bitirmek için onun tüm sırlarını imkân oldukça bol bol açmaya, sınırsız hareket ve sonsuz değişmede olan âlemi daha da doğru anlamaya ve onlara kendisine uygun "görevleri vermeye" hareket ediyor.

İptidai hayatta, ilim sahiplerine malum olduğu gibi içtimai ve ilmi ilerleme çok zayıf olduğu için insanların şuur seviyesi çok düşüktü. Onlar âlem sırlarını -güneş, ay, yıldızlar ve gezegenlerin dönmesini, çeşitli doğal afetler ve doğal değişmeler cümlesinde gece ile gündüzün değişmesi, mevsimlerin nöbetleşmesi gibi olayların tümünü öğrenmesi zordu. Balıkçılık ve avcılıktan hayvancılık ve tarıma geçme sürecinde üretim amillerinin gelişmesi sonucunda gezegenler hakkındaki düşünce tasavvurları bile iptidailikten basit olsa da gelişmeye yöneldi ve hayati tecrübe olarak malum kurallar kazandı. Şimdi dünya, insanlar için çeşitli efsane, hikâye, rivayet, iptidai dini inanç ve akideleri verecek kaynaklar değil, belki kendilerinin yaşamını devam etmesi için uygun olan gerçek ehemmiyetli kaynaklara kavuştu.

Eski ecdatlarımız, daha yazıyı keşfetmeden önce, kendilerinin üretim ve yaşam ihtiyaçlarına alakalı tabiat ve kâinat sırları hakkında yapılan araştırmaların asırlar boyunca yapılan ameli tecrübelerini nesillere ulaştırmıştı. Bununla onlar temsili düşünce, uzun uzun beyanlardan zor izahlardan geçip mümkün olduğu kadar basit ve kısalığı esas ölçü yapmış. Onlar cümleten gezegenlerin, doğal olaylardan ziyade asıl mahiyetini esas alarak ortaya koymak olduğu düşüncesini, öğütler ile anlatmayı uygun görmüş onunla beraber böyle ibretli kelimelerin aynı ahenkte ve aynı kafiyede gelmesi, onların hızlı bir şekilde kabul edilip hafızada iyi saklanmasına imkân vermiştir. Sözlü halk edebiyatında bu durum, özellikle atasöz türüyle alakalıdır.

Biz eskiden direk gök bilimi ve malum derecede metrolojiye dâhil olan Uygur halkının atasözlerinden bir kaç tanesini şerh edeceğiz.

**1. “Ay qotanlisa, ayda yağar,
Kün qotanlisa künde.” (yılal ayda bir doğar, Gün işiği her gün.)**

Şimdi bizde iyi bilinir ki ay, dünya'nın doğal uydusudur. Şöyle ki, o dünyada durup gökyüzünü inceleyen kişi için ay geceleri her şeyden önce göze gözücüyor. Kendi zamanında ecdadımız Ay'ı işte öyle “doğal uydu” olduğunu anlamadan, onu kendi başına bağımsız yıldız “büyük gezegen” diye bilmiş olsa da lakin gece gündüz değişmesini ayla ilgili ritmik değişmeyi iyi bilmiştir. Bununla beraber onlar Ay'ın dolması ve tutulması zemine ve hava durumuna etki ediyor, diye tahmin etmiş. Hatta Güneş ile Ay'ın doğması ve batmasındaki hâletleri bile gözden kaçırmamış.

Dolunay'ın çekme gücünden zeminin en dışlardaki katmanı yani biyosferdeki yükselme ile inen yarım metreye yakın deniz ve okyanus sularının 1,5-2 metreye ulaşacağı hakkındaki şimdiki gök bilimi hesaplarına inanmış olsak, o zaman ecdatlarımızın Ay'ın ritmik değişmelerine esasen, zemindeki ve atmosferdeki değişmeler hakkındaki tahminlerin doğru olduğuna emin olabiliriz. Ay'ın dünya etrafında Dünya'nın kendi eksenini etrafında dönme hızı ile hava akımları ve nemin mevsime göre değişmesi sonucunda yıl devamında çeşitli değişmelerle karşılaşılıyor “Ayın beşi'nden korkma, başı'dan kork” diyen atasözü bu fikrin delilidir.

“**Qotañliş**”.Ay ya da Güneşin çevresinde gölgesinden halka şeklinde büyük dairenin yani çemberin peyda olmasıdır. Böyle doğal haletin görünmesini insanlar yakın gelecekte yağmur ya da kar yağmasına işaret diye bilmiş. Metroloji ilminin izahına göre ay ve güneşin etrafında net olmayan halkanın peyda olması, Dünya'dan 910 kilometre yüksek hava

boşluğunda su zerrecilerinin birikmesinde malum kalınlıktaki bulut katmanlarının peyda olmasından dolayıdır. Bu bulutlar atmosferin düşük baskısı ile bağıl olan birer sıcak akımın yaklaşmakta olduğunu gösterir. Halka ne kadar aydın olursa, yağmur ya da karın yağması o kadar yaklaşır. Yani bundan görebiliriz ki “*Ay qotanlisa, ayiğni uzat, kün qotanlisa, çanañni tüzet*”, (Ay hilal olduğunda ayağını uzat, gün doğduğunda ağzını düzelt) “*Ay beşida kün ya tüzilidu, ya buzilidu*” (Ay hilal olduğunda gün ya düzelir, ya bozular), “*Onda tukkan ay yaman külip turar bay yaman!*” (Onda doğan ay yaman, gülüp duran bay yaman) gibi atasözleri yaygınlaşmış.

2. “Ay onda doğsa otuz gün soğuk” (Ay onda doğarsa otuz gün soğuk olur) , “Kızarıp batan güneş iyi, dik yükselen ay” (Kızarıp batan güneş iyi, dik yükselen ay iyidir)

der halkımız. Eskiden ay, yeni ay üçüncü gün gözüküyor; hilal ay yatay doğarsa, bu halde hava durumunda beklenmeyen soğuk, eğer o dik doğarsa, günlerin iyi olacağını havanın kuru (sıcak) olacağını keşfetmiş. Gerçekten kara ve deniz üstünde, çeşitli yükseklik ve düzlüklerde de güneş ışığının etkisinden atmosferin çeşitli derecede ısınmasından dolayı onun basıncı da çeşitli oluyor, sıcaklığın değişmesi, nemin değişmesi atmosferin yüksek katlarında çeşitli cereyanları meydana getiriyor. “Kızarıp doğan güneş’in iyiliği” işte bu cereyanların bir ifadesi olup bu ertesi günün güneşli olacağını gösteriyor.

Ana gezegenimizin ekvador etrafında yıllık görünme hareketi süresince onun dönmesi gereken mesafe aslında, 12 yıldız topluluğuna özel, uygun her yıl nir adlandırıp onların çeşitli, her mevsim ve her ayda tekrar gelmesini önemseyen halkımız, hayvancılığı ve tarımı bu yıldızlar topluluğu ile direk ilişkilerini bile ihmal etmemiştir. Bunları biz aşağıdaki birkaç örnekte bile açıkça görebiliyoruz.

3. “Kuzu doğsa, koyun ölmez”.

Kuzu eski Uygur takviminde 1. ay’ın adıdır ve 21 Mart’tan 22 Nisan’a kadar olan süreyi içine alır. Halkımız bu ayın birinci haftasını yeni yıl, yeni baharın girmesi olarak görmüş ve şimdiki Nevruz eyyamı çok eskiden beri bayram şeklinde kutlanmaktadır. Malum ki, kuzunun girmesi ile tabiat uyanıp yerden buhar yükseliyor. Karlar eriyip çiçekler açılmaya başlıyor ve çok geçmeden hayvanlar yeşilliklere doyup, çobanlar yem eksiklikten kurtuluyorlar. “*Qoza Tuğsa, östeñ al*” (Kuzu doğarsa ark al) diye atasözüne uyan çiftçiler ise, baharlık tarım işleri için hazırlığa başlarlar.

4. “Sevr keldi ziraetke devr keldi” (Boa borcu dönemi geldi, ziraata devr geldi)

Sevr güneş yılı hesabında 2. ayın Arapça adlandırmasıdır. Bu Uygurcada uy olup 21 Nisan ile 21 Mayıs'a kadar olan süreyi içine alır. Bu zamanda tahıllar, yeşillikler, özellikle güzlük buğday büyüyüp olmaya başlıyor. Bu zamanlarda yağın yağmur tahıl ve büyüyen bitkiler için çok faydalı olduğu için, halkımız “Sevir yağmur sarı altın” diye söylüyorlar.

5. “Timsaqqa ötkende teriq çaç” (Timsah dönemi geldiğinde mahsülünü ek).

21 Haziran ve 22 Temmuz arasına denk gelen timsah 4. ayın adı olup o güneş takvimine göre Seretan diye adlandırılıyor. Bu ay tarım işlerinin sonu sayılıyor. Çünkü havanın sıcak olmasından dolayı bu zamanda ekilen tahıllar kök salıp yeryüzüne çıkana kadar kuruyor. O yüzden bu makale tarlayı boş bırakmak istemeyen kişiler için öğüt oluyor. Malum ki, darı başka tahıllara göre sıcağa dayanıklı geliyor ve hızlı kök salıyor ama soğuğa dayanamıyor eksi 2 (-2) derecede oluyor.

6. “Sunbile tuğsa, su sovuydu, tarazi tuğsa tañ” (Sunbile dönemi gelirse, su soğur, terazi dönemi gelirse sabah soğur)

Bu atasözünün birinci kısmında ayın adı Arapçadır, ikinci kısmında ise Uygurcadır. Sunbile Uygurcada başak, buğday başı anlamına gelmektedir. Terazi Arapça mizandır. Aynı sırada böyle çeşitli atasözlerinde gelen kelimelerin aynı ahenkte olmasını sağlamıştır. Güneş takviminde Sünbile, 6. aydır ve 21 Ağustos - 21 Ekim'e denk gelmektedir. Terazi ise 7. ay olarak 21 Ekim'den 21 Kasım'a denk gelir. Sunbile ayının gelmesiyle ark kenarlarında sular dolup dibindeki ufak taşlar ve yeşillikler net gözüktür. Ark kenarları sulanır ve saçılan sular kolayca kurumaz. Hava yavaş yavaş soğumaya başlar.

Terazi yıldızının doğması Güz ayının işaretidir. Güneş doğmadan önce (Çiy) yağıyor. Halkımız da bu iki yıldızlar topluluğunun mevsimlik özelliklerini ifade eden: “Sunbile doğarsa, at kilo alıyor, ahmak elde yat”, “ Sunbile yemi kışın gemi”, “Terazide duran kışa giremez” yani kışın gamını eden insan düşümcüsü de mevcuttur.

7. “Oğlaq bilen soğidin saqlan, qehritanda kelgen doğidin” (oğlak dönemimde sovuğuktan saklan, kara kış geldiğinde doğudan).

Kona takvimine göre Oğlak 10. ay (21 Aralık'tan 21 Ocağa kadar) Soga (könek de denilir)ise 11. Ay (21 Ocak'tan 21 Şubat'a kadar) adlandırılır.

Bu ay kış mevsimi olup insanların kış için hazırladığı yiyecek, mal vs. için hazırladığı yemlerin hazırlandığı dönem oluyor. “Yazın ceketini al, kışın azığı” diye bunun için derler. Tıpkı böyle kış vaktinde imece (küçük memuri işler) her zaman bir eve girip geliş elbette

iyiliğin alameti değildi. Yanına at, ulak ve insan alsa bu daha ağır gelir. Aynı dönemlerde kullanılan ve yukarda verilen atasözü “*Beylerim beylikte yaşadı, kalanı vergi ile*” diye başlayan halk şiiirleri de atasözünü tastik eder.

8. “Hut, yaxşı kelse, qut; yaman kelse jut” (Balık dönemi iyi gekirse bereket, kötü gelirse afet).

Hud-Uygurca balık burcunun Arapça adlandırması olup bu ay 21 Şubat ile 22 Mart arasındaki zamandır. Malumdur ki, Hud’un girmesi ile karlar eriyip bitkiler, çimenler büyümeğe başlar ve hayvanlar yeşilliklere doyar. Bazı yıllar tam bu zamanlarda soğuk olup yeniden erimeğe başlayan yer ve sular buz’a dönüşür. Kara kış için hazırlanan yemler bittiği için hayvanların arasında zayıf olanları ölmeye başlar. Orta ve güney bölgelere yakın yerlerde ilkbaharda çiçek açmaya başlayan meyveli ağaçların çiçekleri donup daha yeni topraktan çıkan tarım ürünleri soğuktan ölür. Hayvancılık ve çiftçilikte olan bu afeti halk “jut”, “judun – çapkun” diye adlandırır. Halkımız kendilerinin senelerce topladığı ameli tecrübelerine esas olarak jut’un (müçelli) tekrarlanıp her 11-12 yılda bir kere gelmesinin, özellikle bu Tavşan yılına denk geldiğini söylerler. Sözde atasözünün tersi Hut “yaxşı kelse Kut” “komzek süt” ya da “Hut –malını elde tut” anlamında da kullanılır.

9. “Hürker tuğsa paqlan qoş”(Hürker doğrusa kozularn kat).

Ecdatlarımız bizim galaksimize giren onlarca yıldızlar topluluğunun gökteki sürüklenme hareketini bile çok önemsemiştir. İşte bunlardan biri, her birimizin çocukluk zamanımızda bile iyi bildiğimiz (Hürker) Arapça-Sureyya Yıldızları topluluğudur. Aslında Hürker Uygurca-Uy, Arapça-Sevr yıldızlar topluluğuna ait olup ilimde Sevn babası denilir ve dağınık yıldızlar topluluğuna aittir. En aydın yıldız-Albitsiona olup çıplak göz ile onun 6’dan 9’a kadar parlak yıldızını görmek mümkündür.

Hürker’in doğması ve batması güz, kış ve bahara doğru yaklaşıldığını, yaz günleri 40-50 gün civarında Hürker gözükmediğini gören çiftçiler ve çobanlar “*Hürker tuğsa kaplan koş*”, (Hürker’in ağmasını gör, yağmurun yağmasını), “*Hürker yanga ötse yazga teve, tumak gedenge çüşse tazga*” (Hürker ketti, temmuz yetti) gibi atasözler ile bu yıldızlar topluluğunun mevsim değişmesindeki önemini ifade etmiştir. Hürker doğduğunda Hazira’nın ortasından sonra, yeşillikler iyi yetişip hayvanlar kilo almaya başlıyor, tarım ürünleri olmaya başlıyor, meyveli ağaçlar çiçek açıp, meyve tutmaya başlıyor. Bundan dolayı eski bahçivanların “*Hürker doğduğunda gura dertmen ademge dora*” demeleri Hürker’in doğması tahılların, meyvelerin olmaya başladığı zamanın göstergesidir.

Dedelerimiz Hürker'in sürüklenme hareketini aslında dünyanın hareketi olarak bilip yaz ve güz mevsimlerinin değişmesine işaret kabul ediyor. Bu birçok durumlarda delilleniyor. Örneğin, onlar Hürker suya "inse", yaz yağmurlu yeşillik; kara ve dağlara "konsa", yaz kuru ve sıcak, hatta kıtlık oluyor şeklindeki tahminlerini belirtmişlerdir.

"Büyük ipek yolu" nun önemli güzergâhlarını kendi yönetimi altında tutan halkımız devletler ve kıtalararası alışveriş ve medeni ilişkilerin gelişmesinde büyük katkılarda bulunmuştur. Malum ki ulaşım teknolojisi, nakliyat ve menzillerin haberleşme durumunu netleştirme cihazları çok geride olduğu için uzak geçmişte temel ulaşım aracı deve ve at gücüne, yollar ve güzergâhları bulmak yolcu ve kervanbaşının akıl-feraseti ve onun yıldızların hareketini ne kadar bildiğine bağlı olmuştur. Bu şekilde işini gören yolculara "yolçisi yaxşı yol azmas", (Rehberi iyi olan, yoldan şaşmaz), "Tömür qozuq karvanğa ozuq", "Tömür qozuqta yol jütmes", (Demir Kazık'la yol yitmez), "Yette qaraqçi yolğa maraqçi" (Yedi gözcü yolla ilgili) gibi atasözleri söylenmiştir.

Dünya'nın kuzey kutbundan 1 derece uzağa yerleşen Demir Kazık ("Kuzey Kutup Yıldızı" diye de adlandırılır, "Yette Karakçi yıldızlar topluluğuna karşı tarafa yerleşmiş Yette Ağine Küçük Ayı da denilir) yıldızlar haritasının alfasıdır. Yıldızların tüm yıl -belki ilm-i saktan beri- sürekli sabit olmalarını önemseyen halkımız "kainat'ın göbeği" diye kabul edip güzergahları, şehirleri ve köyleri öncelikle su kaynaklarını bu yıldızlara ve onun devrine "Yatte Karakçi" ve "Yedi Arkadaş" yıldızlar dizisine bakarak bulmuş. Kısaca söylediğimizde demir kazık doğal bir pusuladır.

*Köktiki yultuzlar bezisi bezek.
Yöl başlar bezisi bezisi yezek.
Kişige yoruqluq berer bezisi,
Yöl jütse körsiter yine qançisi,
"Gökdeki yıldızlar bazesi süs.
Yol gösterir bazisi yezek.
Kişiyeye ışık verir bazıları,
Yolunu kaybetse gösterir yine birkaçı."*

derken büyük Klasîğimiz Mevlana Yusuf Balasaguni millîyi gök bilimciliğimize varislik kılan şekilde yukardaki kuzey Kutup Yıldızlarını dikkate almıştır.

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki, astronomi ve meteoroloji ile doğrudan ilişkili olan Uygur halk atasözlerini özellikle, öğrenmek ve araştırmak halkımızın sayısal ve sözel bilimlere olan asırlar boyunca delilidir, en önemlisi, kendine uygun özel bakış açısını ortaya koymayı çok önemsemiştir.

Almuta 1989

II.15.Uygur Halk Felsefesinin Elmas Zerreleri (Xēliq Pēlsēpēsiniñ Almas Zērriliri)

En iptidai devirlerden başlayarak sonsuz harekette, değişmelerde gelişmeye yönelik sonsuz âlemin sırlarını ondaki, her bir isim, her bir şeyin, kendine mahsus özellikleri, mahiyeti ve onlar arasındaki ilişkileri kısmen olsa bile aynı manada anlamayı isteyen insan yürümeye başladığı günden itibaren çeşitli tehlikelere karşı durabilecek, zorluk ve cefalar içinden hayatını yenilemeye yardım edebilecek bilgilere ihtiyaç duymuş ve onu bulma yollarını araştırmıştır. Bilme ve tasavvur kılma yeteneği çok düşük olan o iptidai hakikati, kâinat sırlarını onun yaratılış ve ilerleme yollarını ilk önce mitolojiye, yani çeşitli efsaneler, rivayetler ve ilahi kelimeler eklenmiş ibareler ile anlatmaya ve açıklamaya çalışılmıştır. Bunların tümünü Marksizm Klasiklerine göre söylediğimizde: *“Tefekkürün varlığına ilişkisi meseledir”*.

Biz yazı keşfedilip halkların kendisine özel milli yazılı edebiyatı meydana gelene kadar olan uzak geçmişte yaratılan efsane ve rivayet, hikâye, koşuk ve destanları gözden geçirip onların her birinde halkın iş tecrübesi, iptidai devirlerde meydana gelen ahlak kuralları, insana özel faziletler, ilahlar, melekler, efsanevi kahramanlar, cinler, albastılar ile ifade edildiğini görebiliriz. Bununla beraber kişiler kendi günlük yaşamında karşılaştığı iyilik ve kötülük, adalet ve haksızlık, şans ve mutsuzluk, mertlik ve hainlik, zafer ve mağlubiyet gibi yaşam meselelerini anlamak ve çözüm yollarını araştırmış ve onlar üstünde incelemeler yapmıştır. Her zaman böyle değişen görevleri bir nesil araştırmaya başladığında sosyal hayatın ilerlemesi, sonraki nesillerin önüne yeni amaçları bıraktı. Aslında bu malum ilmi dünya görüşü ve felsefi fikirlerin kişilerin beynine yerleşmesi yetişmekte olan ilk filiziydi. Kendi zamanında bu Marksizm Klasiklerini güçlendirdiği gibi âlemin mahiyeti, tabiatı hakkındaki âlemin biliş imkânı meselesi hakkındaki tartışmalar, dert ve telaşın iptidaisi idi.

Demek çok eskiden halk tefekkürü, âlemi ve yaratılmasını ikiye bölüp ele almıştı. Onun biri Ruh dünyası, gaybi semavi güç, yani Huda, melekler, cinler; ikincisi, maddiyat dünyası, yaşam çevresi, üretim vasatları durumu, yani farklı şekilde söylem gerekirse aklın varlığa ruhun maddeyle alakası meselesi idi. Biz bunlara aynı manadaki ilmi felsefi bakış açısı demesek bile, malum derecede meydana gelen basit dialektik ve sade materyalizm fikri demekte haklıyız. Aslında nazariye olarak sistemleşen felsefi talimatların temeli işte buna bağlıdır.

Demek ki, dialektik materyalizmin esas temel kaidesi yine de objektif maddi dünyanın birinci, aklın ise ikinci olduğunu kabul etmekten ibarettir. Bu temel kaide dünyayı bilme ve değiştirme için sadece nesnenin kendisi değil, belki nesne/insan ile kendi arasında etki gösteren objenin olmasına ihtiyaç duyuyor. Malum ki, objektif gerçeklik süreci akla bağlı olmadan mevcuttur. Halkımız “*Yer hayatın annesi*”; “*gök ata, yer ana*”; “*yer hazine, su cevher*” diye kullandığı atasözleri ile içtimai ilişkilerde gezegenimizin tek yaşam kaynağı olduğunu göstermekle beraber onun yüceliğini, insanların iradesine bağlı olmaksızın hareket ettiğini ifade eder.

Herhangi bir şahıs canlı organizma olarak doğup yükselir ve ilerler. Canlı organizmalara has özelliklerin biri maddenin ve enerjinin değişmesidir. Böyle cereyan, onu değiştiren dış çevre ile sıkı ilişkilerde peyda oluyor. Demek dış çevre tabiattaki diri organizmaların yaşaması için zorunlu olan esasi şarttır. İnsan şuurlu halde kendi ihtiyaçlarını tatmin etmek amacıyla biyolojik dış çevreyi değiştirebiliyor. Hayvanlar ise bu çevreye uygun halde yaşamına devam edebiliyor. Bu ilk önce biyosferin yukarı katmanına bağlı. Halkımız “*Yer degen altun qozuq, işliseñ, berer ozuq*” (Yer dediğin altından bir ağaç, çalışırsan verir azık), “*İşligen geyer sexi*” (Çalışan giyer elbise), “*Yer kekermey, el kökermes*” (Yer göğhermeden el göğhermez), “*Yer söygenni el söyey*” (Toprağı seveni el sever), “*Yerni toydurğan, elni toydurar*” (Toprağı doyuran eli (insanları) doyurur) gibi birçok atasözü ile toprağın tabiat ile insan arasındaki ilişki, onu değiştirmedeki esas emelin emek olduğunu (toprak cömert) olsa da lakin tüm nimetleri meydana getirmek sadece emek sarfetmek ile olacağını, onu hiçbir ilahi gücün vermeyeceğini ifade etmişlerdir. Bu kendi zamanında “Âlemin yaratıcısı emek” diyen marksizmin klasik nazariyesinin çok eskiden emek sahipleri tarafından meydana getirildiğinin ispatıdır.

Özellikle şunu söylemek gerekir ki, Uygur halk atasözleri bir hayâli düşünce olarak değil belki kişilerin tabiat ve sosyal hayat kurallarını bilmeye dayanan birer olayın olduğunu ve olacağını tasavvur kılarak, kendi yaşamının içtimai şartlarını hissederek malum amaca yönelik meydana gelmiştir. Bu yüzden atasözünde tecrübe edilen fikir ve düşünceler kendi ifadesini bulduğunda temsildeki uygun tasviri, onun gerçek karakterini ifade ediyor.

“*Âlemin ihtişamı insan*”, “*Âlem insan ile*”, “*İnsan altından aziz*” gibi atasözlerinde sıfat olarak çeşitli iki husus, yani insan ile âlem (tabiat) ilişkilendirilir. Şuur, akıl ve yeteneğe sahip olan insan doğaya etki eder, onu tabi ve sun’i işleyip kurallar yardımıyla değiştiriyor ve değiştirme sırasında kendi de değişiyor. Onun (insanın) “Altından aziz” olması ilk önce

karakteri, aklı, feraseti, bilimi, sosyal hayattaki yeri, en önemlisi de sarf ettiği emeğine bağlıdır. Aynı zamanda “*Demir ateşte tavlınır, insan emekte*”, “*Emeğin sonu rahat*” gibi atasözlerinde insanlığın kendisinin yaşadığı uzun ve müşkül emek yolu, kendi ifadesini bulmuştur. İnsan kendisinin tüm faaliyetlerini, tecrübelerini emek sarfetme, ter dökme bedeli karşılığında elde etmiştir. Bundan dolayı F. Engels “*Emek tüm insanlık hayatının birinci temel şartıdır ve o kadar önemlidir ki bizim bildiğimiz manada: insanın kendisini bile emek meydana getirdi, dememiz lazım*” demiştir. Bu fikri “*Derya suyunu bahar taşırır, insan kadrini emek artırır*”, “*Yer varlığın annesi emek onun babası*”, “*Emekten gelse varlık, ebedi olun güzellik*”, “*Bal tutan parmağını yalar*”, “*Yetmiş sevabın kökü emek*” gibi atasözleri daha da açıklar. Bu sırada emeği büyük bilen halkımız içtimai tüm çevrede iktisadi gelişmeler ve onun için gerekli şartları, maddi nimetlerin yapımında kişiler arasında olan içtimai münasebetleri, yani üretim, iktisadi münasebetleri, aile, sınıf, millet ve insanların birliği meselesini de göz ardı etmemiştir. Örneğin, “*El var yerde er var, er var yerde el*”, “*El Aman şehir aman*”, “*Ele bakan diken değil*”, “*İş emekte, güç birlikte*” (birlikten kuvvet doğar), “*Damlaya damlaya göl olur*”, “*Altın yerden çıkar, batur elden*”, “*yurt giderse, taht gider*” gibi atasözleri de halkın gücünü, yaratma kudretinin sonsuzluğunu, her bütün bilge ve baturların bile halk arasından çıktığını, akıl ve ferasetin kaynağı olan halktan ayrı yaşamamanın mümkün olmadığını yansıtmaktadır.

“*Elge kirseñ eliñçe, suğa kirseñ beliñçe*”, (El arasına elin kültürüne uyarak gir, suya girersen beline kadar gir). “*Atañmu gel, anañmu el*”, (Baban da yabancı, Annen de yabancı) “*Erkiñni el arisidin izge, yariñni gül arisidin*”, (Erkini el arasından ara, yarını gül arasından). “*Elge xizmet aliy himmet*”, (Vatana hizmet yüce bir himmet). “*Yoldin çiqsañ, çiq, lekin eldin çiqma!*” (Yoldan çıkacaksan çık, yurttan çıkma!) gibi atasözlerinden cemiyet mahsulü olan insanın kendi hayatını geçirdiği cemiyetten ayrılan, onun ile alaka kılmadan yaşamasının mümkün olmadığını gösteriyor. Çünkü Lenin’in düşüncesine göre: “*Bir cemiyette yaşadığı halde bu cemiyetten uzakta durmak asla mümkün değildir*”. Demek her bir şahıs kendisinin tüm hayatı süresinde cemiyet ile beraber yaşar, beraber nefes alır o yüzden akıllı ecdatlarımız şahsın cemiyete, cemiyetin şahsa olan ilişkilerine çok önem vermiştir. Bu “*İnsan, içtimai münasebetler mahsulüdür*” (K. Marks) olduğuna delalettir. “*Endi yotqanğa qarap put sun*” (Ayağını yorganına göre uzat), “*Haliñğa beqip hal tart, xaltañğa beqip un*” (Hâline bakıp durumunu ayarla, çuvalına bakıp un çek) “*Neme terisañ, şuni ararsen*” (Ne ekersen, onu biçersen) gibi atasözlerinde, cemiyette yaşayan kişilerin subjektif akıl feraseti, istekleri, objektif şartları, onların faaliyetleri, iddia ve isteklerinin yönü ve karakteri belirtilen şartlarda

yaşamayı göze aldığı esas alınmıştır. Kendi zamanında marksizim klasiklerinde vurgulandığı gibi içtimai varlığının birlikteliğini; çünkü o kişilerin içtimai varlığın sınırlarını dışarıda ve müstakil olarak mevcut olduğunu içtimai sınır ikiliğini, çünkü o kişiler içtimai varlığın kesintiye uğradığını gösterir.

Malum ki emek ehli, halkın kendisinin topladığı ilmi tecrübelerinden dolayı cemiyetin en önemli üretim gücüdür. Aynı zamanda bilimi, tecrübesi, iktisadi ve peyder pey tekâmülleştirdiği çalışma kuralları vasıtasıyla ürettiğini ortaya koyuyor. Hayati tecrübeye sahip olmayan, bir hocadan ilim hikmet öğrenmeyen, hüner ve sanatın dilini bilmeyen insan nasıl bir iş yapsa da onun hedefe ulaşması mümkün değildir. *“Altın kadrini, kıymucu bilir”*(Altının kıymetini sarraf bilir), *“Hüner, hünerlik er üner”*(hüner, hünerlik kişinin işidir.), *“Usta körmigen şagirt her muqamda yorgılar”*(Usta görmeyen çirak, her alanda gezerya da her anda bilge sahibi olduğunun zanneder), *“Hüniri yoq kişiniñ, mevisi yoq işiniñ”*(Hüner olmayan kişinin, işinin mevisi yoktur) gibi atasözleri onlara işarettir. Yani gerçekleri gören, bilge, tecrübeli kişiler, birer meslek ile uğraşan insanlar kendi işini kendisi yapabilir *“Gülge gül, hiliga hil”*(gül güli ile tur tur ile) getirebilir. Aksi takdirde kötü durum ortaya çıkar ve bu yüzden *“Hünerlik er, har bolmas”*(Hünerli kişi işsiz kalmaz) derler.

Halkımız üretim sürecinde üretim vasıtalarına bile çok ehemmiyet vermiş ve bunu basit dil ile *“Yer haydisan küz hayda, küz haydimisan yüz hayda”* (Tarla sürsen güzün sür, güzün sürmediysen yüzkedre sür), *“Biligiñ taliğiçe oğaq biliseñ, jürigiñ qanğiçe oma orisen”* (Bileğin yorulana kadar orak tutabilirsin, yüreğin yorulana kadar ekin biçsin.) *“Östeñni jiglap çap suni oynap tut!”* (Arkı ağlayarak çapalasan da, suyu oynayarak tutarsın), *“Su kelğiçe tuğan sal!”*(Su geldiğinde bent sal) diye ifade ediyor ve öğüt veriyor. Çünkü halk zenginliği demek üretim güçlerinin kaynağı yine de yer ile sudur: su çiftçinin kanı, yer çiftçinin canıdır.

Hakikaten herhangi bir cemiyet tabiattan ayrılarak malum esaslara yönelmediği halde ilerlemez. Herhangi bir ilerlemesinin türlü basamaklarda coğrafi çevre, doğal şartlar ve çoğunluğu oluşturan kişilerin cismi yapısı, yeteneği önemli yer tutmaktadır. İlmi komünizm nazariyatçıların dili ile söylediğimizde coğrafi şartların etkisi her zaman içtimai şartlar ile üretim güçlerinin gelişme derecesi ile ifade edilir. O yüzden kişiler kendilerini kuşatan kâinatın özelliklerinden çeşitli yollarla faydalanır. İhtiyaçlarını gidermek için özelleştirir. Zaman geçince kendine uygun olan doğal çevre *“Vatan”*, *“Ana yurt düşüncelerini”* meydana getirir. Bu bağlamda *“Ana yurt altın beşik”*, *“Ana jutuñ aman bolsa, reñgi royiñ saman*

bolmas” (Ana yurdun eminse, yüzün sararmaz), “*Kişiniñ jutida sultan bolgiçe, öz jutuñda ultan bol!*” (El yurduna sultan olacağına, kendi yurdunda köle ol!), “*Bülbül çimenni söyey, âdem Vetenni*”, (Bülbül çimenini sever insan vatanını) gibi benzer atasözlerinde kişinin biyolojik çevreyi ilk önce onun göbeğinin kesildiği yer ile direkt bağlı olduğunu, sanki balık susuz yaşayamadığı gibi, kişinin vatansız yaşamayacağını, yaşasa bile ikinci coğrafi ve içtimai şeraite alışmak “*Sultan olsa bile*” çok zor olduğunu bildiriyor. O yüzden “*her şeyden vatan ela, halk ela*” dır.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi, cemiyetin tabiata olan etkisi her zaman kişilerin yaşamak için yaptığı mücadelelere, şuurulu ve toplu halde yapılan mücadeleyle alakalıdır. Bunu Orta Asrın büyük mütefekkeri Farabi: “*Her bir insan kendi tabiatıyla öyle bir yaratılmış ki o yaşamak ve yüksek yeteneklere kavuşmak için birçok şeylere muhtaç olur. O sadece kendisi bunları elde edemiyor ve onlara sahip olmak için yaşaması zaruri olan şeyleri birbirine iletmek ve birbirine yardım etmekle birçok kişinin birleşmesi sonucunda istediği başarıları elde etmesi mümkün*” diye detaylı anlatmıştır.

İptidai devirlerde kişiler arasındaki böyle ilişkilerin sosyal cemiyette gösterdiği etkisine karşı doğanın kendisine özel şartları iyileştirme ihtiyacı meydana gelmiş olsa, sonraki devirlerde çeşitli kabilelerle milletler arasındaki, muayyen bir halkın kendi içerisinde üretim güçlerini geliştirme hızının aynı olmaması, hayatın içtimai, iktisadi ilerlemesindeki eşitsizliklerden dolayı meydana gelmiştir.

“*Qapa çekmey halavet yoq, inaq bolmay saadet*” (Cefa çekmedikçe kavuş olmaz, nikâh olmadan sadakat olmaz), “*Köpniñ risqi köl bolar*” (Çoğunun rızkı çok olur), “*Köpniñ küçi köp*” (çoğun gücü çok), “*Tört yaxşiniñ qolidin tağu taştta gül üney*” (Dört iyinin elinde dağı taş gül açar), “*İş ömlükte, küç birlikte*” gibi atasözleri birlik içinde yaşayan ecdadımızın birbirine yardım ederek çalışmanın faydalarını göstermiştir. Ayrıca “*Göğe bakma, topluma bak*”, “*Toptin çıksanmu, köptin çıkma*”, (Gruptan çıkma, gruptan çıksan da çoğunluktan çıkma) “*Yalguz atnıg çegi çıkmas, çegi çiksimu degi çıkmas*” (Yalnız atın sesi çıkmaz, sesi çıkarsa da ünü) gibi atasözlerinde topluluktan ayrılanın işinin iyi gitmeyeceğini, kişinin başarıyı sadece toplulukla, beraber hareket ettiğinde kazanabileceğini ortaya koyuyor. Bir de “*Birleşen uzar, birleşmeyen tozar*” (Birleşen büyür, birleşmeyen yok olur), “*Ayrılanı ayı yer, bölüneni bölür*” (Ayrılanı ayı yer, bölüneni kurt) gibi atasözleri de mevcuttur.

Çok eskiden ister avcılık olsun, ister hayvancılık ya da sanat, mimarcılıkta olsun beraber çalışmanın faydaları hem verimliliği, topluluğun aklının, gücünün büyük olduğu demek bu

sosyal hayatta maddi ve siyasi hayatın değişmesinde halk becerisinin en esas yaratıcı amil olduğunu anlayan akıllı ecdatlarımızı toplumun “Haşar” “zorla çalıştırılmak” gibi basit formlarını gerçeğe aktarmıştır. Şunu açık söylememiz mümkün ki, umumi halk seferberliğine gelen işlerde büyük kanalları kazma, cami, medreseleri kurma, köprü ve yol işleri gibi başka içtimai gelişmelerde yardım edebilecek halkın şahsi iradesi ile ortaya çıkan toplumun isteğine karşı gelmek yine de halktan ayrılış sayılır. Biz bunları “*Haşar qılğan el yaşar*” (Çalışan devlet yaşar), “*Bir yeza xelqi östeñ çapsa, yette yeza su içer*” (Bir köy halık kanal açsa, yette köy halık su içer), “*Haşar bilen pütken meçitniñ imami, jut*” (imac ile yapılan camiye imam bulunmaz), “*Ötükke apqut kerek, ötnige lapqut*” (Ayakkabıya topuk gerek, ödünçe karşılık gerek), “*Almaqniñ bermigi bar, çiqmaqniñ çüşmigi*” (Almanın vermesi var, çıkmanın inmesi var) gibi atasözlerinde görebiliriz.

Sırası geldiğinde şunu da söylememiz gerekir ki, “*Almaqniñ bermigi bar, çiqmaqniñ çüşmigi*” (Almanın vermesi var, çıkmanın inmesi var), “*Bar taviğim, yan taviğim, yanmisañ otturida sun taviğim*”(Var tavuğum, dön tavuğum, dönmesen ortada kırıl tavuğum) gibi atasözlerinde halkımızın idealist düşünceleri, yani bir birine karşıtlığını, onların birini biri şart kılması ifade edilmiştir. Yani “vermek” olursa, “almak” da olur. Eğer bu atasözünün sadece birinci kısmındaki fikir olup ta ikinci kısmındaki fikirler olmasa o zaman tabağın ortadan kırılması, yani kişiler arasındaki ilişkilerin bozulması normaldir. Bunu “*Ötükke, apqut, ötnige lapqut*” (Ayakkabıya topuk gerek, ödünçe karşılık gerek), atasözünden anlayabiliriz.

Malum ki, geçmişte, özellikle çiftçilikle uğraşan halk arasında emek gücü ve üretim vasıtaları aynı derecede değildi. Ailelerde üretim gücü olsa bile, üretim vasıtaları yani, yer, su, at, eşek, deve, saban, sörem ve başka üretim vasıtaları yok idi. Her nasılsa ailelerde bunun tersi olur. Böyle maddi zorluklar kendiliğinden insanları birbirine yardım etme zorunda bırakır, insanların biri emek gücünü temin etse gerisi hayvan gücü ya da üretim vasıtalarını temin edip bir birine yardım ederek tam zamanında tarım işlerini bitiyordu. Hatta bazı ailelerin bir ineği olsa, diğer ailenin ineğini alıp işini yapardı böyle devam ederek, yani almak ve vermek ile birbirine yardım ederdi. Bunda hiçbir hak ya da hayvan talep edilmezdi malum ki materyalist diyalektik, “*Bilim, olayları hissi ve rasyonel tepkinin birliğinden ibaret*” diye düşünürdü, yani insanın hissi tecrübesi bilimin kaynağı olup o kişiyi dış âlem ile bağlar. Gerçeklerden ortaya çıkan bilim hayatı ve tecrübe bir nesilden ikinci bir nesle aktarılır. Yani F. Engels’in düşüncesi ile söylediğimizde: “*Her bir kişi her şeyi şahsen, kendi denemesi mecbur*” diyordu. Onun şahsi tecrübesi yerini ve malum dereceye kadar, onun birkaç neslin tecrübeleri ile elde etmesi mümkün.

Demek ki herhangi bir insan bilim öğrenmek için içtimai çalışmaya katılması şart olsa bile, o tefekkürün çeşitli şekilleri yardımı ile malum düşünceleri, bilimi öğrenmesi mümkündür. “*Kuş ugisida körginini ilidu*”, “*Ata körgeñ oq yonudu, ana körgeñ ton piçidu*”(Baba gören ok yontar, ana gören elbise biçer), “*Köp yaşigandin sorima, köpni körgendin sora!*” (Çok yaşayandan sorma, çokni görendan sor), “*Körgeñ körginini qılar, körmigen nemini*” (Gören göreni yapar, görmeyen hiçbir şeyi) gibi Uygur atasözlerinde ameli tecrübeler ile öğrenmenin mümkünlüğü ifade edilmiştir. Verdiğimiz örnekteki birinci atasözü hem düz manada hem mecazi manada kullanılmış yani kuş yavrusu anne ya da baba kuş ona uçmayı öğretilene kadar yuvasında beslediği etler “Tavşan, keklik, ördek, balık, vb. ile beslemiş ise uçtuktan sonra aynı şekilde onları avlar, mecazi anlamda insan çocuğu birinci olarak kendisi yaşadığı çevrede aile terbiyesinde neler aldığına ya da nasıl içtimai şartlarda yetiştiyse cemiyete çıktığında kendisinin ve anne babasının akrabalarının kim olduğunu anlar” manası ortaya çıkıyor. Arka arkaya gelen atasözleri ise bir birini daha da güçlendirir. O yüzden halkımız, beceriksiz ve tembel kişileri, “*Tuğulup eşek quligini tutup baqmığanlar*” (Doğduğundan beri eşek kuyruğunu tutmayanlar) sırasına eklerken aslında halk arasındaki malum edep ahlak, milli örf adet kurallarından habersiz, ona uymayan kişileri “*Zegida zag körmigen, tegliside nan körmigen*”, (Zegida zang görmeyen, sofrasında ekmek görmeyen,) “*Yavanda çoğ bolganır*”(yuvada büyüyen)cümlesinde sayar ve kinayeli olarak yerer. Yukarıda tekrarlananlar: “*Objektif âlemin subjektif imajı*” bilinçli insan yüce varlıkların yokluğunda o ameli faaliyetsiz hiçbir ilmi tecrübe ile maddi gelişmenin kabil olamayacağı yani ameli gerçeklere kavuşamayacağını anlatır. “*İnsan olmak kolay insani faziletlere sahip olmak zor*” derken halkımız her şeye uygun, ahlaklı, en iyi faziletlere sahip olan akıllı, bilimli “*Eli gül yolu gül*” meslek sahiplerinden bahsediyor. Halkımızda yine “*Tamma tama köl bolar, tammay qalsa, çöl bolar*”, (Damla damla göl olur, damlaması çöl olur) “*Qum jıgılsa tağ bolur, el jıgılsa tağ*” (Kum yığılsa taş olmaz, halık yığılsadağ), “*Toqquz gez gilem bir künde toqulmas*” (Dokuz metre halı bir günde örülmez) gibi atasözleri olup bunlardan biz basit dil ile ifade edilen miktar değişiminin kalite değişimine, aksi halde kalite değişiminin miktar değişimine olan etkisini görebiliriz. Bu objektif varlıkta her şeyi değiştirmek ile uğraştığımızda miktar değişimine ehemmiyet vermek, miktar değişimi ile kalite değişimini ortaya çıkarmanın mümkün olduğunu anlatır. Bu zamanında herbir şeyin kalitesinin ilk önce onu meydana getiren muayyen miktar ile sıkı bağlı olduğunu ifade ediyor.

İlim sahiplerine malum ki, aynı miktar değişiminin kalite değişimine geçmek ve karşılaşma mücadelesi cereyanında, gelişme sürecinde inkâr önemli yer tutar. O yüzden K.

Marks “Hiçbir sahada geçmişteki mevcut formülleri inkâr etmeden gelişmenin meydana gelmesi mümkün değil” diye yazmıştır.

Demek inkâr etme, yani reddetme olmadığında eski halde kalması, yeniliklerin meydana gelmemesi, dünyada hiçbir ilerlemenin olmaması mümkündür.

Biz yine şu inkârı inkâr etme kanununun basit elementlerini Uygur atasözlerinde bile görebiliriz. Örneğin bunu “At izini tay basar”, “Tugulmaq periz, ölmek periz” (Doğmak feriz, ölmek de feriz), “Oğluñ çoñ bolsa jigitligiñni alar, qiziñ çoñ bolsa, çokanligiñni” (Oğlun büyüse yiğitliğini çeker, kızın büyüse anneliğini.), “Jüce goraz çoñini yeydu” (Küçük büyükleri yiyor) gibi atasözlerinde ifade etmiş. Bunlardan biz her şeyin dedelerden torunlara öğretildiğini, böyle doğal kanunlara karşı çıkmamanın hiçbir fayda getirmeyeceğini anlamamız lazım.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, halkımızın seneler devamında meydana gelen kendisine özel bakış açısıyla Uygur Atasözleri hakkında araştırma yapmak çok önemlidir.

Onları detaylı öğrenmek, kendisinde var olan felsefi fikirleri seçip bir sisteme koymak bu günün ihtiyacıdır. Yine de halkımızın kendi dili ile söyleyecek olursak “Göher yatıdu sayda, tonumisag, nime fayda”(Elmas yatıyor dağda, tanımazsan ne fayda.)

Al muta 1989.

Kaynaklar

1. K. Marks ve F, Engels. Tallanğan eserler. T 1959. 2cilt, sayfa 402.
2. F. Engels. Tabiat dialektikisi. Taşkent1955 yıl. Sayfa 132.
3. El Farabi. Traktattar. Almatı 1973.Sayfa322.
4. Marksçe leninçe filosofiya asasliri. Taşkent1979. Sayfalar 14344.
5. K. Marks ve F. Engels. Eserler.4.cilt. Sayfa 297

II.16. Uygur Halk Atasözlerine Şerhler (UYĞUR XĒLĪQ MAQAL-TĒMSİLLİRİGĒ ŞĒRHLĒR)

İlim sahipleri ve Uygur kitapseverlerce iyi bilinir ki, dünya karşılaştırmalı dil biliminin esaslarını ilk yaratanlardan biri Türk dil biliminin babası Mevlana Kaşgarlı Mahmut, kıymetli eseri “Divanu Lügati-t Türk” te yedi bine yakın Uygur ve başka kardeş Türk Halklarının kelime ve terimlerini içeren ve onların lügat manasını Arap İslam dünyasına kısaca anlatmıştır. Bununla beraber kendi zamanındaki Uygur edebi dili, (Hakaniye) ve başka Türk halkları ve taifelerin dillerinin fonetik, leksik, morfolojik özellikleri hakkında ilmi malumatlar vermiştir.

Âlim, eserine aldığı kelime ve isimlerin lügat manasını açıklamakta, halk şiirinden, şimdiye kadar bizce müellifleri belli olmayan epik eserler (örneğin: “Alp Ertunga Efrasiyab, Oğuz Han hakkındaki mersiyelelerden) ve mesnevi şeklindeki hikmetli parçaların dışında, atasözlerinden de oldukça faydalanmış. Edibin kendisi bu konuda: *“Ben bu kitabı hikmetli kelimeler, atasözleri, şiir ve nesir parçalar ile süsleyip alfabe tertibi ile düzenleyip yazdım. Öğrenmek isteyenlerin gerekli kelimeleri kolay bulması için birkaç sene emek sarfedip kelimeleri uygun yerlere yerleştirdim. Net olmayanlarını açıkladım, düğümleri çözdüm”* diye bahsediyor.

“Divan” dan sözlü halk edebiyatı numuneleri, özellikle, hikmetli ibareler ve atasözlerini kendinde toplamış, kendi zamanında eserdeki her bir kelime ve isimlerin okuyucu hafızasında iyi saklanması için eserin çekici ve akıcı olmasına dikkat ederek hazırlamış.

“Atasözlerini anlamak, şüphesizki büyük zorlukları yaratır” diye yazmıştı ünlü Rus Türk dil bilimcisi, akademisyen V.A.Gordlevski. Âlim’in bu fikri öne sürmesindeki amaç, Atasözlerinin cevherine, aynen onları yaratan halkın hayatı, dünya görüşü, örf ve adetlerinin sindiğini dikkate almayı vurgulamaktan ibaret, elbette. Kaşgarlı Mahmut’un kendi derlediği atasözlerinin kısaca izahını ekleyip geçmemesine, bugünkü ve gelecek neslin onların anlamını komple anlaması daha da zorlaşması endişesi sebep olmuştur.

Biz “Divanu Lügati-t Türk” ünher üç cildini gözden geçirip ondan 283 atasözünü 1. Ciltte 158, 2. ciltte 42 ve 3. ciltte 83 Atasözünü kaydettiğini netleştirdik. Ondand fazla atasözünü her üç ciltte, isim ve terimleri anlatma ve izahta tekrar kullanılmış.

Gerçekten, öncelikle şunu söylememiz gerekir ki, âlim atasözlerini tekrar kullanırken onların arasındaki ibare ve isimlerin her bölüme girmesini sağlamıştır. Örneğin “*Ay tolun bolsa, elkin imlemes*” (Ay dolmuşsa, el ile işaret edip gösterilmez), yani “dolunay el ile gösterilmez” demiş atasözünde. Ortası Harekeli Sözler Bölümünde özel isim açıklarken “Dört Harflikler Bölümü” de “imledim” fiilini “yakın geçmiş zaman, birinci şahıs” alıp onun şahıssız fiillerinden gelecek zaman süpetdaş şekli “imlemes” olup çeşitlendirilmesini göstermek için kullanmış. Şu atasözünü âlim birinci örnekte “dolan ay el ile gösterilmez, çünkü onu gözü açık herkes görebilir. “Bu atasözü ünlü her hangi bir şey için bile kullanılabilir”, diye açıklarken ikinci örnekte “Bu atasözü herkese açık olan şeyler hakkında söylenir”, diye kısaca izah etmiştir. Sanki bunun gibi Divan’ın birinci cilt 361 sayfasında verilen “*Bir toyin başı ağrısı, qamuğ toyin başı ağrısı*” (Bir toyun başı ağırırsa, tüm toyun başı ağırır), “*Bir teqvadarniñ beşi ağrısı, hemme teqvadarniñ beşi ağrısı*” (Bir takvalının başı ağırırsa tüm takvalıların başı ağırır) atasözü eserin 3. cilt, 232 sayfasına kaydedilip birinci örnekte “ağrıdı” fiilini ikinci örnekte “toyun” manasını anlatmak için kullanmış.

Âlim ayırt etmediği atasözlerini tekrar kullandığında, onların aslındaki tam varyantını göstermeyi ihmal etmemiştir. Örneğin “Divan’ın” 2. bölüm 456 sayfasında kullanılmış “Bu atasözü, babanın işlediği cinayetin babadan sonra çocuğuna yükleyeceğini anlatıyor”, diye izah etmiş” “*Atisi açığ almıla yese, oğulniñ tişi qamar*”(Babası acı elma yese oğlunun dişi kamaşır) atasözünü 3.bölüm 371-372 sayfalarında “*Atasi anasi açığ almıla yese, oğul-qizi çişti qamar*” (Babası acı elma yese oğlunun dişi kamaşır) şeklinde izah edip anne babanın sorgulanmasına işaret ediyor” diye izah etmiştir.

Kaşgarlı Mahmut Atasözlerini toplarken bazı isimlerin farklı yazılmasıyla, okunması aynı olmasa bile, onların aslında aynı manadaki kelimeler olduğunu göstermek için, bazı atasözlerinin varyantlarını kullandığını görebiliriz. Örneğin 1. cilt 554. sayfada verilen örnekte: “*Qalin qulan çoğgasiz bolmas*”(Kalabalık sürü öndersiz olmas),“*Qulan üyüri/padisi/ yol başlıguçisiz bolmas*” (Hayvan süren öndersiz olmas) diyen atasözü bu bölümün 634. sayfasında: “*Qalin qaz qulavusuz bolmas*” yani (Çok kaz süresi kılavuzsuz olmaz), varyantı da alınmış. Her iki atasözünde “çufğa” ve “qulabuz” sözleri yoldaşçı, tecrübeli manalarında kullanılmış umumi isimlerdir. Âlim’in (çoğga) sözüne “Kipçak ve Oğuz dillerinde” diye açıklama yaptığına göre bu isim şu iki ulusta “kilabuz” ise geniş dairede tüm Türklerde kullanılmıştır. Bu atasözü her işte kendine göre tecrübeli insanlara uymanın doğru olduğunu söyler.” diye anlatıyor âlim.

Divan'da okunuşu ve yazılışı aynı ama çeşitli anlamlara sahip kelimelerle gelen atasözlerinin delilidir. Bu atasözünün birinci bölümündeki “kız”, kız çocuk, ikinci bölümündeki “kız” kıymetli, şimdiki dilimizde kıt, bulmak zor olan manalara gelmektedir. Bunu biz yine Kaşgarlı Mahmut'un Divan'ı 1. Bölüm 426-427. sayfalarında “kız”, kelimesine verdiği açıklamalardan daha da iyi anlayabiliriz. Onun sözde türdaş isim, özel isim, ve sıfat olarak geldiği gösterilmiştir, yani 1. kız: kıymetli, 2. kız: köle, 3. kız: kız çocuğu, 4. kız: kız kuşu (bir tür kuş), 5. kız: dişi kişi, cimri kişi. Âlim behil anlamındaki kıza “arguç” diye açıklama getirirken “Kız kişi savi yorigli bolmas”, “Cimri kişiden ünlü olmaz” diyen atasözünü örnek vererek “Bu atasözü kişilerin ünlü olmak için, cömert olmasının lazım olduğunu anlatır” diye izah etmiş.

“Divanu Lügati Türk” te yine bazı birleşik atasözlerinin aynı yerde iki farklı birleşigi tekrar edilse, ikinci yerde aynı atasözü ile birlikte birleşiginin alındığını görebiliriz. Örneğin, 1. cilt sayfa 462’de örnek verilen: “Sögüt sülüne, qaziñ qasiña”(Söğüde tazelik, kayna katılık) “Sögetke evrişimlik, qeyiñga qattıqlıq yarışar”(Söğüde tazelik, kayın ağacına katılık yarışır). diyen atasözü 3.cilt sayfa 206’da “Qaziñ qasiña” (Qeyiñga qattıqlıq) şeklinde bir bölümü gelmiş. Mezkûr atasözünün iki bölümü ayrı ayrı alınmış, manaya etki etmeyen birincisinde “sögüt”, ikincisinde “qaz” ”qas” koysak, kabuk umumi kelimesini izahta kullanıp “bu atasözü her bir şeyin kendi özelliklerini koruması lazım, diyen manalara gelir” diye anlatmış.

Vurgulayarak anlatmak istediğimiz şey şu ki, örnek verilen atasözlerinde ikinci kısım aslında “Qaziñ qasiña” yani “Qeyin qozgiğa /tartıdu” ya da “Qeyin qovziği” ile olması gerek idi. Çünkü kelime “qaziñ qeyin” üzerinde değil, belki “qazqovzaq, kabuk üstünde oluyor” Kaşgarlı Mahmut bu durumu şöyle izah ediyor: Buradaki “Z” harfi “S” ye yani kazina-kasina olarak değişmiş çünkü “Z” harfi kendiden önce gelen kelime sözde öz hissesini aldığı için sonundaki kelime “Z” harfi ile yerini değiştirmiş.

Malum ki, ses ahenkdarlığı (singarmonizm) kanununa göre sadece yanyana gelen boğum ya da seslerde birbirine etki etmeden belki önce ve sonra gelen kelimelerde aynı ahenkte olma kuralına uyar. Öncelikle “N” sesi niñ“M” sesi ile “Ş” “Z” seslerinin “S” sesi ile nöbetleşmesi genel bir durumdur. Demek ki, yukarıdaki örneğe göre söylediğimizde de, şimdi ki zaman Uygur dilindeki seslerinin uyum kanunu bundan binlerce yıl önce de mevcutmuş ve hem yazılı hem sözlü edebiyatta da kendi yerini bulmuş.

Şimdi özellikle şunu söylüyoruz ki biz “Divan”ı gözden geçirip eserde olmasa bile şimdi kullanılmakta olan birkaç atasözündeki farklı anlamsız kelimelere cevap bulduk.

Örneğin “*Saňa qarap men, işikke qarap, dem*”(Sinin yoldaşın ben, kapnın yoldaşı direk), “*Keliniňni kelgende kör, zebzenitini, yayganda*” (Gelinin geldiğinde gör, çeyiz yaydığında) diyen atasözündeki “dem” ve “zeb” kelimesini “Divan” şu şekilde izah ediyor: “Tem-dem”, direk, “*Qapuğ temledi*” kuvuk demledi, yani “kapıyı kilitledi”. Demek ki “dem” kilit gibi demirden yapılan şeyler kıt olan zamanlarda kapıları kapatmak için kullanan ağaç dalı ve başakalarının eş anlamlı ismi. İkinci atasözdeki Arapça “zinnet” (görmekli, güzel, süslü nesne) kelimesinin önüne gelip çift kelime yapan “zep” aslında seki Uygur dilinde “sep” olup kalın sesleri aynı ahenkte olması önündeki “S” kalın sesi “Z” ye dönüşmüş. Bu umumi ismi Kaşgarlı Mahmut böyle anlatıyor “sep gelin kız için ayarlanan ev eşyaları” “her bir atasözünde bu atasözünü yaratan halkın kimliği ortaya çıkıyor”, diyor büyük Rus yazarı L. N. Tolstoy. Biz allame Kaşgarlı Mahmut’un çok zor da topladığı her birini izah eden atasözlerini inceleyen uzak geçmişteki dedelerimizin geçtiği yolu, yaşam tarzını, örf-adetlerini, mutluluğu ve kaygılarını özellikle onların kendi içerisinde olduğu maddiyet dünyasıyla alakalı ve tefekkür etme yeteneği malum derecede olsa bile fark edebiliriz ve anlayabiliriz.

Onunla aynı anlamda bazı atasözlerinin milli özelliklere sahip olduğunu netleştirmek mümkün, diye yazıyor ünlü edebiyatımız Savut Mollaudov “eski hikmetler” adlı makalesinde, yani bazı hikmetli kelimelerin meydana gelmesi, tarihi ancak bir olan halkın içtimai faaliyetine, emek ve hayat tecrübesine bağlıdır. Öncelikle eski Uygurlara ait atasözleri “Divan” da yer almıştır.

En önemlisi şundan ibaret ki, âlim bazı atasözlerinin açıklamasında salname şecereleri ile bize kısmen malum ve malum olmayan vaka ve olaylar hakkında bilgi veriyor. Örneğin şimdiki Türk halklarının kullanmakta olduğu “Ağaç kessen uzun kes, demir kessen kısa kes” atasözü hakkında S.Molladov makalesinde düşüncelerini anlatmış. Asıl meydana gelmede hangi millete ait olduğunu “Divan”dan öğrenebiliriz.

Eserin 2. bölüm 14. sayfasında “kesmek” fiilini izah eden edip şöyle yazıyor: “kesdi-kesti” ol yığaç kesdi, o ağaç kesti. Başkalarında şu şekilde gelmiş “*Uygur yığaç uzun kes, tömür kiska kes*”(hey Uygur ağacı uzun keskessen, demir kessen kısa kes: çünkü demiri uzatabilirsin).

Yukarıda verilen örnekten aşağıdaki sonuçlara varmak mümkündür:

1. Divanda yer alan birçok atasözleri ve hikmetli sözler sadece Uygur Halkına aittir.
2. Gazete, dergi, radyo ve televizyonlar gibi şimdiki zaman toplu propaganda yapma vasıtaları olmayan bir devirde kişilerin atlı, yaya olarak şehir ve köyleri gezip edibin söylediği

gibi hikmetli kelime, öğüt ve atasözlerini dağıtması halkımızın çok eskiden ilim, medeniyet ve marifeti çok seven bir millet olduğunun delilidir.

Sözümüzün delili için yine bir örnek verelim: “Divan”ın 1. bölüm 557-558. Sayfalarında “bilge” umumi isimine hekim, danışman, fizyolog, allame, gibi manaları vermiş büyük dil bilimcimiz o isme örnek verip şöyle yazıyor:

Bilge erig ezgü tutup sözün eşit,

Erzemini öğrenipen işqa sora.

“Âlim kişiye değer ver, onu dinle,

Değer ve faziletlerini öğrenip onlarla mel et.”

U söz (bilge bey) diye erkeklerin adı da olur. Uygur Hakanı, Kül Bilge Han diye adlandırılmıştı. Akıl su biriken yere, yani göl gibi geniş olur demektir. Onun gibi zeki kişi begü bilge diye adlandırılır.

Allame (bilge) kelimesini açıklamakta (belgü) kelimesini yani doğal alamet, doğal istidat, kelimesinden faydalanarak (bilge) türdaş isimi aslı (bilgi) kelimesinden yapıldığını onun önündeki kut belgesi (bilik, hazır, çoğluk) bilim varyantında kullanılır diyen atasözünden anlayabiliriz.

Demek bizim akıllı ecdadımız Kaşgarlı Mahmut’un yaşadığı devirden binlerce sene önce ilmin içtimai hayatta çok önemli olduğunu iyi anlayıp onun insanın faaliyetine her bir olaya özleştirip tefekkür kılıp tarihi cereyanları tekrar meydana getirmek, tecrübe ve düşünceleri uyumlaştırmak vasıtası olduğuna inanmış ve kut ile bilgiyi bağdaştırmıştır. O yüzden onlar kendi Hakanlarını onların kendi isimleri dışında kutlu bilge hakan, alp kutlu bilge hakan, Güneş tanrıda ulu olmuş kutu güçlü bilge Hakan, Ay tanrıda alp olmuş Hakan gibi yüksek şerefli unvanlarıyla adlandırmış.

Dil de bilinç gibi eskidir “Marks” o yüzden “Divanu Lügati-t Türk” 3. Bölüm 183. sayfasında “Dil” kelimesinin dört çeşit manaya geldiğini açıklamış âlim: “*erdem başi til*” “edep ahlak’ın başi dil” diyen anlamlı atasözünü örnek vermiş. Bu kelimenin diğer manası “Til- söz”, “Uygur dili”, “Çince” şeklindeki kelime şunlardan alınmış” diye yazmış. Bundan biz sadece basit halk dili anlamını değil belki bu devrde sabitleşen kendi kanun ve kaidelere sahip Uygur yazma edebiyatının dili anlamını fark edebiliriz, âlim’in kendi düşüncesine göre, bu Uygur Hakaniye dili demektir.

Kaşgarlı Mahmut kendi eserinde bizim fikir yürütmekte olduğumuz atasözünün o devrelerde “Sav” diye adlandırıldığını, onun yine masal, hikâye, mektup ve kelime gibi manaları bile anlatacağını ifade ediyor.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi “Divanu Lügati-t Türk” adlı eserde toplanan ve Kaşgarlı Mahmut tarafından izahları verilen atasözlerinin esasi kısmı bizim geçmişteki akıllı ecdadımızın tefekkürünün cevherleridir. Bunu aşağıdaki öreklerde net görebilmemiz mümkün.

Geçmişte

I. Bölüm sayfa 48

Kuş kñanatin er atin.

Şimdi

Kuşkanadı ile kişi atı ile varır, uçar. (Kuş kanadı, er atı ile)

Geçmişte

I. Bölüm sayfa 61

Ot tese agiz köymes.

Şimdi

Ot degenge egiz köymes.(Ateş demekle ağız yanmaz.)

Geçmişte

2. Bölüm sayfa 26

Til tñgmişin tişin yazmas.

Şimdi

Til bilen tñgülgen çiş bilen yeşilmes. (Dil ile bağlanan diş ile çözülemez.)

Geçmişte

3. Bölüm sayfa 38

Otlug inçu yerde qalmas.

Şimdi

Töşük monçaq yerde qalmas. (Düşen/kayıp boncuk yerde kalmaz)

Geçmişte

3 Bölüm sayfa 89

Qanıq qan bile yumas.

Şimdi

Qanni qan bilen juyup bolmas. v. b.(Kanı kan ile yıkamazlar)

2. Özel isim ve terimlerdeki değişmeler ile kullanılmakta olan atasözleri. M *Qeşqeriyde:*

1. Cilt sayfa 73

Aşıç ayur tüpüm altın,

Qamiç ayur men qayda men.

Bugün

Qazan eytur: Tüvim altın,

Çömüç eytur: Men qaydimen! (Kazan söyler altım altın, çömçe söyler ben nerdenim)

M. Kaşgarlı'da

I. Bölüm sayfa 338

Qarga qazga ötkünse puti sinur•

Bugün

Qarginiñ meñişini doraymen dep

Quçqaçniñ çeti jiriliptu. (Karganın yürüyüşünü taklit edeyim diye kuşun bacağı kırılır)

M. Kaşgarlı'da.

I. Cilt sayfa 433

Qış qonuqi ot.

Bugün:

Qışniñ güli, ot. (Kış konuğu ateş)

M Kaşgarlı'da

3. Cilt sayfa 500.

İkki qoçıñar başı bir eşeçte pişmas.

Bugün

İkki qoçqarnıñ beşi bir qazanda pişmas. (İki koçun başı bir kazanda pişmez)

3. “Divanu Lügati Türk” teki bazı iki bölümlü atasözlerinin şimdiki dilimizde sadece bir bölümlü kullanılmakta olanları.

“Divan”da:

1. Cilt sayfa 58

Alp yagida alçaq çogida.

Şimdi

Baturni meydanda sina. (Yiğidi meydanda sına)

“Divan”da:

3. Cilt sayfa 591

Yalıqsa yeme yag ezgü,

Koyse yeme Kün ezgü,

Şimdi

Köydürsimu Kün yaxşı. (Yaksa da güneş iyidir)

4. “Divan”da örnek verilen iki bölümlü bazı atasözlerinin şimdiki ayrı ayrı kullanılışı.

“Divan”da:

1. Cilt sayfa 497.

Quruq qaşuq agizga yaramas,

Quruq söz qulaqqa yaqışmas.

Şimdi

Quruq qoşuq egiz jirtar, (Kuru kaşık ağız yırtar)

Ve yine

Quruq gep qulaqqa yaqmas. (Kuru söz kulağa yakışmaz)

5. “Divan”daki bazı atasözlerinin birinci bölümünün kalıp ikinci bölümünün sonraki devirlerde eklendiğini, yani bunun tersini görebiliriz. Örneğin,

M.Kaşgarlı’da:

3. Cilt, sayfa 524

Yalqus qaz ötmes.

(Yalguz gazniñ üni çıqnas).

Şimdi

Yalguz atniñ çeñi çıqmas,

Yalguz kişiniñ, üni. (Yalnız atın işi çıkmaz, yalnız insanın sesi)

M.Kaşgarlı’da

3. Bölüm sayfa 524

Yaliñuq ogli yoqazur,

ezgü ati qalir.

Şimdi

Yaxşidin at qalidu,

Yamandin, dat! (İyinin adı kalır kötünün imdat (sesi))

6. “Divanu Lügati Türk” teki ayrılmayan atasözleri yıllar ve asırların geçmesiyle beraber sonraki malum bir cemiyet ve içtimai hayat akışının kesilmesi neticesi olarak değiştiğinin şahidi oluruz. Örneğin: 3. Bölüm 174. sayfada “Qorqmiş kişiğe qoy başı qoş körüner” diyen söz şunu gösteriyor ki “Bir şeyden korkan ve o şeyi düşünse bile korkup yerinde duramaz” deniyor.

Tarihi kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla Mençin hanedanlığı zamanında çalışkan halkın başına gelen zulümler çok ağırdı. Özellikle aşırı vergilerden dolayı tüm Uygurlar çok zorda kalmıştı. Hoten’li tarihçi Mahmut Elemin 1897 yılında yazdığı “*Hoten Tezkiresi*” adlı eserinde yazıldığına göre halktan alınan çeşitli vergiler örneğin “kan pütüğü, çoka başı, Han puli, Konalgu, ot, puli” vs. 65’e ulaşmıştır.

Böyle sonu olmayan vergileri ödeyemeyen fakir insanlar zalim hükümet tarafından ağır işkencelere maruz kalarak zindanlara atılmış. Bu olaylara sebep olanlar, gözetenler vergi

toplamaya sorumlu olan (begü dorgılar) idi. İşte bundan ortaya çıkmış, yukarıda bizim Kaşgarlı Mahmut'tan Örnek verdiğimiz “*Qorqmiş kişige qoy başi qoş körüner*” atasözü “korkanga koş körüner iki yayı beş körüner” olup değişmiş. Bu atasözü aslında “*korkkanga koş körüner köleggisi beş körüner*” varyantında “her şeyden korkan”, “tavşan yürekli” insanlara söylense de asıl mahiyette zalimlere karşı cesur olmaya, yine halkın kendi dilini söylediğimizde, “*Yetip qalğıçe, etip qal!*” (Sona gelmeden yapman gerekenini yap) “*tiz çöküp yaşığandin, tik turup ölgen ela!*” (Diz çöküp yaşacağana, dik durup ölmek daha iyidir) kabilinde iş görmeye davet eden mazmunlar mevcut.

“Divan-ı Lügati-t Türk” eserindeki atasözlerinin tarihi kaynağı ve onların bilimsel araştırmasına daha da ehemmiyet vermek milli folklor araştırmacılığının ayrılmaz bir parçasıdır.

Almuta/Taşkent 1990

Kaynakça

Kaşgarlı Mahmut “Divanu Lügati Türk” Ürumqi basması, 1-3. cilt 1. Bölüm sayfa 4.

B. A. Gordlevskiy (1876-1956) Zameçaniyana “Poslovits Krimskix Tatar”, M. 1982, str. 95. Kademelikten örnek veren İP. Şemeqsudov bilen Ş. Şarehmetovlarniñ “Nega piuñday deymiz” adlı kitap’tan alınmış, Taşkent 1988

“Divan” 1. Cilt sayfa 112 ve 378.

“Divan” 3. Cilt sayfa 206.

“Divan” 1. Cilt sayfa 439.

“Divan” 1. Cilt sayfa 418.

B. Mollaudoov “Qedimiy heketler” “Yeni Hayat” gazetesinin, 1982 yıl, 3-/1720. Basması.

“Divan” 3. Cilt sayfa 210.

“Uygur Klasik Edebiyat Tarihi” Kaşgar 1984, ikinci kitap 2. kısım, sayfa 7-8.

II.17. Bazı Uygur Atasözlerinin İzahı (Bēzi Bir Xēliq Maqalliriniñ Şērhi)

Emeksever ve istidatlı halkımızın asırlar boyunca yarattığı zengin ve çeşitli sözlü edebiyatındaki atasözlerinin eşsiz ve emsalsiz hikmetler hazinesi olduğu ilim sahiplerince malumdur. İşte bu hazinedeki her bir hikmetli kelimenin kendine özel derin anlamı rengârenk cilvesi ve değeri vardır. Çünkü her bir atasözünün anlamına çok kıymetli cevherlerine akıllı Ecdadımız bin senelik hayatın bakış açısı, kendine özel örf ve adetleri geleneksel kaideleri sinmiştir.

Her bir atasözünün meydana gelmesinin tarihi kökünü netleştirmek, onların söyleniş amacı ve manevi anlamını mümkün olduğu kadar doğru anlatmak için çok araştırma yapmak, uzun yıllar boyunca çok emek sarfetmeyi gerektirir. Sırası geldiğinde şunu da söyleyebiliriz ki, bazı atasözleri meydana geldiği yerdeki malum bir şivenin (ağzın) özelliklerini içerir. Böyle sözler orijinalının meydana geldiği kaynağın bilmesini gerektirir. Bu büyük Rus yazarı L. N. Tolstoy'un: "Her bir atasözü, bu atasözünü yaratan halkın kendisini yansıyor" dediği sözün önemini gösterir.

Biz aşağıda birkaç Uygur Halk atasözünü izahlayacağız:

1. Ana süti bilen kirmigin, tana süti bilen kirmes.

Adette, nasıl okutulup nasıl terbiye verilmişse de kişinin yaptığıının neticesi görülmez böyle kişilere "kendi emeğini israf etme!" kabilinde kullanılan bu atasözünün ikinci bölümündeki "tana" sözü hayvancılık ile uğraşan, ya da bu terimi hiç duymayan kişilerce bilinmeyebilir. Aslında tana iki yaşında inek olup bu isim Kaşgarlı Mahmut'un "Divanu Lügati-t Türk" adlı eserinde "tazun" olarak alınıp Tayınça iki yaşlı inek diye ifade edilmiştir. Tana izahında ilk defa yavrulayan inekten bahsediliyor. Halkımızda yeni yavrulayan hayvanın ilk üç günlük ağız sütünü iyilik ve saflığın sembolü olarak konu komşulara verme ananesi şimdiye kadar devam etmektedir.

Demek, yukarıdaki atasözünün asıl manası: doğuştan şefkatli anne sütü ile girmeyen iyi huy, güzellik, insani faziletleri, yağ oranı daha da yüksek olan dana sütü ile sindiremezsin. Çünkü onuna içinde hiçbir şey yok demekten ibarettir. "Ölükke jıglıgan işit gözüm, nadanga sözligen eşit sözüm" (Ölene ağlayan yazık gözüm, cahilie söyleyen yazık sözüm), "Ahmakka gep ötmes, koram taşka mıh" (Ahmaka söz geçmes, çingi taşa çivi), "Cahilni âdem kılğıçe cenin çıkar" (Cahilni adam edene kadar, canın çıkar) gibi anlamdaş atasözlerdir. Zamanında bunun gibi atasözlerini büyük Nevai'nin,

Ki, küçük birle xotekni ñançe qılma terbiyet,
İt bolur, eşek bolur eslaki bolmas âdemi,
“Ki, enik ile sıpayı nekadar terbiye etsende,
İt olur, eşek olur asla insan olmaz”.

Diyen nasihatini kişinin aklına getirir.

2. Aşni badañdin sora,

İşni kadañdin. (Aşı fıçıya sor, işi ustasınasor).

Bu atasözünün birinci mısrasındaki “badag” kelimesinde dil bilimcisi Gulam Gopuri kendisinin “Uygur ağızları sözlüğü” adlı kitabının 25. sayfasında “badag gıda toplamak için kamıştan yapılan yuvarlak tabak”, “saman toplamak için kamıştan ya da ağaç dallarından yapılan, at arabasına yerleştirilen yuvarlak ya da kare şeklindeki sandık” diye izah ederek onun Hoten ağzında olduğunu gösterir. Uygurların çoğunun düşüncesi bunun gibidir. Bunlar malum derecede doğru izah, doğru düşünce olsa bile yine de netleştirmeyi gerektirir.

Aslında “badan” yani bardan Fars dilindeki bar (yük) ve dan (parça, kutu) kelimelerinden yapılmış olup hayvanlara yüklenen ya da at arabalarına yerleştirilen yük taşımak için kullanılan torba demektir. İkinci mısradaki kadag terimi Fars dilindeki “kar” iş ve dan isim yapıcı eklerden birinin ulanmasıyla yapılmış türdeş isimdir. Demek, kardan (işçi), genellikle kargır, kargar denili; iş bilir, akıllı, tecrübeli gibi anlamlara gelir. Bazı eserlerde kardan kelimesinin “kurnaz, sahtekâr” gibi anlamlarda kullanılması tamamen yanlıştır. Her iki isimdeki bardan ve kardan (R) harfinin (N) harfine değişmesi dilimizin bir özelliğidir.

Demek aş/buğday, mısır, darı vb. badanda saklanıldığı gibi her bir işi yaptığımızda o işin ustasından sormamız gerekliliğini öyle yaparsak işin sonucu kötü olmayacak anlamında öğüt yukarıdaki atasözünün özüdür. Örnek verdiğimiz atasözünün “İşini bilenden sor, yolu gidenden sor”, “İşin dilini kadın bilir, yolun dilini kervan”, “kadın tutan esvapın özi işler”. Buna benzer varyantları da mevcuttur.

3. Ayamejüz, alt ekün

Qehri kelse, qattiq kün (Ayamejüz altı gün, altı kıştan daha soğuk gün).

Çok eskiden tarım ve bahçivanlık ile uğraşan Orta ve Merkezi Asya halkları, cümleten bizim geçmiş ecdadımız bir yılı dört Mevsime bölmüş. Bunları saymayı kolaylaştırmak için kutlu rakam 90’ a bölmüş. Yani bir yıl dört doksandan ibaret olup fazla kalan 6 günü kış ile

yazın değişme zamanı sayıp bu günleri “dokal” diye adlandırmış. Bu şimdiki takvime göre 13-19 Mart günlerine denk gelir.

Yukarda verilen örnekteki atasözde “ayamejüz” sözü, aslında Arap dilinden geçmiş olup eyyam (gün), ejüz (kocakarı, kempir, yaşlı kadın) demektir. Rivayetlere göre Baharın ilk güneşli olduğu bir gün yaşlı bir kadın ince kıyafetleriyle odun toplamaya çıkıp aniden meydana gelen çok soğuk fırtınadan dolayı donup ölmüş. İşte o olaydan sonra 6 gün “ayamejüz” kocakarı günü diye adlandırılmış.

Bahsi geçen atasözünün “*Eyyam ejüz adlı gün, qehri gelse, kattik gün*”, “*Ayamejüz altı gün, altı kıştan daha soğuk gün*”, “*Eyyam moma altı gün, sekildise sekiz gün, bek tartışsa dokuz gün*”, “*Doksan bir künümçe yok sen*” gibi varyantlarında kullanılmaktadır.

Demek halkımız Dokal-Ayamejüz günlerine iki farklı yönden bakmıştır. Birinci, bu altı gün yaşamını tamamlamak üzere olan yaşlı kadınlar gibi, bugün var, yarın yok. Kâinat kanunlarına uymadan uzun sürse bile 9 günden fazla olmayacağını ifade ederken ikinci olarak bu altı günü önemsememiz gerektiğini, çünkü baharın ilk güneşli gününe bakıp hayvanları uzak yaylalara sürüklememek ve tarım işlerini hemen başlatmanın kötü sonuçlara beklenmeyen zararlarasebep olacağından uyarıyor. “*Acele etmeyelim geziye, önümüzde dokal var*” diyen atasözü işte bundan gelmiş.

4. Ötken künüñni unutma,

Şire çoruguñni kuurutma.(Zengin olduğunda fakirlikte geçirdiğin günlerini unutma, Sarayda yaşadığında eski evini unutma)

Bu atasözünün aslında tam metninin söylenişi şu şekildedir:

Ayaz, ötken künüñni unutma,

Şire çoruguñni kurutma!

Ya da

Ayaz, ötken künüñni unutma,

Kön çoruguñni kurutma!

Türk halklarının genelde nün kullanmakta olduğu bu atasözü hakkında şöyle bir rivayet vardır. Akıllı ve zekiliği ile halk arasında ün kazanan Ayaz adlı bir çobanın adını duyan padişah Karahan onu hemen sarayına getirtir. Âlimlerin sohbetindeki tartışmalarda bu çobanın zekâsına şaşırın padişah ona baş vezir görevini verir. Bu günlerde Ayaz kendisinin geçmişteki

zor günlerini unutmamak için, halk işlerini yaparken adaletsizlik yapmamak için, çobanlık yaparken giydiği kıyafetlerini kapısına asar ve kapıdan girerken çıkarken *“hey ayaz, ötken künüñni unutma, şire çoruguñni kurutma!”* diye kendi kendine söylemiş.

Ayaz özel isim hakkında Kaşgarlı Mahmut şöyle izah veriyor.

“Ayas-ayaz açık, ayas mavi açık hava, mavi gök, güzel köleler bile “ayas” deniliyor. (Divan” 1. Cilt sayfa 166) Bunları incelediğimizde yukarıdaki rivayetin malum tarihi kökü olabilir. Bahsettiğimiz atasözün ikinci kısmındaki “şire çoruk” bugün tarihi kelimeler içindeki isimdir. “şire” kelimesi ıslak, ince, nazik: bahçe ve tarlalardaki küçük haşaratlar: aynı Fars dilinde “üzüm, nar gibi meyvelerin lezzetli suyu” anlamına gelmektedir ve bu atasözünde ine, ince deri anlamına gelir. Çoruklar normalde başka bir iş için kullanılmayan deriden, özellikle ineğin baş derisinden yapılır. O çok ince ve nazik olduğu için sürekli ıslatılmazsa kuruyup yırtılmaya başlar. O yüzden “şüre çorugunu kurutma” diye kendi kendine öğütlerde bulunmuş Ayaz millete hiç haksızlık ve adaletsizlik yapmaz ve eski günlerini hiç unutmaz. Her zaman diyaneti, insanlığı, cömert ve yardımseverliği kendine hatırlatır. *“Şirnan yegende, zağrañni unutma, sarayda yatqanda gemeñni”*, (Zengin olduğunda fakirlikta geçirdiğin günlerini unutma, Sarayda yaşadığında eski evini unutma) *“Textke çiqsañmu tektiñ yer”*, (Tahit’ta otursan bile altında yer vardır. *“Qeddiñ tağ bolsimu, köñlüñ bağ bolsun”* (Dış görünüşün dağ olsa bile, gönlün bağ olsun.) gibi atasözlerindeki “şirnan” kelimesindeki “şir” Fars dilindeki “süt” demektir.

Sonuç olarak şunu söylememiz mümkün ki, Uygur atasözlerinin içinde gelen tarihi kelimelerin Arap, Fars ve Çin dillerinden kabul edilen kelimelerin asıl manası ve özleşiş şeklini netleştirmek şimdi önemli görevlerimizin cümlesindedir.

1990

II.18. Merhaba Nevruzi Eyyam (Mērhēba Nēvrozi Ēyyam)

Tarihi Kıssa

Eski orda kent, Aziz Kaşgar, Karahanlılar sülalesinin eğlence yeri Beşkerem Bostanı, çeşitli çiçeklerin açtığı meyveli ağaçların güzel kokusu sabahları insana zevk verir. Her yanda grup grup şakıyan serçelerin hoş sesinden tabiat mest olmuştur.

İki tarafına zeytin ve servi ağaçları dikilmiş renkli parke taşlardan yapılmış yollar, şahane giyinmiş yakışıklı iki kişi yavaş adımlarla geliyor. Bu güler yüzlü kişilerin biri büyük Karahanlıların Şehzadesi “Tavgaç Buğra Karahan” şeref adıyla ünlü olan Ebu Ali Hesên, ikincisi kısa süre içinde ün kazanan sadece Karahanlılar içinde değil, belki komşu Çin ve Maçin, Sind ve İran memleketlerine yayılan büyük istidat sahibi Yusuf Balasaguni idi.

Mevlana üstat dedi (Ali Hasan yaş olarak çok farkı olmayan, Yusuf Balasaguni’ye olan yüksek saygı yüzünden) siz iyi biliyorsunuz, yarın öbür gün mübarek Nevruz-ı Eyyam geliyor, gerçeği konuştuğumuzda ben devlet ve askeri işlerden iyi anlıyorum ama gök bilimleri hakkında hiç bilgim yok, sadece ben değil sarayda çalışanların çoğu Ku’ran Ayetleri ve burçlar hakkındaki bazı bilgiler beyanından dışarı çıkamıyor. Cümlemiz, mübarek Nevruz-i Eyyam hakkında detaylı bilgi istemektedir, dedi.

İltifat ve ihtiramlardan çok memnunum padişahım, dedi allame şair teşekkürlerini bildirip eğer tartışmalar yıldız ilmi, özellikle Nevruz-ı Eyyam hakkında ilk önce şunu söylememiz lazım ki, Nevruz’un İslam’la hiç ilişkisi yoktur.

Bekleyin Mevlana! Bu konuyu saray içindeki sohbetinde anlatın, dedi Tavgaç Buğrahan.

Çok güzel süslenen büyük avluda oturan vezirler, beyler, kendi zamanının ünlü âlimleri, şairleri, Ali Hasan ve Balasaguni’nin avlu önüne gelmesi ile oturduğu yerlerden kalkıp saygıda bulundular ve biraz konuşup selamlaştıktan sonra herkes kendi yerlerinde oturdular ve Han’ın sağlığı, Karahanlı devletinin barışı, halkın refahına dua ettiler.

Kıymetli Padişahım, sevgili kardeşlerim, diye konuşmaya başladı Hasan sessizlikten sonra, bizim bugünkü sohbetimizdeki amaç yaklaşmakta olan Nevruz bayramından dolayı gök bilimi, yılın takvimi hakkında tartışma yapmak ve bizim bu mübarek Nevruz bayramını ne zamandan beri kutladığımızı netleştirmekten ibarettir. Herkesin bu mesele hakkında kendi güzel

fikrini ortaya koyacağına inanıyorum, dedi o sağ tarafında oturan mütefekkir şaire güler yüzle bakıp.

Gök bilimleri hakkında Kur'an-ı Şerifin birkaç suresinde ve bu cümlede 41. Fussilet Suresinin 9-12 ayetlerinde, 85. Burj Sure'sinin 13. ayetlerinde izah edilmiş diye sözüne başladı. Bir iki yıl önce İran'dan gelen, kendini Said olarak tanıtan ve Karahanlı ordusunun Baş Müftülüğünü yapan, saray memurlarının peşinde dolaşıp Ebu Usman İbni Qeyyum El-Meşhediy, bu konuda tartışma yapmak, öncelikle Burjdar'ın sahibi olmuş Allah'a ortak koşmak, saniyen, şeriat ahkâmlarına zıt geliyor değil mi, nasıl?

Zaman zaman aynı şeyi söylüyorsunuz hazret, dedi katılımcılardan birkaç ulema, hekimler aynı şekilde.

Cenabi Şahım beni affedin, dedi Yusuf Has Hacip El-Meşhediy'nin asıl maksadının ne olduğunu anlayarak, sizlerin söylediği gibi, Şeyhim, benim de Kur'an-ı Kerim'e hiç şüphe etmediğim destanda yazılmış "Yedi yıldız ve on iki burcu beyanı" bölümünü sizde okumuş olabilirsiniz.

Affedersiniz, Mevlana! Siz o beyanlarda bile eski Yunanistan Filozoflarından Eflatun ve Aristoteles kâinat ve varlıklar hakkındaki fikir ve düşüncelerini yine bir aşama yükseltip İslam ediplerine uygun düşünceleri ortaya koymuşsunuz, dedi El-Meşhediy, Örneğin: "yarattı felek, gör her zaman dönüyor", "bunlardan aşağıdaki yalçık durur Güneş'e düz olursa dolunay olur", gibi örnekler işte buna delalettir. Aslında Ay, Güneşten "Yağdu" olarak değil, belki tüm kâinatın sahibi ve yaratıcısı Allah'ın emri ile aydınlatmıştır.

Muhterem ilim sahipleri affedersiniz, biz gök ilimi ile takvim meselesini özellikle, Nevruz hakkındaki düşünceleri Kur'an çerçevesinde incelemek istesek o zaman hiçbir sonuç elde edemeden belki, büyük yanlışların meydana gelmesine neden oluruz. Tarih, takvim ve Nevruz'u özel bir ilim diye bilmektedir, dedi 45 yaş civarındaki istidatlı Müneccim Tahir Tekin, Muhammed Peygamberin insani şeceresi kendisinin hicret devrinden başladı bu da bir sır değil mi, ya da siz Cenabi Şeyhim, üstat Yusuf Has Hacip'in (Efsehul) kelam olduğunu ihmal mi edeceksiniz?

Hayır, hayır Euzubillah! dedi El-Meşhediy, Yusuf Has Hacip'in Melik Uş-şuara olduğu İslam dünyasınca malum ve meşhurdur.

Hakkı söylediniz Tekin, diye onun fikrini destekledi Hasan Buğra El-Meşhediy, eğer biz ilimi İslam ehkamlarına ve şeriat mizanlarına tebdil etmiş olursak, tarih, coğrafiye, ilmi

riyazet ve gök ilminde İran, Irak, Mısır, Rum, Sindu ve Çin'den geri kalacağız. Her bir cahillik cehalet yolunu açacak. Her bir dalalet kişiler için cehennemdir.

Az önce sizin başladığınız bir meseleyi ilim sahipleri sohbetinde söylersiniz, diye ben sözünüzü kesmiştim. Şu fikrinizi devam edebilir misiniz Mevlana, dedi. Hasan Buğra, Yusuf Has Hacip'e tamam dedi Yusuf Has Hacip konu gök bilimi hakkında Nevruz-ı Eyyama ilk önce şunu söylemem gerek ki, az önce söylediğim gibi Nevruz İslam'a hiç aykırı değil, belki o İslam ananelerini daha da mükemmelleştirmeye ve uluslararası barışları müstahkemlemek için hizmet etmeli. İmami Azam Radiyallahu Enhu her bir millet kendi şeraitine göre, kendilerinin azelden var olan geleneklerini devam ettirdiği ve Hanefi mezhebi bütün İslam ellerinde geniş çapta yayıldığı için, El Meşhediy'e bakıp başkalarından siz daha iyi haberdarsınız. Bizim ecdadımız Nevruz bayramını hatta İncil ile Tevrat ve Zebur gibi mukaddes kitaplar inmediği devirlerde bile kutlamış.

Kıymetli hocam, siz Ebubekir Muhammed En-Nerşahi'nin "Buhara Tarihi" ve Ebu Reyhan Beruniy'nin "Eski Halklardan Kalan Değerli Şeyler" adlı eserinde beyan edilen bilgileri göze aldınız mı? Diye sordu Tahir Tekin.

Evet, cümleten bu konuda, Ali Hasan'a bakarak kardeşimiz Mevlana Kaşgarlı Mahmut'un fikri de aynı. O zatın amacı Uygur Türklerinin takvim ve burç hakkındaki şeceresini kendi kitabına eklemektir.

Mevlana, eğer size zahmet olmazsa, uzak Babil ve Mısır hakkında, oraların kâhin, şair, hekimleri hakkında bizi haberdar edebilir misiniz? Eminim ki herkes onu istiyor dedi Ebu Ali Hasan Buğra.

İltifatlarınız için çok teşekkür Padişahım, dedi mütefekkir edip hükümdarın kendisiyle aynı fikirde olduğuna çok sevinip. İlim sahiplerine malum ki, takvim kelimesinin eski zamanlardan beri Uygurcada kullanılması gerçektir. Bizim Ecdadımız Araplar ya da Farslar gibi, haftanın yedi gününe özel isimleri vermemiş olsa bile "Künbitik" ile yılı dört mevsim, 12 aya, ayı ise 28 gün de 4 çeşit değişmesine göre, 4 parçaya bölmüş. Bunlar Aybaşı, dolunay, ara ay ve aysonudur. İlk önce "künbitik" hayvanların burcunda geçmiştir. Bahçıvanlıkta mevsimlerin netleştirilmesine ihtiyaç duyulduğu için Hicri ve Şemsi takvim meydana gelmiş.

"Benim tahminime göre, şemsi (künbitiğinin) keşfedicileri Mısır Kâhinleridir" diye sohbe katıldı melek gibi nurani müderris çoğalan Karluk, göğsüne gelen bembeyaz sakallarını tutup: "onun beyanlarını bir dinlesek haklı sayılırsınız hocam" dedi Yusuf Has Hacip memnun olarak. Mısırlıların bu yöntemi de Tarım zaruretinden dolayı meydana

gelmiş, onlar ilk önce Nil nehrinin ne zaman, yılın hangi mevsiminde taşacağını öğrenmiş. Uzun süre incelemelerden sonra Nil nehrinin gökteki en aydın yıldızlardan biri Satis yıldızının (bu yıldız bizim Uygur gök bilimcileri “Bota göz, Sırtlan, Aslan” yıldızı, buna benzer isimler ile adlandırıyor) ilk doğduğu zaman taşıdığı öğrenmiş. 6. aydan 10. aya kadar Nil deryasına çok fazla su gelmiş. Mısırlılar işte bu Satis yıldızının bir devre dönmesini bir yıl, yani 360 güne eşit diye hesaplayıp fazla kalan 5-6 günü yılsonuna eklemiş. Bu bizim şimdiki Kameri takviminden 1370 yıl önce Mısır Padişahı üçüncü Ptoleme Averget zamanındaki işlerdir. Sonra bu takvimin Şemsi (künbitiği) Babil ve İran Müneccimleri tarafından yine bir kere yapıp Orta ve Merkezi Asya bölgelerine ulaşmış.

Mevlana, şimdi bizim hicri kameri ile beraber kullandığımız hicri şemsi işte bu Mısırlıların (künbitiği) mi? diye sordu yaşlı komutanlardan Yurun Tagay Yağma.

Hayır, asla öyle değil, komutan! Bizim şimdiki Hicri Şemsi takvimimiz İranlılar tarafından Hicri Kameriye ile aynı zamanda yapılmıştır. Aynı zamanda kameri takviminde 463. yıl ise, Şemsiye takviminde 447-448 yıl olur, dedi Yusuf Has Hacip ve istidatlı şair Ömer Hayyam önderliğinde İranlılar bu takvim-künbitiğini yine de mükemmelleştirmek için araştırma yapıyor dedi.

Mevlana, siz kendi destanınızın “parlak bahar mevsimi ve Buğrahan ve büyük Buğrahan beyanın”da:

*Quyaş yandı bolgay yene orniga,
Beliq quyrugidin Qozi burniga,
“Güneş döndü, sanki eski yerine,
Balık kuyruğundan kuzu burnuna,”*

Derken belki Güneş’in Balık burcundan kuzu burcuna girmesini, yani Kış mevsimi bitip baharın geldiğini haber veriyor, dedi Tahir Tekin.

Güneş’in işte şu kuzu Araplardaki hemel burcuna girmesi bahar mevsiminin başlaması olarak kabul edilmiş. İşte bizim bayram yaptığımız Nevruz’un tam bu ayın 21-22 günlerine denk gelmesi ondandır.

Mevlana Yusuf Has Hacip nasıl deliller getirirse getirsin, dedi El Meşhedî, Araplarda Nevruz bayramını kutlama geleneği yoktur.

Sizin bu fikrinize benim hiç karşı fikrim yok, ama Ebu Reyhan Biruni’nin eserindeki bu hadisi tekrar hatırlatmak istiyorum dedi mütefekkir şair. O böyle yazıyor “Abdusemed İbni

Ali'den nakledildiğine göre, (o bu rivayeti dedesi Abdullah İbni Abbas'tan duyduğu) Nevruz günü Muhammed Peygamber'e içinde helva olan bir gümüş cam hediye ediyor. Peygamberimiz bu ne diye sorduğunda hediye veren kişi Nevruz diye cevap vermiş. Peygamberimiz Nevruz nedir diye sorduğunda İranlıların büyük bayramı, demiş. Sonra peygamberimiz helvayı yemiş ve keşke bize her gün Nevruz olsaydı, demiş.

Demek Nevruz'u kutlamak Arapların geleneğinde olmasa bile Peygamberimiz başkalarının bayramına saygıda bulunmuş, dedi Ebu Ali Hasan.

Evet, bu gerçek dedi, dedi Kuglan Karluk o yüzden büyük fakih İmamı Azam Ebu Hanife kendi mezhebinin içinde her bir millet ve halkın milli örf, adet ve geleneğine saygı duyup onu islam'a uygun halde eklemiş dedi.

Mevlana, dedi Ebu Ali Hasan Yusuf Has Hacip'e bakıp başka devletler ve başka iklimlerde yaşayan halklar kendilerinin milli ay bitik ve gün bitiklerini hangi yıldan başlatıyor?

Benim incelememe göre, Padişahım, Babililer Nabunassara'nın hükümdarlığı devrinden, yani bundan 1920 yıl önceki vakitten, yani beni İsrail halkı yani Yahudiler Dünyanın yaratıldığı gün olarak 4931 yıl önceden; Yunanlar ve Rumlar 6678 yıl önceden; kardeşlerimiz İdikut Uygur Hanlığına yakın komşu Çin-Tavgaç halkı kendilerinin efsanevi Padişahı Huandi zamanından, yani bundan 4450-4460 yıl önceki zamandan başlatıyor, dedi Yusuf Has Hacip ve Çinli'ler Hen Padişahlığı devrinde yaşayan Kan Han adli Müneccim sadece burçlar değil, yani "yıldızlar haritasını yapmıştı." dedi ek olarak.

Aşeddin puta tapınan kâfirleri "kardeş, kayaş" bilmek günahı azimdir Mevlana, dedi. El-Meşhediy, yukardan karşısına bir şey inmiş gibi, kendine gelen halde, iman ve itikat hududunda kan kardeşlere yer yok, kâfirlere karşı cihat kılmak her bir Müslüman için farz ve boynunun borcudur.

Siz kendiniz, cenabi şeyhim, siz gerçekten Peygamber'in soyundan olsanız bile, "Peygamber'in savaştan sulh iyidir" dediği hadisini unutmşsunuz, dedi Yurun Tagay Yağma sinirlenerek, savaş hakkındaki meseleleri bize bırakın! Budist olsun, Mani dinine inanmış olsun, tüm Uygurlar bir vücut bir can. O yüzden hangi parmak kesilse canımız acıyor. "Güneşim" "ciğerim" demek iman itikattan dönmek değildir, şeyhim. Sonra bu bir milletin kendi aralarındaki işi bunu asla unutmayın Seydi Nuran! dedi yaşlı komutan.

Dünyadaki eski devletler ve hükümlerinin kendi milli yıl hesabı ve sabit Ayname Gün bittikleri varmış, niye biz Uygurların burç, hicri ve kameri takvimlerini kullanmamız gerek, dedi Eli Hasan Buğra sessizliği bozup, kendimizin -tamamı Türklerde olmayan- altın bitiğimiz perilerin kaşı gibi güzel yazımız var değil mi! diyerek etraftekilere baktı.

Cenabi alilerinin bu mesele üstünde sıkıntı çekmesi her yönüyle doğru, dedi müderris Çuğlan Karluki, biz Kaşgar hanlık rasathanesi işçileri aynı muamma üstünde azıcık çalışma yaptık ve Uygur ayname-günbitiğini Hicri, Şemsi takviminden 831 yıl önce yaşayan Oğuzhan (Batur Tenrikut) Tümenbalık'ta Hun Uygur devletini kurduğu günden hesaplayalım fikrine geldik. O zaman bugünkü Uygur gün bitiği salnamesi 1279 yıl önce başlamış oluyor bu konuda allame Yusuf Has Hacip'in fikrini öğrenme niyetimiz var, diye ilave etti o.

Buna baktığımızda muhterem hocam, İran'ın devlet sisteminden Turanların devlet sistemi, devlet birliği kısa olduğumu? Siz bu gizli meseleye ne diyorsunuz? diye Yusuf Has Hacip'e baktı Ebu Hasan Tavgaç Buğrahan gülererek.

Bence Uluğ Buğra Beyim, dedi şair biraz düşünerek, eğer hanlık ve devlet sistemi esasında milli şecere, ayname günbitik yapmak gerek ise o zaman Uluğ Alper Tunga yani Farsiler gözündeki Efrasyap hükümdar zamanından başlamayı tercih ederim. Tarihi ve büyük şair Obulkasım Firdesi'nin şahane destanı "Şehname" deki "Siyavuş hakkında kısa" bölümünde verilen bilgilere baktığımızda, Uygur Türkleri yılbaşı Nevruzunu işte şu Alper Tunga zamanında ilk defa kutlamış. Bunlar 4 binsene önce yaşanmış olaylar. Yusuf Has Hcip sözüne yine devam etti, Eğer biz kendi geçmiş Hakanlarımızın büyük devlet kurduğu günü, milli ayname, günbittiği yapmayı düşündüğümüzde o zaman işte bu yılı almak ve büyük Turan devletinin esasını yapan Han'ın hürmetine onu "Alp künbitik" ya da "Alp aybitik" diye adlandırmak amaca uygundur diye düşünüyorum, dedi. Sohbeta katılanlar şaşkınlık içinde kaldı.

Mevlana, sizin bu fikrinize göre Uygur salname günbitiği şimdi 4448 yıl olmuş, öyle mi? dedi Tavgaç Buğrahan çocuk gibi sevinip.

Evet, öyle, Cenabi padişah! Çuğlan müderris bilen Yusuf Has Hacip'in söylediği gibi Han'ın sözünü onayladı.

İltifatlı Hakanım, affedersiniz dedi El-Meşhedi elini göğsüne koyarak, sözde Efrasyab efsanevi bir şahıstır. Onun tarihi şahıs olduğu tam net değil. Öyle iken onun kurduğu büyük Turaniye denilen sözde ülke ve devletin de efsane olması lazım. Bunu asla gözden kaçırmamalıyız, Hakan'ım dedi. Yusuf Has Hacip tarihi kaynaklardan çok iyi malum ki, diye

söz başladı, El-Meşhedî'ye bakarak bugünkü Mavareün Nehrin büyük şehirlerden şimdiki Semerkant yerinde önce Efrasiyap adlı şehir varmış. Onun Hicri Kameriden 950 yıl önce İskender-i Zulqerneyn orduları harap etmiş. Bu onun tarihi şahıs olduğunun delili değil mi?!

Mevlana, Yusuf Has Hacip'in bu sözlerine Alper Tunga'nın aziz Kaşgar'ı büyük Turaniye'nin başkenti yaptığını ve onun Han-ev, Hanbalık, Ordukent, Kaşingar gibi adlar ile anıldı ve "Efrasiyap'ın tarihi şahıs olduğu da net olsa gerek, ya da bu deliller de size az mı geliyor?" dedi Çuglan Karluki El Meşhedî'ye bakarak.

Ben her bir olayın tarihi gerçekliğine uygun olmasına...

Yeter bu kadar yeter, dedi Ebu Hasan sinirlenerek. "Yahudiler, İraniler Efsanevi Şahın şah, Efsanevi bahadırın adı ve devleti hakkında salname takvimler yapsa oluyor, Uygurlar kendi Ecdadından Alper Tunga, Oğuz Hanları esas alıp qünbitik ve şecere yapsa acaba olmaz mıymış? İran Şahları Keykavus ve Keyhusravlar yine de Qeyumars ve Cemşitlere benzer kendileri yok Afrasiyap ile demek, cinler ve devler ile savaşmış mıydı?" dedi acı acı gülererek, öyle olduğunda İranlıların 3-4 bin yıllık tarihi yok olmaz mı?

Özür muhteremler, özür, dedi El-Meşhedî yerinden kalkıp. Eğer ben yanlış yapmışsam özür dilerim hakanım.

Biz de kendimiz, 4-5 bin yıldan beri tahtta oturmuş, devlet kurmuş milletin nesliyiz diye ecdadımızdan haz duyan nesilleriz, dedi Ebu Ali Hasan sesini yükseltip. Sasaniler de Samaniler de hükümdarlığımız önünde diz çökmüş. Bunu asla unutmayın! Tanrı şahittir Rumlaren elinden Farisi ve Parifiyanın başına kötü günler geldiğinde Serdar bahadır önderliğindeki Uygur orduları kimler için savaştı tespih çekmek iyi, sevap işi, ahiret hazırlığı. Bununla beraber, bazen olsa bile, geçmiş tarihimizi incelememiz, kendimizin milli kimliğini bilmektir şeyhi azam. Tarihi üstüne araştırma yapın, dedi Ebu Ali Buğra.

Bahçeden genç bahadır yiğitlerimizin şarkı sesleri toplantıya katılanların dikkatini çekti.

*Yiğit börkin kirlayur
Amraqlıqın çirlyayur,
Qiz erenler yirlyayur,
Sargin salıp oynaşur.
"Yiğit takke düzeltir,
Sevdiğinden bağırır,
Kız ve bayanlar ağlıyor,
Gulaç gerip oyniyor."*

Neqeratgi:

*Künge baqar qarçeçeg,
Sula süyük bar çeçeg,
Qavuşqanda par çeçeg,
Badram qilip toylaşur.
“Güneş’e bakar karçiçek,
Su gibi berrak Bar çiçek,
Kavuştuğunda par çiçek,
Bayram kılıp oynaşır.”
Nevroz yetmiş, el aman,
Yagdu yagar, gül zaman,
Ay yultuzga boylaşur.
Nakarar:*

*“Nevruz gelmiş, El aman,
Göresim gelir ben hepsini,
Işık Yağar gül zaman, Ay yıldız’a ulaşır.”*

Genç yiğitlerin şarkı seslerinden mutlu olan yaşlıların gözlerinden sevinç yaşları akıyordu.

Affedersiniz padişahım, dedi komutan Tugay Yağma aradaki yanlış anlaşılmaları bitirmek niyetiyle, yüce ecdadımız Alper Tunga doğumu Uygur şeceresi ve Ay ve künbitiğinin sonu mu olacak?

Bu meseleyi, inşallah, Nevruz’u kutladıktan Medrese ve Resethane âlimleriyle konuştuğundan sonra tekrar toplantı yaparız, dedi Ebu Ali Hasan Buğrahan toplantıya katılanlara bakarak, gelecek nesillerimize bizden de bir yadigâr kalması gerek, diye ekledi Buğrahan.

Herkes onun bu fikrine çok sevindi. “Padişahım”, - dedi Quglan Karluki, yerinden kalkarak, “İzin olursa yaklaşmakta olan Nevruz bayramı için devletimiz ve halkın refahı için kardeşimiz Elmeşhedi Kur’an tilavetinde bulunsa” dedi.

Kazan gibi büyük sarığından ya da utançtan başını kaldıramadan tespih çekmekte olan Meşhedi bir az heyecanlandı.

Buyurun, izin verdim, dedi Padişah. Kur’an tilavetinden sonra herkes yerlerinden kalktı ve birbirinin yaklaşmakta olan Nevruz bayramını kutladı. Saray’ın başkomutanın ilan etmesiyle toplantıya katılan herkes yeni yıl için hazırlanan han sofradaki nimetleri yemeye başladı.

İki yanına müderris Çuglan Karluki ile Yusuf Has Hacip’i oturtan Ebu Ali Hasan Buğrahan yemek yemeye başladı.

Mart 1993

Kaynaklar

Hicriye 463 miladi 1071 yıl

Platon, kendisinin özel adı Aristoteles, (MÖ 428-347 yaşayan) Yunanistan fizolofu.

Erestu (MÖ 284-322 yıllar), babasının adı Nikomax. Eski Yunanistan Mütefekkeri, İskender-i Zulkarneyn Makedonskinin hocası.

Efsehul kalemer: Nutukcu.

Âdemi hâkîye: Adem ata.

Melikü-ş-şuara er şairler sultanı.

İmami Azam asıl adı Ebu Henife En-Nu'man İbni Sabit İbni En-Nu'man (696-767) İslam'daki dört Mezhepten biri olan Hanife Mezhebinin kurucusu fıkıhçı, kökü Farisilerden.

İmami Azam kendi zamanındaki şer'i hukuk nizamlarını tekrar sistemleştirmiş. Kıyas ve icma, olmayan kişi hakkında iyi şeyler söylemek, prensibini ilk olarak kullanmış. Halifeliğin baş kadısı görevinden kaçtığı için zindanda sopa ile dövülerek öldürülmüş. "El-fikhu-l-Ekber", "Büyük Hukuk" adlı meşhur kitabın yazarıdır.

Radiyallahu anh Allah ondan razı olsun!

Nerşaxi, Ebu Bekir Muhammed İbni Je'fer En Nerşaxi (899-959). Orta Asyadaki tarihçi âlim, O 943-944 yıllarında "Tarihi Buhara" (Buhara Tarihi) adlı büyük eseri yazmış. Maalesef kitabın asıl nüshası bize ulaşamamış.

Ömer Hayyam(1040-1123) Fars-Tacik klasik edebiyatının büyük hocası, Matematikçi, Astronom.

Satış-Sirius, Arapça-sebahen –yıldızının eski Mısırlılar dilindeki adlandırılışı.

Riyaziye Matematik.

Feqih-er. Müstensih-fakih. Din hukuku âlimi.

II.19. Eski “Turalar” ve “Turan” toponimi hakkında (Qédimiy “Turalar” vė “Turan” Toponimi Toğrisida)

Malum ki asrımızın 80’ inci yıllarından sonra, özellikle Sovyet birliği parçalanıp Orta Asya bölgesindeki bağımsız Türk devletler kurulduktan sonra, her topluluk kendilerinin mukaddes topraklarındaki birçok coğrafi isimleri toponimi çok eskideki geleneksel adlar ile adlandırmaya başladı. İşte öyle 20. asır Uygur Türklerinin tarihi yazmalarındaki mübarek adların biri “Turan” toponimidir.

Şimdi “Turan” ismi birçok devlet ve girişimcileri, fabrikaların, çeşitli teşkilatların bilim merkezlerinin, bankaların ve kreşlerin özel isimlerine dönüşmektedir. Bu terim kullanıldıkça onun kökünü asıl manasını bilmek isteyen in çoğalmasi doğal bir durumdur. Biz tarih bilimi ve toponimi ilimi ile özel uğraşan kişi olmasak ta, kendi milli tarihini, dil ve edebiyatını detaylı inceleyerek mühendis Alim’ in yetenekli elemanlarının büyük ilimi eser ve makaleleri yazmasına fayda sağlar düşüncesiyle “Turan” isimlendirmesi hakkında tartışmalar yapmayı uygun bulduk.

1. Yazma Eserlerde “Turan” Toponimisi:

İlim sahiplerine malumdur ki MÖ binlerce sene süresinde bugünkü Azerbaycan, İran ve Orta Asya bölgesinde geniş çapta yayılmış birden fazla “İlah’a” tapınan dinlerden biri Zerdüştlüktür. Bu din akideleri cümlesinde “ateş insanı tüm günahlarından temizleme gücüne sahiptir” diyenler bu dine itikat edenler, ateistler yani ateşe tapınanlar dinin kendi ise ateistlik dini diye de adlandırılmıştır. Bu dinin temelini atan Zeretuştra, şimdiki kaynaklara ve tarihçilerin verdiği hükümlere göre bir tarihi şahıstır. Bu fikri destekleyen Özbek Âlimi Anatoliy Segdullayev kendisinin “Eskiden Özbekistan İlk Yazma Menbelerde” adlı kitabında “Zeretuştra raniñ adi eski İran”, “Zereuştra” sözünden gelmiş olup “zer” altın, “Upggar” deve ya da üç farklı anlamda “ altın develi”, “altın deve sahibi”, “Deve yetiştiren adam” vb. diye çeviriyor. Zeretuştra bir kâhin ailesinde doğmuş. Anne babasının isimleri Pauruşesp ve Dugdava. Zeretuştra evlenmiş iki kız çocuk sahibi olmuş diye yazıyor.

Sonuç olarak, Zeretuştra MÖ 630-553 yılları ya da 618-541 yılları arasında yaşayıp 77 yaşında vefat etmiş.

İşte bu Zeretuştra’nın kendi zamanında malum derecede sistemleştirdiği “Avesta” adlı mecmua Zerdüştlük dininin en büyük kitabı sayılıyor. “Avesta” sadece ilahi akideler, dua

tekbirleri, dini-felsefeli fikirleri içermekten başka belki, o MÖ 2 bininci yılların sonlarından 1. bin yılların sonuna kadar olan devirlerde İran, Orta Asya bölgelerinde yaşamış halkların iktisadi ve içtimai hayatını, onların âlemin yaratılışı hakkındaki tasavvurlarını, örf ve adetlerini, manevi medeniyetlerini aydınlatıcı eski yazma kaynaklardan biridir. Avesta'dan orta yer denizi sahillerinden ta Hindikuş, Pamir ve Tanrıdağlarının güney batısına kadar olan eyaletlerinin coğrafi adları, kısmen olsa bile yer almış. “Tura” etnonimi ile “Turan” toponimi işte o cümledendir.

Ek olarak şunu söyleyebiliriz ki, sözde sonsuz coğrafyalarda Zerdüştlüğün ta İslam’a, esasi dinlerden biri olmasındaki sebep, onun Ehemaniler (MÖ 558-330), Ersakiyler/Erşakiyler de deniliyor, MÖ 250 yılından miladi 224. Yıllarına kadar ve Sasaniler (Miladi 224-651) sülaleleri hükümdarlarının onu koruması ve devlet dini derecesine yükseltmesidir.

“Avesta” yı birkaç konu hakkında detaylı öğrenen âlim A. Segdullayev “Tura, Danu, Xyaona kabilelerinin liderleri devleri (Ateşperestlerer göre Al ululaşan ve Ahuramazda ateşperestlerin büyük Tanrısı) ni sevmemiş. O yüzden “Avesta” da onlar Zeretuştra taraftarlarının en büyük düşmanları olarak kabul edilmiş, Zertuştlere sığınan ya da sığınmayan Tura kabileleri. Bu izah A. Segdullayev’in Kabileler bir-birine kardeş halkların vekilleri idi,- diye yazıyor.

Kaynaklardan malum ki, Kir-2 (Keyhusrav 2 de deniliyor), MÖ 558-530 hükümdar olmuş tüm İran’ı tek bayrak altına toplamış Padişah kabul edilir. İran’ın kuzey doğusunda “ ona karşı savaştan hayvancılık ile uğraşan kabilelerin önderi Fransyan “Şahname” de Efrasyap, savaştan. (A. Segdullayev)

“Avesta” kitabında Efrasiyap’tan (eski Uygurca unvanı Alper Tunga Al.) başka yine Turanlı kabile başkanlarından Aştarvent, Ercetesip Vandermaniş ve Darşınların isimleri kaydedilmiş.

MÖ 6-4 asırlara ait olan Behistun ve Nekşi Rustem kayalardaki, Suze, Persepol ve Hemedan şehirlerinde bulunan yazılar, bunun gibi, Peygamber Zeretuştıra’dan 2-3 asır önceki Gerodot (MÖ 405-330), Strabon (MÖ 64-MS24), Arrian Miladi (90-175) ve başka Yunan, Rum tarihçilerinin eserlerini okuyup Orta Asya’ya ait birçok toponimler ile etnominleri öğrenen alim çiviye benzeyen yazıları ve İskender’den sonraki Yunanistan tarihçilerinin eserlerinde “Turan” ve “Turanlılar” hakkında hiç bir malumat yok, diye yazıyor. A. Segdullayev’in söylediğine göre , “Turan” ve “İran” coğrafi tarihi terimleri kullanan orta asır müelliflerinin (Orta Fars dilinde yazılmış) “avesta” malumatlarına dayanmaktadır.

2. “Turan” Toponimi Orta Asır Edebiyatlarında

Malum ki, orta asırlar edebiyatlarında İran ve Turan’ın sınırları Amu Derya ile ayrılmış (A. Segdullayev) İranlı şehinşahlar ile Turanlı hakanların sözde Derya’yı sınır kılmaya ait çeşitli kaynaklardaki hikâyeler cümlesinde “Arş”, Uygurca- Alp Arş hakkında rivayetler de var. Bu eski rivayet hakkında Arap tarihçisi Et-Taberi (tam adı Ebu Cefer Muhammet İbni Nerir miladi 859-953) kendisinin “Tarihi Taberi” adlı eserinde “Yeter, Efrasiyab ve Türk halkı aynı zamanda melali yaşadılar. Menuçehre/“Şahname” deki efsanevi İran Padişahı Firdevsi’nin çevirisi “Birlikte anlaşma yapıp oradaki Ceyhun nehrinin o tarafı Türklerin olsun bu Tarafı İranlıların olsun şeklinde sulh yaptılar ve anlaşmayı yazıya geçirip ahitleştiler. Ereş adlı birisi vardı ki bu etrafta onun gibi okçu yoktu. Eğer o ok atarsa çok uzaklara giderdi. “Tarih-i Taberi” 1996, Ürümçi, sayfa 107 /,” diye yazıyor.

Ülke içinde yayılan bir rivayetlere göre, İran Padişahı ile Turan hakanı Alper Tunga iki ülke arasındaki sınırın nereden geçeceği konusunda çok ciddi tartışmalar yaşadılar. Her iki taraf kendilerini büyük sayıp kibirlendiler ve durum savaşa doğru gittiğinde Efrasyap’ın akıllı veziri büyük Bilge Yağan “Savaştan sulh iyidir! Eğer icazet olursa benim bir fikrim var” dedi. Her iki hakan razı oldu. Büyük Bilge Yağan, “İran ve Turan tarafı birer tane savaşçı seçsin. İran okçusu deryanın o tarafından Turan tarafına, Turan okçusu deryanın karşı tarafından İran tarafına ok atsın. Kimin oku deryadan geçip en uzak yere gitse, okun bulunduğu yer sınır olsun”, dedi. Sonuçta, İran okçusunun attığı ok deryanın ortasına, Turan okçusunun attığı ok gökten inen yıldız gibi iz kaldırıp deryanın karşı tarafında üç günlük mesafeye inmiş. Bu bahadır yiğidin adı Alp Arişmiş.

Sonuç olarak, buna çok sevinen Alper Tunga “Bu günden itibaren, bu derya iki memleket arasındaki sınır olsun. Bunun nesilden nesile unutulmamış için bugünden başlayıp deryanın adı “Araguz” (yani ara+ögüz sınırdaki derya manasında) olsun diye anlaşma yapmış. O zamandan beri kim deryadan geçse o taraf anlaşmayı bozmuş sayılır.

İşte böyle eski efsanelerden kaynaklı rivayetleri tarih için esas kılarak Et-Taberiy, “İran padişahları”, (Ecem, dar manada İran; genç manada Arabistan’ın Güneydoğusundaki memleketler; Araplardan başka halklar) Doğuda da Türkistan memleketlerine kadar Afrasyap hâkimdi”, diye yazar. (“Taberi”, s. 166-167.)

Orta asırlar bedii yazılı edebiyatında “Turan” toponiminin en fazla geçtiği eserlerden biri Fars klasiği “Obulkasım Firdevsi (940-1030) nin ”Şahname” destanıdır. Birçok kaynakları toplayan âlim A. Segdullayev hocanın kaydettiği gibi, Firdevsi kendisinin yüz bin

mısralı şahane destanını yazmak için “Avesta” daki İran’ın eski padişahları ve bahadırları hakkındaki efsanelerden, Teberiy tarihindeki rivayetlerden geniş çapta faydalanmış. Eserleri tekrar inceleyen kişi bundan daha da emin olur.

Firdevsiy Batı ve Orta Asya’daki bu sonsuz topraklarda kendi aralarında savaşıyan İran ve Turan gibi iki büyük ülkenin meydana gelmesini ırkı ve tarihi amillere değil belki eski İran taht varislerinin birbirine düşman olması sebeplerine bağlamaktadır diye izah ediyor. Onun yazdığına göre İran’a 5 yüz yıl hükümrân olan Feridun’un Selim, Tur ve Erac adlı üç oğlu vardı. Yaşlanıp kendi sağlığının kötüleştiğini hisseden Padişah Hakanlığa ait olan toprakları oğullarına paylaşmış. Memleketin batı bölgesindeki Rum memleketini Selim’e, doğu bölgesini Çin ile beraber Tur’a veriyor ve bundan itibaren “Turan” diye adlandırıyor. Merkezi İran bölgesini ise en sevdiği küçük oğlu Eraj’a veriyor.

Bu üç abi kardeşlerin birbiri ile iyi geçindiğini görünce hasetten canı sıkılan Ehriman (Avesta’ daki Kötülük ve Karanlık İlahı) onların arasına fitne tohumlarını saçıyor. Selim ile Tur ordu hazırlayıp babasına Taht’ı kendilerine vermesi hakkında mektup gönderiyor. İşi zekice halletmek niyeti ile ağabeylerinin yanına ordusuz ve silah almadan giden iyi niyetli Erac’ı (kaba karakterli abisi Tur (aslında Tur eski Uygurcadaki gibi Farsçada da öküz manasındadır) altındaki kürsü ile başına vurup öldürüyor.

Dehşetli bu cinayete sinirlenen halk Selim ile Tur’ dan vazgeçti. Bundan itibaren İran ile Turan arasında uzun süre küslük ve düşmanlık sürermiş.

Tarihi İran padişahlarından Keyhüsrev tarafından övülen edip “destanın girişi” nde:

*Neçün textte devran sürdi Xusrav-i şah,
Neçün Turan taman sürdi u sipah,*

*“Neden taht devran sürdü Husrav-i şah,
Neden Turan tamam sürdü o asker*

diyerek destanın (Keyhusrav ile Kavus’un Efrasiyap’a karşı anlaşığı) bölümünde:

*U Efrasiyaptin açqanda sözin,
Qanlıq yaş bile juyatti yüzün
Dedi: ”Neme qilmidi Siyavuşqa u,
İranga keltüdi ne külpet, qaygu,
Qançe bahadirlar kurban boluşti,
Ayalu gödekler giryan boluşti.
İran şahlırni körseñ bek, xarap
Xarap qildi berin u Efrasiyap!
“O Efrasiyap’tan başladığında söz,
Kanlı yaş ile yıkayacaktık yüz,
Dedi: ” ne yaptı Siyavuş’a o,
Iran’a getirdi ne külfet, kaygı,
Nice bahadır şehit oldular,
Kadın, çocuklar çok ağladılar,
Iran şahlarını görsen çok harap,
Harap etti herkesi, o Efrasiyap”.*

Diyor büyükler ve pehlivan bahadirlar (efrasiyatan intikam almak lazım!) diye bir karara almaya tüm gönüllüler başvuruda bulunup padişahın

*Evecide çelinsun, başlanganda Ay,
Hind qoñguraqliri, behisap karnay.
Hemme barsun, dedi ceñge Turanga,
Hemme şamliq bilen jürsun u yanga
“Yüksek sesle çalınsın başlandığında ay,
Hint zilleri ve aşırı karnay.
Herkes katılsın, dedi savaşa Turan’a,
Herkes şeref ile yürüsün o tarafa.”*

Şeklindeki fermanını okuyor. (Şehname, Taşkent, 1976, 2.kitap Keyhusrav Destanı).

Firdevs' in şairane tasvirindeki bu devir tarihi hakikati Şarkiyatçı tarihçi V. İ. Avdiev kendisinin “Eski Doğu Tarihi” adlı eserinin 601. sayfasında şöyle yazıyor: “İran’ın güney doğu bölgelerinde ve Orta Asya’da, özellikle en önemli ticaret yollarının kesiştiği Harezmi’de İran’ın siyasi tesirini güçlendirmek için Keyhüsrev Kaspi Denizi ile Sırderya arasındaki geniş topraklarda yaşayan Massagetlere karşı savaşı. Massagetler’in yerleştiği bölgenin içersine doğru ilerleyen İran orduları savaşta yenilir. Bu savaşta Keyhüsrev öldürülür (bu olay MÖ 529 yılında meydana gelmiş).

İran ile Turan, (bu sonsuz topraklardan tarih olarak Parfiya, Harezmi Şahlığı, Sakistan, Bahtiriya, Soğdiane gibi birkaç devlet kurulmuş olsa bile) arasındaki böyle savaşlar (İskender istilasından ta Karahanlı’lar (927-12129) sülalesinin vekillerinden Nasır I, (996-999) tüm Maveraünnehir’i (Yedisu ile birlikte) birleştirip Samaniler sülalesinin (819-999) en son Padişahı Mensur 2 ordularını savaşta yenip Amu Derya’yı devlet sınırı olarak belirleyene kadar devam eder. Amu Derya’nın güneyindeki topraklar Alp Tekin sayesinde yine bir Türk sülalesi Gaznevilerin (962-1186) hükümlerine geçmiştir.

Orta Asya ve İran’ın güneydoğu bölgesinde (orta asırdaki adı Hurasan yani gün doğusu manasında) eski Harezmler ve Massagetler ile beraber tarihe büyük katkısı bulunan “Avesta” ya Ateistlerin ve İranlıların “büyük düşmanı” sıfatıyla giren “Turalar” kim?

Sorulara tarihi gerçekler ile cevap vermek için ilk önce Orta Asya Bölgelerinde Uygur (Türkler/Hunlar), Uysunlar, Yavçılar ve Ak Hunlar bu manada hangi devirlerden başlayıp yerleşti? Sorusuna cevap vermek lazım. Mısır, Rum, Yunanistan, Hindistan ve Congu (biz bu terimi Huan hu ve Çanjiang deryasının ortasındaki zemine göre kullanıyoruz) gibi dünyanın en eski medeniyet merkezi arkeolojik-mimarlık tarihi konusunda araştırma yapan “Taştaki Yazmalar” adlı kitap (Taşkent 1987, müellifi Olga Krısteva ile Angel Axryanov), “Hindiler Ganj vadisine tahmini 9-10 asırlarda, “On padişah savaşı” diye bilinen ve uzun süre devam eden savaştan sonra yerleşmiş. Bu sırada yüz bin beyitten oluşan “Maxabxarata” adlı büyük epik destan yazıldı” diye yazıyor (s. 28). Verilen örnekteki “Hindiler” kelimesini geniş manada “Hint-İran dillerinde konuşan halk” diye belirtmek tarihi gerçeklere uygundur.

Malum ki “Tarihin babası” Herodot ve ondan sonra yaşayan İskender’e kadar, Yunanistan tarihçisi coğrafya bilim insanları bugünkü Amu Derya’yı “Okus”, “Oks”, “Akes” ve “Arakes” gibi adlar ile yazmış. Orta asırlarda o “Vexş”, “Amul” ve “Ceyhun” diye de adlandırılmış. Görüldüğü gibi, Amu Derya’nın “Oğuz” ve “Ara Oğuz” gibi eski Uygurca

adını Yunanistan tarihçileri aynı kendi telaffuzunda kabul etmiş ve öyle yazmış. Bunu mezkûr deryanın aynen olduğu gibi kendi dillerinde telaffuz etmiş bu ad ile “Avesta” ve başka tarihi kaynaklara girdiğini tasdik etmiş.

Demek, MÖ’ki bin seneler Arilerin “büyük göçü” devrinde Orta Asya bölgesinde, Araguz deryasının kuzey doğu sahillerinde Tura halkının nesilleri yaşamıştır. “İnsana benzeyen bu Atlar” (Rum ve Yunanlılar gözünde) cengâver atlı orduya sahip olan eski Turalar Ari halkların Orta Asya ve Güney Sibiryâ bölgelerinde geniş çapta savaş yapmış. Araguz yine de önemli katkılarda bulunmuş. Büyük dil bilimci âlimimiz Mevlana Kaşgarlı Mahmut “Ögüz/Ceyhun” ve Fırat gibi büyük nehirlerle verilen ad... Türk halklarının yaşadığı devletlerdeki başka derya ve nehirlerle de “Ögüz” deniliyordu (Kaşgarlı Mahmut “Divanı Lügati-t Türk” Urumçi, 1981, 2. cilt 80-81).

Yukardaki tarihi mesajlardan hareketle makalemizin asıl konusuna geçelim. “Turan” Toponiminiñ meydana gelmesine sebep olan halk Turalar kim idi?.

Malum ki, Türk tarihinin Demir kapısı Altay dağlarından açılrsa bile onun nesilden nesil’e geçen esas mekânları, büyük sarayları, abide taş yazmalar, Ana nehir, Orhun ve Selinga ırmakları, Baykal’ın güzel manzaralı sahilleri, büyük küçük Hingan sıra dağları ve yeşil Ögüz (Huan he deryasının eski Hun-Uygurca adı) Murebbe zincirindeki Ordus yaylağı idi. Bu sonsuz topraklar, Türkler üzerinde araştırma yapan âlimlerin bir fikre gelmesi ile 7-13 asırlarda tüm Türk kabilelerinin ortak dili olarak şekillenen eski Hun Uygur dilinin kaynağıdır.

Özbek dil bilimcilerinden A. Muxtarov ve U. Sanakulov: “*Eski Türk Halklarının Orta Asya’ya yerleşmesi, Türk ve İran dilinde konuşan halkların birbirine yaklaşması ve birbirinden ayrılması birinci asırlarda başlamış*” yine “*Türk hakanlığı devrinde Türk kabileleri tam olarak tabakalaştı. Merkezleşme ve kendi aralarında birleşme süresinde birleşme sırasında ve ayrılma hakkında devam eden Türk dilleri Uygur hükümlerinde devirlerinde umumî Türk edebî dili olarak meydana geldi*” diye yazması (“Özbek edebî dil tarihi”. Taşkent 1995 sayfa 34 ve 45) aynı tarihi gerçeklere uygun fikirlerdir.

En eski Çinçe kaynaklar, Rus ve Avrupa araştırmacıları ve Arap-Fars tarihçilerin eserlerini S.V. Kiselev (1905-1962), Tyen Guanjd, Go Suşin gibi “Karasuk Medeniyeti” ve “Ordus Brunza medeniyeti” devirlerini inceleyen arkeologların araştırma sonucunu gözden geçiren Çinli Uygurlarlar üzerinde araştırma yapan biri, Yang Şenmin Hoca 1991’de Çinçe

yayınladığı 1998’de Urumçi’de İmin Ahmedi tarafından çevirilen Uygurca yayınlanan “Eski Uygurlar” adlı eserinde Turalar hakkında detaylı bilgi verir.

Tarihi gerçeklere mümkün olduğu kadar, halisane yaklaşan Yang Şenmin eski Çin’in herhangi zamanda, herhangi beylik ve hanlık tarihinde adı zikredilen “guy” (uy) ”di” (diñliñ) dili” miladı 3. asırdan sonra “çili”, “teli” ve “te les” diye adlandırılan halkların tümünün bir halkın adı olduğunu açıklıyor. O Milattan 2 bin sene önce Merkezi Asya’nın güney doğu bölgelerinde, Ordus yaylağı ve onun etrafındaki bölgelerde eski Çin’in Şiya (MÖ önceki 2197-1766) ve Şan (MÖ 1765-1402) hanlıkları ile komşu yaşayan Turaların bir bölümü olan Ak Turalar, Jov Hanedanlığı (M.Ö 1122-771) devletin zayıflamasından faydalanmış bugünkü He bei şehrini merkez kılarak güçlü Turalar devleti Jung Xian devletini kurduğunu kaydediyor. İnsan sayısının artması ve hayvanların çoğalmasından dolayı nerede bol su, güzel yaylak varsa oraya göç eden Turaların sonu “bugünkü Şen Şi ve Sen Şi Şehirlerinin” Güneyi’ne kadar ulaşıyor.

“Eski belgelerde dile bahsedilen, “di yani Turalar” yaşadıkları yer, isim ve mensup olduğu etnik kökennin farklı olmasından hareketle “Kırmızı Turalar, Beyaz Turalar, Uzun Turalar” denilen üç büyük kabileye bölündüğünden, “Tura” adlandırmasının “yayladaki hareketi en hızlı ve uzaklara uçabilen et yiyen kuş” olduğunu belglendirmiş alim: “Dilinlar” içerisinde çoğu kişinin aile (sülale) adı Tura idi. Ta binlerce yıldan uzun süre geçtikten sonrasında bile Turaların nesli olan, Uygurlarda Kartal’a itikat eden düşünceler korunmuştur. Bu durum aynı onların eski ecdatlarının toteme tapınmayı fiilinin devam ettiğini gösteriyor. Turalarda yazı olmadığı Huaşya halkı (Çinlilerin eski ecdatları) onlardaki kendilerinin millet adı yerinde kollana gelen bu topluluğu “Di” (Henzi bar) anlatan tasviri erkek ile ifade edilmiş idi. Bu yazının tasvir şekli Turaların totemi gibi çeşitli kuşların şeklinde idi, diye yazıyor Yan Şenmin hoca kendi kitabının 8, 9. Sayfalarında.

Jov hanedanlığı ile olan sürekli toprak için savaşarak yaşama, büyüme ve gelişme ihtiyacı Ordus vadisini karargâh yapan Turalar’ın kuzey doğusuna, Güney Sibiryâ bölgelerine göçmelerine neden olur. Onların bir bölümü Çugay dağlarını merkez ederek, Hunlar ile karışıp yaşamış ise de bir bölümü Güney Sibiryâ iptidai ormanlarına yerleşmiştir. Sayı olarak başkalarından fazla olan Kırmızı Turalar Altındağ/Altay Dağları ve Güneyde Orta Asya bölgelerindeki yaylalara kadar yayılmıştır. “Tahminen milattan üç asır önce Sibiryâ’nın Baykal gölü ile Orta Asya’nın Balkaş Göl’ü arasındaki geniş yaylalarda “Diñliñ” denilen hayvancılıkla uğraşan kabileler yaşıyordu. Ülkemizin 4. asırdaki Çince belgelirende ise onlar

“tele” diye adlandırılmıştır... Bunun gibi onların arabalarının tekeri yüksek olduğundan dolayı, bazen yüksek tekerliler manasında “Gav çi” diye de anılmışlar.” diyen Lyu Zşiyev hoca, Juo hanlığı hükümranlığından yani MÖ 771 yılından sonraki devirleri dikkate almıştır(Lyu Zşiyev “Uygur Tarihi” 1987, 1. Bölüm, sayfa 7). Böyle tarihi gerçekleri esas alan ünlü, Uygurşunas V.V. Radlov: “*Uygurlar sadece eski Türk halkına mensup değil belki onlar sonsuz topraklara dağılıp yaşamış Türk halkıdır*” demekte haklı idi.

Kendi fikirlerini, sadece eski Cungo tarihinde değil, belki şimdiki “Ordus medeniyeti”, Güney Sibir “Andronovo Medeniyeti” ve “Karasuk Medeniyeti” ne ait arkeolojik tarihi eser ve belgelere göre ileri süren Yang Şan Min hoca, “Güney’e göç eden Turalar, Güney Sibiryada yaşayan yerli halklardan sayı olarak çoktu. O yüzden Yenisey/yani Enese; “*Eski Uygurca adı Say, Ana Say/İne Say nehri vadisindeki halkın dış kıyafetinde değişme olmuş. Mezarlarının şekilleri eskisinden farklılaştı. Turaların medeniyet ve içtimai gelişme aşamaları bile yerlilere göre ilerideydi. Örneğin, onların yaptığı Bronz silahlar ve yüksek ateşte ürettiği çini eşyalar yerli halkın yaptıklarına göre çok gelişmişti. Bir de onların çoğu Bronz silahlar kullanıyordu. Onların hepsi gibi bronz teber, balta; kısa hançer, bronz miğfer, ağır saplı kılıç, ve kuyruklu kılıçlar ile silahlanmıştı*” diye yazar (s.19).

Demek Uygurların en eski ecdatları olan Tura metallorları mihnetle ve doğrudan, silahların, günlük yaşamda lazım olan eşyaların ve ziynet için kullandıkları malzemelerin müstahkem ve dayanıklı olması için bakır ile kurşunu beraber eritmek yolu ile en kaliteli Bronz/Pirinç elde etmeyi onlardan öğrenmiştir.

İki Asırdan fazla zaman içinde Rus ve Avrupa Arkeoloji âlimleri, yerli araştırmacıları ve uzmanları toplayıp Güney Sibiryada bölgelerinde, cümleten Minusnik çukurunu inceleme işlerini yaptığı ve şimdi bile bu işlere devam etmekte olduğu ilim sahiplerine malumdur.

1985 yılında işte böyle inceleme yapan Novosibirsk arkeologları Abakan nehrinin sağ sahilinde Koybali (muhtemelen Koybalık’tır) yazısı ve Huybalar yerinde eski mezarlar bulmuş. “Ona orta asırların göçebeleri kendi kabilesinden ölen kişileri bindiği atın başı, ayakları ve derisiyle beraber defnetmiş. Böyle defnetme yöntemi Eneseğin sol sahilinde, Tessi ve Eribi deryaları arasında ve Tabat deryasının sahillerinde mevcuttur. Onlar miladi 1. yılların sonu 2 yılların başlarına aittir. Arkeolojiklerin araştırmalara göre bu mezarlar Merkezi Asyadan Ensey sahillerine doğru ilerleyen Uygurlara ait”, diye yazıyor tarihçiler S.Skobelev ve Yu. Hudyakov (Znaniye-Sila, Bilim Güç dergisi” 1988, 12. sayı, sayfa 92-93.)

Sözlükten, bununla beraber demir üzengiler, Jez ile nakış yapılan yügenler, incecik gümüş teller ile süslenen sırma yapraklar çıkmış. Sırmalar sanki kanatları açılan kuyruğu biraz arkaya doğru eğilmiş kuşa benzer. Kuşun başı ve kanatlarının arasında ziller var sırgaların ortasında yani kuşun göğsünde, iki elini koyup sanki puta tapınan insan siması çizilmiş. Âlimler bunu “Budizm ihramlarına Hinduizm’den gelen, kuşlar padişahı” yani kuşlar ve insanlar şeklini beraber tasvirleme geleneği, olarak tahmin etmişler. Bu bizim fikrimize göre, eski Turalar’ın Kartal ve Doğan’a tapınma geleneğinin kuyumculuk sanatında ifade etmesi olabilir.

Âlimler kendi tartışmalarında “...Doğu Türkistan’ın Uygurlar tarafından işgal edilmesi, Merkezi Asya ile Tibet ve Keşmir ile Hindistan ortasındaki ilişkilerin iyileşmesine sebep olduğu sonucuna varmışlar.

Bizim yakın zamandaki Arkeolojik incelemelerden küçük bir örnek vermemizdeki amaç: eski Turan madencilerinin kendi devrine göre yüksek teknoloji) Güney Sibir ve Altay dağlarından geçip Orta Asya’ya kadar dağıldığını göstermekten ibarettir. Bunu kendi zamanında birleştiren Arkeologların çoğu Orta Asya’daki Enav, (ibadethane), Zaman Baba, Suyargan, Çust ve ve başka Arkeolojik medeniyet izlerini Güney Sibiryaya Andronovo medeniyetine benzetmeleri de ispat ediyor.

Uzak geçmişteki cengâver ecdadımıza Turalar hakkında içten kalbi sözlerini söyleyen Yang Şan Min hoca kendi zamanındaki Turalar’ın 40 kabileden “Orta asırlarda onlar 122 kabileden oluştu”, “Tura” ve “Türk” terimlerinin meydana gelme kaynağının biri olup “Türk” birer Hakanlık adı ve bu Hakanlıktaki hükümler kabileyi gözde tutan siyasi manaya sahip terim olmalıdır “Tura” şu malum hükümler kabilenin dışındaki tüm kabileleri gösteren bir milletin adı olduğunu tarihi kaynaklar desteklemektedir. “Türk hakanlığı Turaları esas kılan büyük hakanlık... Aşina kabilesi ile Turalar kabilesi aslında bir millet idi” diye yazmıştır (sayfa 60-61).

Uygurlar üzerinde araştırma yapan Duen Liyan Turalar ile Türkler ayrı ayrı milletlerdir diye kabul etse de (Teleler güçlü millet anlamına gelir) onların “Tele Tura’dan ibaret yani aynı millet olduğunu söylemiştir. Onlar Moğol bölgesinin kuzeyine yerleşen olsun ya da uzak Pamir dağlarının batısına yerleşmiş olsun, kendilerini Tele yani Turalar diye adlandırmış” diye yazıyor Sin Cang (Sosyal Bilimler Araştırması”, Urumçi, 1986.yıl, 4. sayı, sayfa 147.)

Süy hakanlığı (Miladi 581-618) nın tarih kaynaklarına dayanan Duen Liyen Çin ve Yang Şan Min, Turalar şu devirlerde “bir milyondan fazla aileye” sahip kudretli millet olduğunu veriyor.

Sonuçta şunu söylememiz mümkün, demek ki tüm Uygurlar üzerinde araştırma yapan Çin âlimleri ve tarihçilerinin aynı fikre gelmesi hakkında (biz onların tümünü örnek vermedik) “Turalar bugünkü Uygurların en eski ecdatlarıdır. Onlar henüz İranda Ehemaneler, (MÖ 558-330), sülalesi kurulmadan iki asır önce, güçlü düşman Nov Hakanlığına karşı savaşarak şimdiki Beyhe ve Huanhe nehirlerinin aşağı kısmında, doğu deniz sahillerinde tarihte ilk Turalar devleti Zhun Şen’i kurmuş. Bu devlet Yan Şen Min hocanın kaydettiğine göre, Zhan gou “yani düşmanlık devri” (MÖ 475-221) başına kadar mevcut olmuş. Bu memlekette yaşamakta olan halk, Turaların malum bir bölümü yerli Hua Şia milletinin kendilerine yakın ve soydaş kabul edilen Hunlar’a asimile olsa bile, geri kalan bölümü, Ordus vadesindeki çoğu sayıdaki aynı millete katılıp asırlar boyunca büyük göçlere Amur ve Anasay sahillerinden İnçu-Ögüz (Sir Derya’nın eski Uygurca adı) ve kendileri Turan ve İran arasındaki sınır olarak belirlenen Aragus Amu Derya ve Kaspi Denizi sahillerine kadar yayılmış. Bu sonsuz topraklardaki, özellikle Orta Asya’ya arka arkaya gelip yerleşen Hint-İran soylu halkların Türkleşmesi Hunlar, Ak Hunlar, Uysunlar ve büyük Yavçılar ile beraber, büyük etkide bulunmuş. Hatta buna MÖ 6-5 asırlarda kendi bağımsız devlet sistemine sahip olan doğu İran dillerinde konuşan Harezmleri bile eklemek mümkündür. Bu kendi zamanında, kardeş Özbek dil bilimcilerinden A. Muhtarov ile O. Sanakulov hoca: “*Özbek etnolojisinin şekillenmesi uzak ve çok karışık tarihi cereyanı yaşamış olup onun oluşmasında Maveraiinnehir’in eski tüm halkı, kabileleri dışında Doğu Türkistan, Yedisu, Güney Sibirya, Altay ve Moğolistan’dan göç eden kabileler de katılmış*” dediği fikirlerinin (sayfa 44) tarihi gerçek olduğunun delilidir.

Uygurların kendisi bile insanlık tarihinde birkaç kere kudretli Hanlıklar ve hakanlıklar kurup birçok kere büyük çapta kanlı savaşlar, doğal afetleri kendi başından geçirse bile, yine de tarihten silinmeden, bugünlere on milyondan fazla nüfusa sahip olarak yaşamasındaki temel sebeplerden biri, onların eski ecdatları Turaların sayısının 3 milyondan fazla “biz bir milyon aileyi yani her bir aileyi 3 kişi olarak hesapladık” olmasıdır elbette.

Merkezi ve Orta Asya bölgelerinde, gördüğümüz gibi çok eskiden yaşamış Turalar ve onların tek kanuni varisleri olan Uygurlar sadece avcılık, hayvancılık ve tarım ile yaşamını sağlayanların yanında yerleşip çiftçilik, bahçıvanlık yapan, hüner sahibi ve ticaret ile uğraşan

bölüğü MÖ devirlerde bile onlarca şehir ve köyleri, “büyük Uygur yolu” “büyük ipek yolu” boyunca binlerce güzergâhı ve sarayları yapmış ve kervanların güvenli olarak geçmesini garantiye almıştır. Büyük dil bilimcimiz Kaşgarlı Mahmut’un kaydettiği “Uygur şehirleri”, “Divan 1. cilt, sayfa 153) Orta Asya bölgesindeki “Efrasyap ve onun kızları kurduğu” şehir ve köyler (3. cilt sayfa 205-206) Güney Sibir ve Ordus vadesindeki Tümenbalık, Ordubalık, Turanbalık, Tura, Karabalasagun gibi şehir ve kentlerin harabesi bunun şahididir.

Demek, kendilerinin eski totemlerine, gün ile aya, umumi din olarak şekillenen Şamanizm’e tapan “Batur, sağlam ve savaşçı” Yang Şen Min 100 binden fazla kudretli Atlı orduya sahip olan Turalar, elbette, istilacı İran Hanlarının Güney Doğuya yayılmasını engelleyen tek güç idi. Bunu iyi anlayan Zertuştra kendi “Kurduğu” Zerduştiliya sahiplik yapan İranlılara iyi gözükme için büyük komutan Alper Tunga (“Avesta”da Fransıyan) önderliğindeki Turaları “dev ve cinlere tapınan vahşiler” diye ifade etmiştir.

Yeri gelmişken şunu da söyleyebiliriz ki, Türk halklarının dili, tarihi, edebiyatı, sanatı, bilim ve medeniyeti, onların bakış açısı üzerinde durduğumuzda kardeş Türk âlimleri Uygurlar hakkında, mümkün oldukça az açıklamaya hatta unutmaya çalışıyor. Bizim fikrimize göre Uygur yok demek, eski Turalar yok yani Türkler yok demektir. Bu fikri bin yıl önce “tat” kelimesine “İslami kabul etmeyen Uygurlar” diye izah eden Mevlana Kaşgarlı Mahmut, “başsız börk olmaz, tatsız Türk olmaz”, “Divan, 2. bölüm, sayfa 409) dediği makalede kısaca ifade edilmiştir. Tüm Uygurların 3/2 bölümü İslam gözündeki “vahşi kâfirler” olarak tanındığı bir devirde “herhangi bir Türk kabilesinin soydaş olarak Uygurlarla direkt ilgili olduğunu” aşikâra söylemek asla mümkün değildi. Lakin biz A. Segdullayev hocanın: “Âlimlerin fikrinde Sak-Massagetler adı bu ilk devre ait Tura kabilelerinin adıdır (Sayfa 96) diyen fikre, yani “Avesta”daki “Tura” terimini “Sak-Massagetler idi” demesine asla katılmıyoruz. Sebep yukarıda söylediğimiz gibi, Turalar Uygurların 8. asırdaki kudretli 4 hakanlık kurulana kadar olan devirlerdeki en eski ecdadımızdır.

Malum ki, dillerin gelişmesi hiçbir siyasi resmi sınırlamayı içermeyen içtimai olaydır. Şimdiki dünyada mevcut olan, millet derecesine yükselmiş, her hangi bir halk kendilerinin en eski saf “Ana dili” ile gurur duyması, onu bir “ırki paklık”ın belgesi olarak göstermesi mümkün değildir. Türk dilleri cümlesindeki Uygur dili bile ona benziyor.

Bizim fikrimizce, Uygur bedii edebi dilinin gelişmesinde, her hangi bir dilde olduğu gibi dini, siyasi, içtima, iktisadi, fen ve medeni ilişkilerin değişmesinin tarihi izleri mevcuttur. Bu durum birinci olarak, MÖ 2 ve 1 bin yıllardaki “büyük göç” ler devrinde Hint-İran soylu

kabilelerin ayak izleri Volga deryası ve Kasapi Denizi sahillerinden Güney Batı Sibirya'ya kadar yani Tura kabilelerinin iptidai yaşamakta olduğu bölgelere kadar ulaşmıştı. İkinci olarak, Zhun Şen, Turalar ülkesinin iç ve dışında Hua Şiya ve Mancu-Togus soylu kabilelerin komşu ve karışık yaşamakta olduğunu; üçüncü olarak 763 yılında Bökü Han A. Muhammed Edege Hakan mani dinini Uygur hakanlığının devlet dini kabul etmesi ile izah ediliyor, elbette. Dördüncü olarak, Ecdadımızın esirler boyunca büyük dinlerden Budizm, Hristiyanlık ve İslam' a girmesi ile izah edilir.

Demek, Uygur edebi dili bugünkü seviyeye ulaşana kadar, tıpkı başka Türk dilleri gibi, karmaşık merhaleler geçirmiştir. Herkese malum bu basit gerçeği genel Türkler edebi dilde şimdi bile geniş çapta kullanmakta olan Arap İran dillerinin unsurlarından başka, Farsça isim türeten eklerin kullanabileceğini de kabul ediyor.

“Turan” toponimi ne zaman meydana geldi?

Bizim fikrimize göre, bu adın meydana gelmesi Etimolojik olarak aşağıdaki iki kıyaslama yöntemi ile oluşmuş olabilir

1. En eski devirlerdeki Uygur Türk halk sözlü edebiyatındaki efsanevi bir kahramanın ya da katkıda bulunan tarihi bir şahsın özel isimi ile ilgili olabilir.

2. Merkezi ve Orta Asya bölgelerinde yaptığı “tarihi faaliyetlere güzel ve muhteşem tarihi katkısı olan Şevketli” Lyu Zi Xiao'ya göre Uygurların en eski ecdadı Tura'ların adının esas alınarak izah edilmesi de mümkündür.

Anlatılanlara göre, bir zamanlar Tura, yaşamakta oldukları nehir ve vadiler yemyeşil güzel yaylalar Koyaz soylu pek muhteşem Tura'lar “Uylar” ile dolmuş. Yılların geçmesi ile onlar o kadar çoğalmış ki, Tura'ların hayvanlarını otlatacak yayla kalmamış. Binlerce Avcılar onları avlayıp bitirememiş. O zaman “bayan uçuk” (yani kanatlı bayan) adlı dağ gibi yiğit biri ortaya çıkıp develerin tüyünden örülmüş saçlarından yapılan başını salladığında sanki şimşek gibi ışık saçıp develeri çalıştırıp Tur'ların tümünü çok uzak yerlere sürgün etmiş. Bundan çok sevinen halk ona “bizim Bahardır oğlanımız” manasında “Alp Tona Turan” diye unvan vermiş.

Uygurlarda ezelden beri kendi çocuklarına “Turan”, “Turanhan” ve “Turankız” gibi özel isimlerle adlandırma geleneği mevcuttur. 600. yılı Suykasti ile öldürülen Doğu Türk Hakanlığının hükümdarı Tona Turan hakan ve başkalar bunun örneğidir.

Demek, geçmişteki zamanlarda efsane rivayetlerdeki alp bahadırların ya da tarihte geçen malum bir han adıyla Efrasiyap gibi şehirler kurulmuş, “Turan” ya da “Turaniya” toponiminin böylece meydana gelmiş olması mümkün.

İkinci olarak, “Tura” ya da bu kabileler ittifakı adının kısaltarak yazılması “Tur” Uygur dilindeki silah, cihaz, konum yer ve başka anlam ifade edici “an” “n” isim yapıcı eklerden birinin bağlanmasıyla “Tura” ya da “Tur” millet adına Fars dilindeki isimlerin birlik şekline katılıp onun çoğul şeklini meydana getirip “an” ekine “ha” (M. Abdusemetov” Fars Dili” Taşkent, 1977, s. 83) çoğul ekinin bağlanmasıyla “Turan” terimi meydana gelmiş demek mümkündür. Ama her iki yorumu “kesin öyle idi” diye değerlendirmek imkânsızdır. Çünkü birinci olarak çok uzak geçmişte yaşayan yani eski Uygurların dilinde nasıl bir şekilde olursa olsun isim yasayıcı “an ve n” eklerini kullanıp ya da kullanmadığını fark edecek yazma kaynak yok. İkinci olarak Fars dilindeki çokluk eki “an”, birlik şekli “a, o, u” gibi ünlülerin biri ile bitmiş olsa o zaman sayı eki “an” ın önüne bir “y” (yay) sesi konup “yan” şeklinde eklenir. Örneğin, dana-danayan “danalar”; daneşju student, daneşjuyan studentlar vb. Bu kaide Orta Asır Fars diyalektinde aynen öyle kullanılmış ise o zaman, “Tura”nın çokluk şekli “Turayan’lar diye yazılır ve telaffuz edilirdi. Bu arada “İran” toponiminin meydana geldiği topluluk olarak kabul edildiği Ariler kendilerini “arya”, “ariyan” diye adlandırıp coğrafyalarına “aryana”, “arıyanam” demelerine uygundur.

Her iki dildeki, Uygur dilindeki isim yapıcı, Fars dilindeki çokluk eki “an” ın millet adı “Tura” ya ulanmasıyla “Turan” toponimi meydana gelmiş, ahenk ihtiyacından ortadaki bir “a” kalın sesi düşmüş ya da kabile adının kısaltmış şekli “Tur” “a” her iki dildeki “an” unlanmasıyla Turan toponimi şekillenmiş diyebiliriz. Lakin “Turan ve Türkistan” toponiminin Orta Asırdaki Arap-Fars yazma edebiyatlarında çok sayıda kullanıldığını dikkate alıp bu adlar “Tura” Batı Türk Hakanlığı devrinde Türk terimi esasında İranlılar tarafından meydana getirilmiş diyebiliriz. Ama biz Turan toponimi bir devirlerde Amur Derya ve Bayköl sahillerinden ta Amur Derya ve Kaspi Denizi sahillerine kadar güneyde Hindikuş ve Kara Kurum Dağlarından güney doğuda Altay, Kökmem ve Hingan dağlarına kadar dalıp yaşayan Tura halkının atası Turaların adına eski isim yapıcı “n” ekinin ulanmasından “Turan” toponimi meydana gelmiş demek dil tarihi ve halk tarihine uygundur diyebiliriz.

Demek “Turan” terimi dar manada Maverâünnehiri, geniş manada yukarıda söylediğimiz gibi Merkezi ve Orta Asyadaki sonsuz toprakları ifade ediyor, kendisini Tura

Türk neslinden sayan tüm Türklerin kudretli bir devletle birleşmesini arzu eden her bir insan
“büyük Turaniya” ile gurur duymakta haklıdır!

Nisan, Almuta 2000

II.20. Tarihi Gerçek Damlaları (Tarixiy Hēqiqēt Tamçiliri)

Biz bu makalemizde, nedendir sonraki devirlere kadar ilim sahiplerince çok da bilinmeyen “Türk Kavimleri Tarihi” hakkındaki dürüst eserlerinde biri bizim hükümlerimize havale edilmekte diye kardeş Tatar halkının marifetli evladı tarihçi Hasan Ata Ebuşiy’in 1995 Taşkent “Çolpan” baskısı tarafından yayınlanan “Türk Kavimleri Tarihi” adlı eser hakkında kısaca bahsetmek istiyoruz.

Müellifin kendi ve kitabı yayına hazırlayan Payan Revşen’in incelemesine göre bu eser 1901’de yazılıp tamamlanmış 1909 yılında Ufa şehrinde yayınlanmış.

İlk önce şunu söylememiz lazım ki, bir tarihi eseri yazmak için senelerce emek sarf etmek gerek prensibine sıkıca sarılan Hasan Ata Ebuşiy, kendi kitabını yazmadan önce kendi zamanına kadar ilim sahiplerine açık ve açık olmayan eski Yunan, Rus ve Avrupa Halkları, orta asırlardaki Arap-Fars, onunla beraber az olsa bile Türk dillerinde yazılan Uygur ve başka Türklere ait birçok tarihi kitap risale ile onların dil edebiyatını mütalaa etmiş ve detaylı öğrenmiş, ilimi tartışmalarda kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Müellif hiçbir halkın ırkı, ilmi, siyasi ve sınıf özelliklerine bakmaksızın hiçbir milleti ayırmadan, tam tarihi gerçeklere dayanarak karar vermiştir.

Bu risale ana dilimize yadigâr olsun diye şimdiki Kazan Türk şivesi ile yazdım diyor edip.

Müellifin kendi dilini, imkân olunca, ana dilinde yayına hazırlayan Payan Revşen’in tekrar ettiği gibi, “Türk Kavimleri Tarihini geçen asırlardaki Uygur Çağatay edebi dili, asırlar boyunca Türk dilleriyle özleşen Arap-Fars isim ve terimlerinden haberi olan Tatar, Başkurt, Özbek, Kazak ve diğer Türk halklarına ait okuyucular kolayca faydalanabilir ve kendi kökünün kim olduğunu bilmekle beraber tüm Uygur Türklerinin bir olduğuna yine bir kere emin olur.

Hasan Ata Ebuşiy kendi zamanının gerçek anlamdaki terakkiperver kişilerinden biri olduğu için, o tüm insanlığın Nuh Peygamberin üç oğlu Ham, Sam ve Yafes’ten olduğu hakkında eski Yahudi efsane ve rivayetlerine olumsuz bakıyor ve orta asırlar Arap-Fars ve Türk tarihçilerin onları ilahlaştırma derecesindeki geleneği beyan ve zikirlerini yüceltmeyi tekrar etmiyor. Her bir halk ve her bir milletin kimliğini imkân olunca tarihi gerçekleri esas

kılarak kısa, güzel, herkes anlayabilecek şekilde ifade ediyor, onunla beraber o Türk topluluklarına geçmeden önce, eski asırlar boyunca büyük Turaniye bölgelerine komşu yerleşen Türk topluluklarının beraber yaşadığı gayri Türki halklar hakkında güvenilir kaynaklara dayanarak bilgiler veriyor. Örneğin eski Ariyanlar ve Hitay-Çin halkları bunlardandır.

İlim sahiplerine malum ki bazı dilbilimciler M. A. Kastren, M. Rysyanen v.b şimdiki Kore ve Japon dillerini Altay dilleri ailesine ait diyor.

Bazı âlimler ise örneğin: G.İ. Ramstedt, N. Pope, E. D. Polivanov ve başkaları, Fin Uygur dilleri ailesine giren Ural dilleri ailesini “Ural Altay dilleri ailesi” diye adlandırmayı tercih ediyor.

Dillerin meydana gelme tarihi ve kökleri konusuna özel önem veren Hasan Ata Ebuşiy Japon halkı (Onlar kendilerini “güneş devletinin insanları” manasındaki “Ni Han Jin” kelimesi ile adlandırıyor.) ve onların memleketi, dili, örf veâdeti, dini, ilim ve medeniyeti gibi konular hakkında detaylı bilgi veriyor. Uzun süredir Japonya’daki bir Jeoloji üniversitesinde çalışan Miyun Hen’li Prof Nauma’nın fikrini esas alarak “Türk ve Japon dillerine genel olarak baktığımızda, Türk, Tatar dillerine aittir” sonucuna gelmiş.

Turan ülkesi ve bu sonsuz topraklarda yaşayan birbiri ile ezelden beri kardeş ve soydaş halklar hakkında inceleme yapan edip örneğin, Türk kökenli halklar yedi büyük fırkaya bölünüyor. Bu halkların tümünü Farmlar “Turan” diye adlandırılan sınırsız Türkistan bölgesinde yaşadığı için, bu bölgeye “Turaniya” diye ad verilmiş. Yaşadığı yer Altay dağları olduğundan dolayı, Altay halkının da çoğu Ugir ve Uygur adındaki kabileden dağıldığı için “Ugiraltaı birleşmesi” olarak adlandırılmış diye yazıyor.

Güney batı ve kuzey batı Türk soylu Halklardan Yakutlar, Sarmatlar, Yatvaglar, Alanlar, Yasalar, Kasuglar vb hakkında kısaca bilge veren Ebuşiy’in “Batı Hunları ise, Uygur, On Ugir, Sayançi ve gayri Türk Halkları bir yere toplayıp “Buhara’dan başlayıp Kırgız köyleri, Ural dağlarına kadar kudretli bir devlet kurdu”, demekle Batı hun Türklerini tarif ediyor.

Hasan Ata Ebuşiy de tarih’e uygun olarak, Hunları Güney Hunlar, Kuzey Hunlar ve Batı Hunları diye üçe ayırıyor. Güney Hunların Ak Hun diye adlandırılmasına ilave yapan edip onların Tarım Nehri, Lopnur Gölü sahillerinde yaşadığını sonra, Amu Derya ve onun güneyine; Farmların, Midiya Yunanlar, Azerbeycan’a kadar yayıldığını, öncesinde bile malum

Türk halkları ile beraber yaşayan Azerbaycanlıların Ak Hunlar karıştıktan sonra tümüyle Türklere asimile olduğunu yazıyor.

İlk başta Ural Dağları, Ural ve Volga nehirleri sahillerinde yaşayan sonra adım adım batıya doğru göç eden Türk soylu halklar hakkında Hasan Ata Ebuşiy aşağıdakileri yazıyor: “Bu Ugir-Bulgar ve bunlardan birer fırka olan Başgır, Baş-Uygur Başkurt”, Mişar-Macar kavimleridir. Bu çeşit isimler ile adlandırılan fırkalar Türk ve Fin kavimlerinin karışmasından meydana gelmiş halklardır ki, bunlar bazı tarih ve antropoloji, lingüistik ve etnograf âlimlerinin uzun süre inceleyerek elde ettiği sonuçtur.

Yukarıda söylediğimiz sınırsız topraklarda yaşayan Türki kavimlerinin asıl kökünü tarif eden âlim yine de onu kendi zamanında Altay Dağının kuzey batısına, İrtiş Nehrinin orta akın sahillerine göç eden Uygurların bir bölümü ile bağlayarak anlatıyor. “Uygur Bulgar, Başkurt, Mişar-Macar kavimlerinin doğmasına sebep olan Türkler, bu Hunlar’dan bir fırka olan “Uygurlar”, “On Ugırlar” idi. Eski Uygurlar ile eski Bulgar dilleri tam olarak aynı dil ve aynı şive gibi yakındır, diye yazıyor allame edip.

Tarihi gerçeklere çok önem gösteren Hasan Ata Ebuşiy kendisinin fikrini daha da derinleştirerek aşağıdakileri kaydediyor: “İstak ve Bulurdin bir fırka olmuş, Vagullar ile Uygurların birbirine karışmasından Ugir-Ongir, Hungir, Vengirler doğmuş, onunla beraber Yakutilar ile Uygurlar arasından Ugir, Başgır, Baş Uygur, Başkurt halkı doğmuş. Arın ve Arlar ile Uygurlar arasından Bulgar halkı doğmuş. Mişar halkı ile Uygurlar arasından Mişar Macar halkı meydana gelmiş”.

2

Dnepr ve Donay nehirleri sahilleri ve sınırsız vadilerde at koşturup yaşayan Uygur Türklerinin ilim ve medeniyeti, çiftçilik, ticaret, esnafılığı hakkında inceleme yapan tarihçi : “İrtiş ve Ural deryası sahillerine göç eden Uygurlarda bile bu özelliklerin olduğunu tarihi ve eski yadigârlar ispat ediyor. Bu sıfatların sonra Uygurların nesilleri olan Ugir-Bulgar, Başkurt, Mişar-Macarlara miras kaldığını yazıyor”.

“Avarlar ile Ugir ve Bulgarlar aslında Uygur Türklerinden bir fırka olsa bile bazı yerli ve bazısı sonra geldiğinden dolayı hâkimiyet Avar Türklerinden Bulgar Türklerine geçti, diyen Hasan Ata Ebuşiy Altay Türkleri tarafına geldiğinde: “Uygur ve başka Türk kabile ve ordularını birleştirip çok büyük kudretli devlet kurdu.” diye sonuçlandırdı diyerek kendi saydığı kuzey doğu denizinden Tatar boğazından Kore, Mançurya, Çin Seddi sınırından, Tibet kuzeyinden, her iki Türkistan “Doğu ve Batı”, Vayık, Volga, Don dağlarına, Kırım gölüne

yani Kırım adaları sahillerine kadar yayılan Türklerin halk ve millet olarak meydana gelmesinde “Ebu Türk”, Türklerin atası olan Uygurlar hakkında çok detaylı araştırmalar yapmıştır.

3

Kimilerinin bizi milli egosentirimizle yani milli medeniyetimizle gururlanmamamızı ayıplamaması için yinede sözü Hasan Ata Ebuşıya’ya verip bu hak seven kişinin Uygur Türkleri hakkındaki özel beyanlarından birkaç paragraf aynı kendi dili ile vermeyi uygun gördük.

“Uygur, gerçekten Oğuz Türklerinden bir fırkadır. Lakin eski Türklerin en medeniyetli milletlerinden biri olarak ayrı bir şube teşkil etmiştir”. Eski zamanlarda Türk-Oğuz kavimlerinden büyük bir birlik Altay dağlarının güney batı tarafındaki Türkler, genellikle “Türk” ve ya “Türkmen”, güney batı tarafındakiler “Uygur” diye adlandırılıyordu. Tibet köyleri Kuzeyinde, Tarım deryası, Lopnur gölü, etrafında “Ak Hun” ve ya “Güney Hunları”nın yaşadığı yerlerde, onların bir fırkası olan bu Uygurlar yaşıyordu.

“Uygurlar Türk topluluklarının çoğuna katılmıştır. Hunlar, Avarler, Altay Türkleri Tatarlar, Moğollara katıldılar. Bazı zaman Kavim-i Turaniyadan Çin’e, Ariyan kavminden Farslara karıştılar.

Uygurların bir bölümü büyük Türkistan yani şimdiki Orta Asya ve Kazakistan’ın Yedisu ili, güney bölgeleri köylerinde Çağatay adıyla kaldılar. Uygur dili sonra “Çağatay dili” adını aldı. Osmanlı ve Azerbaycan, Kırım, Bulgar, Kazan Türkleri edebiyatı bu Çağatay edebiyatından birer koldur.

şu husus öneme haizdir ki, Hasan Ata Ebuşıy en eski Uygurlar hakkında, en eski halk olmuş biz Uygurların hakkında Asya’nın en merkezi bölgelerinde yaşamış, tıpkı yürek gibi çevrede yaşayan Türklere hayat vermiş olduğunu dikkate almış olsa gerek, eserinin ortasında benzetme yapmış.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, “Türki Kavimler Tarihi” şimdiki Uygur nesline kendinin kim olduğunu milleti adına layık olan her bir insanın neler yapabileceğini ve yeteneklerini göstermekle beraber, cengaver, akıncı ecdatlarını unutmayıp bunun yeni nesillere manevi güç, ruhu destek olması şüphesizdir. Hasan Ata Ebuşıy sadece Tatar halkının saygıdeğer evladı olmakla kalmamış o kendi başına yükselttiği Uygur halkının büyük oğlu olarak halkının kalbinde ebedi yaşamaya layıktır.

Dörtlük

*Muerrix geznisin körgil, nezer sal,
Kimligiñ bilersen, eyhat, ehtimal.
Ceñgivar ecdadni esligen anda,
Ebuşiy namini bille yadqa al!
“Mars’e git gez, iyice izle,
Kimliğini öğrenirsın oradanbelki,
Pehlivan ecdadınanırsın o vakit,
Ebuşi adı ile beraber an”*

Edebiyat

Özbek Sovyet Ensiklopediyasi 8. Bölüm, sayfa 231; 12.bölüm, sayfa 115,
Hasen Ata Euşiy”Türk Kavimleri Tarihi” Taşkent 1995. sayfa 143,145 ve 148.

Almuta 1997

II.21. İslahat Değil, İnkılap Gerek! (İslahat Ėmēs, İnkılap Kėrėk)

*Ustaz, muellimsiz kalsa ger zaman,
Cehalet qara(siyah) bolatti(olurdu) eqanan.*

Cami

Kendi faaliyeti olarak halkımızın dert ve hasretini, mutluluğunu ve kaygısını, iyi arzu ve isteklerini kendi üstlenip onun dil ve edebiyat, fen vemedeniyeti ile manevi maarifinin yükselmesi için çalışan, milletin kalbi ve dili olması şart olan yüzde yüz güvenilir gazetemiz “Uygur Avazı” kuruluşunun 50. yılı mübarek baskısının ilk sayfalarını yine millet için en mukaddes değer olan dile ithaf edilen bir makale ile yaptı. Biz bu yerde gazetemizin 2007 yılı 1, 2 ve 3. baskılarında ilan edilen akıllı ve derin ilim sahibi dil bilimcimiz Şavdun Kibirov “Uygur İmlası ve Onunla İlgili Olarak Dilimiz ya da Uygur Edebi Dili İmlasının Temelleri” adlı islahat planını göze aldığımız okuyucularımıza malumdur.

İlk önce şunu söylememiz lazım ki, saygı değer âlimimiz, tabiri yerindeyse unvansız fahri akademisyenimiz Şavdun Kibirov abi malum ve namalum sebeplerle ortaya çıkış imkanından mahrum olup arap saçına dönem bu malum muamma meseleye dair bu monografik eserini vicdan emri ve âlim sorumluluğu ile üzülüp yazmış. Planı detaylı okuyan kişi bunu anlayabiliyor. Saygı değer dil bilimcimiz çok eski bir geçmişi olan dilimizin kesintiye uğraması ve yok olmasından endişe etmektedir.

Şu şey açık ki, her yönden kendini geliştiren akıllı ve bilgili, bir iş hakkında güzelce tefekkür edebilme yeteneğine sahip, vücuduna milli ruh sinen insanların hasreti gerçek milli hasrettir. Böyle insanlar; onların yaşı, cinsiyet farkına bakmaksızın her zaman her yerde zor işi kolaylaştırmaya, kendi milletini, kendi yaşamakta olduğu cemiyetteki en medeni halklar arasında yer alıyor ve milletin şerefini yükseltmeye çaba gösteriyor. Milletin derdinden geceleri uyuyamayan böyle insanları, yanlış yolda olan insanları karanlıktan doğru yola ve aydınlığa yönlendiren ilahi Gök Börüye/Bozkurta benzetiyorum, onların endişeli gözlerinden kendi halkına olan sevgiyi, sadakatini ve gök ışığı görüyorum.

Burada, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazerbayev’in “Kazak Edebiyatı” gazetesinde yayınlanan makalesinden örnek vermeyi uygun gördük. Sohbet yapan gazetenin başmuharriri Ulikbek Esdevlet:

Saygıdeğer Nurağa, okulda okuduğunuz yıllarda edebiyatla ilgili derslerinizde gönlünüz dolu mu? Okutma seviyesi hangi derecededir?

“Bizim neslin tarihi de edebiyatı da tamamen kısaltılmış, değiştirilmiş, Sosyalist Realizmin esaslarına göre okuduğu herkese malumdur. Elimize geçen şuurumuza sindiği bıçak ucu kadar edebiyat ders kitabı ve onun bir katı kalınlığındaki edebiyatçıların biyografisi kitabı, zor dönem şairleri Duvlat, Murat, Şortanbay, vd., sonra Saken, İlyas, Beyimbetler bile bizim dönemimizdeki ders kitapları içine girmedi. Ahmet, Mağjan, Jusupbek ve şakerim hakkında hiç duymadık diyebiliriz”.

Sohbetinizin devamında

- “Böyle derin düşüncelere siz, Rus ve yabancı edebiyatı iyi anladıktan sonra sahip olmuş olmalısınız?” sorusuna Nursultan Ebişoğlu:

- Tabiki öyle tahmin edebilirsiniz, gerçekten bize Rus edebiyatı yüksek derecede okutuldu. A. Puşkin, M. Lermontov, L. Tolstoy, İ. Turgenev, İ. Gonçarov gibi söz ustalarının eserlerinin bütün nüshaları ile sırayla tanıştık, diye cevap veriyor ve kendi sözüne devam ederek:

- Geçmişini tamamıyla kül gibi saçıvermek olmaz. Keneş devirde biz en çok okuyan uyanık kalpli bir millete dönüşmüştük. Örneğin; biz okul çağında iken özellikle biz Kazak öğrencileri Viktor Hugo, Jak London, Mark Tvein, Jul Vern, Jonaton Svift, Stivenson gibi batı edebiyatının ünlü eserlerini” doksan üç yılı”, “Ak Arlan”, “Martin İden”, “Tom Soyer ile Geklberi Fin’in sergüzeştleri”, “Julvern’İN Seyahati”, “Gaziniler Aralı” gibi eserlerin Kazakça ifadeyle, kemiğini kırıp, iliğini sömürdük.

- Nizami, Rustavelid’ den başlayıp, Semed Vurgun, Resul Hemzatov, SilvaKapatikyan şiiirleri ta bu güne kadar can sıkıntımı giderir diye hatırlar, dahası.

Prezidentimiz aynı öğrencilik zamanınızdaki Uygur okullarının eğitim verme seviyesine bakın? Onların tarih, milli dil ve edebiyata ait derslik ve materyallarda neler ve kimler hakkında yazılmıştır? Uygur klasik edebiyatı hakkında temel eğitim var mı, yok!

Geçen asrın 50’ li yıllarını, kendisinin çocukluk ve gençlik zamanları hatırlayan dil bilimcimiz Ş. Kibirov kendi monografisinde “50’ li yılların gazete okuyucularının elinde bugünkü bedi eserler, ilmi monografiler, gazete ve dergiler çok azdı bugünkü modaya dönüşen, saçmasapan kullanılmakta olan istisna, *tevellud, tupeyli, tensil*” gibi kelimeler söylediğinizde, çünkü diyen kelimeyi işitip, şaşırılmış halde sana bakacak insan mutlaka

bulunacaktır. Edebi miraslarımızdan anladığımız “Okumak nerede! Molla Bilal, Bilal Nazim”, diye ızdırapla yazıyor.

Muhterem Âlimimizin hatırlatması benim kendi başımdan geçen, edebiyatımıza direk alakadar olan küçük bir olayı hatırlattı.

Geçen asrın 70’ li yılları yüksekokullarda okumak isteğiyle TAŞDU’ nun doğu fakültesine kayıt olmuşum ortaokulun son sınıflarını Kazak dilinde bitirdiğim için Özbek edebiyatında sınava girmek niyeti ile 4 ciltlik “Özbek Klasik Edebiyat Tarihi”, adlı çok kıymetli kitabı üçdört sene içinde, sanki Kur’anı kıraat eden talebe gibi, çok iyi öğrenmişim. Şansıma, o yıl Taşkent’ teki üniversiteye Kazakistan’ ın illerindeki birçok Uygur öğrenci geldiğinden, Uygur Âlimlerinden “Yasin İminov, Mehmud Qutluqov Şair Rozi Kadir, Özbekistan tele-radyo idaresinin muavin reisi Helem Hudaberdiyev, emekli gazeteci Abdulkadir Zununov v.b katılması hatırladığım kadarıyla, “Uygur abonelerine ve öğrencilerine sahip çıkan merkez” adındaki sözde cemaatçi teşkilat “Özbekistan orta ve yüksek eğitim müdürlüğünün belirttiği sosyal ve fen bilimleri fakültesindeki tüm Uygur öğrencilerin kendi ana dili ve Uygur edebiyatından sınava girme imkânını yarattığından sevindik.

Muhteşem büyük bir derslik.

Uygur edebiyatından sınava katılma şansını yakalayan 42 tane erkek-kız öğrenci heyecanla oturduk. Bir an bu çağlardaki Doğu Fakültesinin dekanı, ünlü Özbek tercümanı Şaislam Şamuhamedov ile benim hocam filoloji bilimi adayı, doçent Osman Memetahunov geldi. Herkes ayağa kalktı. Hoca gülümseyerek oturmamıza izin verdi.

- Hoca, diyorum ki, Uygurların tümü buraya mı geldi, nedir? Dedi Şamuhamedov gülümseyip Osman abiye bakarak.

- Maşallah, bizim kardeşlerimiz dedi Memetahunov sevinç yaşlarını saklayıp titrek elleriyle yenini düzeltip.

Osman abinin aslında Uygur olduğunu, bu kişiyi kendisinin bile hoca olarak gördüğünü, Uygur dil edebiyat sınavına bu kişinin gözetici olacağını anlatan Şamuhamedov, bize başarılar diledikten sonra gitti.

Klasik edebiyattan kimleri öğrendiniz? Dedi Osman abi cüzdanından kâğıt kalem çıkartarak.

Sadır Pehlivan, Nuzugum! dedi arka taraftan biri. Bilal Nazım ile Kaşiy! dedi başka bir kişi yüksek sesle.

- Atai, Sekkaki ve Navailer?

- Bizim edebiyat hocamız. “Yüz Navai’yi toplasan, bir Puşkin etmez?” dedi. Hoca konuşan kimdir? dedi. Herkes şu tarafa baktık, sınırlanan Osman ağabey sinirle yerinden kalıktı ve o kişiye sertçe bakıp

- Yeter, yeter o terbiyesiz hocanıza ben Osman’dan selam söyleyin dedi nefretle.

- Milli gururu, milli ruhu ölüme mahkûm olduğu yerde, milletin olması mümkün değil. Var olsa bile, onlar herkese itaat eden mankurtlar sürüsü. Bunun eksi halde her zaman ve her yerde milli ruhu üstün, ruhu dünyası saf ve zengin, batur ve bahadır milletin çocuklarının mağrur yaşadığı tarihi bir gerçektir.

Gerçekten kendisinin milli tarihini, milli edebiyatını, özellikle klasik edebiyatı öğrenmekten mahrum edilen ya da onları önemsetmeyen başka dillerde yetişmiş olduğunu bencilce ve hatta nefret gözüyle bakan kişide kim olursa olsun sonuçta milli ruhun olması mümkün mü?

Büyük dil bilimcimizi çok üzen işte bu zincirle bağlanmış sahte nesil, zincirle bağlanmış edebi dil!

“Edebiyat-ruhaniyet zerçemesi” Kazakçası “edebiet-ruhaniyet qaynağı” denilen umumi görünüş altında yapılan bu sohbetta başkanımız Kazak halkının milli ruhunu uyandıran şair yazarlar ve onların eserleri hakkında kısaca bahsederek şöyle diyor:

Bununla beraber o yıllar edebiyatımızda Kazak halkının bazı geçmişi, kaderi çok yazıldı. Örneğin: Kurban Moldgalievnin “Men-Kazakmen” adlı destanı, İlyas Esenderdi’nin “Kehir”, “Hatarlık Ötkel”, “Elmas Kılıç” adlı romanları, Ebijemil Nurpeyisov’un “Kan ve Ter”, Enver Elimcanov’nun “Zengerdağlar”, “Ustazın Kaytışı” romanları, Olcas Sülaymanov “Az i Ya” sı, Asya ve Afrika yazalarının 1973 yılında Almatı’da yaptığı büyük encumen ile El-Farabi dedemizin 1100. yılına adanan ilimi konferans milli şuur seviyemizi yeniden uyandıran eserler ile olaylar oldu. Halkımız, kendinin tarihi ile kaderini, edebiyatı ile medeniyetini yeniden araştırmayı tercih etmişti.

Bizim edebiyatımızda önceki ecdatımızın yaşadığı tarihi, uzak tarihi olayları, Uygur toplumundaki çeşitli çözülmesi zor olayları, birisinin gözüne bakmadan, yansıtılan hanlarımız

ile bahadırlarımızın cesur simalarını yaratıp, onların tam aksi yapılan yüz tasvirlerini ifade eden epik eserler yazıldı mı? Bizde nesillerin ruhuna ruh veren tarihi milli ideal varmı?

Cumhurbaşkanımız kendi sohbetinde bu konuda konuşmasa bile, yukarıdaki ismi şerifi dile getirilen şair ve yazarlar sadece Kazak halkının milli ruhunu uyandırmadan, belki şunun la beraber Kazak edebi dilinin daha da mükemmelleştirmesine, daha da güzelleştirilmesine, onun bedi yeteneğinin daha da yükseltilmesine katkıda bulunan ediplerdir. Başka yönden söylediğimizde, onlar Kazağın milli edebi dili ve tarihinde yeni milli ve edebi dil ile medeniyetini yaratan kalem sahipleridir. Bunu geçen asrın 50’li yıllarındaki bedii eserler ile 70-80’li yıllarda yazılan eserleri aynı ana dilde okuyan okuyucu iyi fark edebilir.

Gerçekten, her bir yazar ve şairin kendine özel kelime kullanması, Kazakça söylemek gerekirse, “söz saptav” hakkındaki, sözlü halk edebiyatı ürünlerinden faydalanma özelliğini, hayati olayları bedii ifade etmek için seçilen kendine özel üslubu olduğu gibi, her bir milletin kendine özel milli üslubu yani edebi ve sözlü konuşma üslubu mevcut. Ana dilinde araştırma yapan her bir âlim ile edip ve şairler ne kadar bilgili olsa da şu milli, bedii ve edebi üslup dairesinden geçemez. O, asırlar boyunca şekillenen ve karar bulan milli üslubu, asırlar boyunca onlarca klasiğimizle düzelen ve güzelleşen edebi dilimizi daha da zenginleştirir ve mükemmelleştirir. Eğer şu malum yazar gerçekten kendine özel idiyse üslubu sadece kendi zamandaşları için numune olmadan belki sonraki nesiller için de örnek olup hizmet eder.

Hakikaten milli üslup canlı dilde de, sözlü edebi dilde de kendi ifadesini bulmuş, millitin kendisine has görünen tarihi amillerden biridir. Yalnız cümlede değil bunun yanında her bir ibarede kendi yansımasını bulur. Geniş manada milli üslup malum milletin yaratılmış varlığında örf,-adet, gelenek, cemiyet terzi ile dil ve edebiyatı, sanatı, ilim ve medeniyeti v.b yansıttığı açıktır.

Ş.Kibirovun kendi monografisinde ileri sürdüğü fikirlerin birisi, asırlar boyunca şekillenen Uygur’a özel milli üsluptan uzaklaşıp söz ve terimleri edebi dil talep derecesine zıt halde kendi mükemmel yapan malum bölge lehçesinde doğru telaffuz kılma ve sanki öyle yazmak gibi yanlış üsluplarla sonlandırma meselesidir. Böyle doğru olamayan haletleri “Uygur Dilinin İmla Sözlüğü” (Almuta1983), istediğiniz zaman bulmanız mümkündür. “Örneğin: sadece “aksak” kelimesini alalım. Tüm Uygurlar ve Türklerde bu nispi sıfat “aksak” olarak telaffuz edilir ve şöyle yazılır: “Aksak “Tömür”, aksak kulan, aksak akku vb. Kazak kardeşlerin çok kullanmakta olduğu aksak kelimesinin ise bizim Uygurca da iyi, yüksek, mağrur, gibi manalara sahip olduğu malum.

Üslup kelimesinin Uygur dil bilimciliğinde birincilerden olup büyük Alişir Nevai kendisinin 1499 yılında yazdığı “Muhakemet ul- Lugeteyn” (İki Dilin Muhakemesi) adlı eserinde “Bu lafz da aslında Türkî üsluptur”, diye, şimdi dil bilimciliğimizdeki stil ve metot dairesinde ve milli özelliklerini ifade edici özel terim olarak kullanmıştır.

Aslında, üslup Arapça bir kelime olup çokluk şekli eshabil, bizce: düzen, usul 2. Kaide, kural, tarz, boğum ve sistem gibi manalara gelir. Bu kelime “imla sözlüğü” nde, üslubu hakkında, üslubu, üslupta; şahıslarda üslubum, üslubu tarzında verilmiş (sayfa 271). Görüyorsunuz ki bu sözün son boğumundaki “B” kalın sesi canlı dildeki telaffuzuyla “P” ye nöbetleştirip yazma ile esas kelimedenden sonra gelmeye mecbur olmuş. Pekinde yayınlanan “Şimdiki Zaman Uygur Edebi Dilinin Telaffuz Sözlüğü” (1988) de üslup, üslubun, üsluba, üslubunun, üsluptan, üslupta ve telaffuzda, üslup olarak verilmiş. (sayfa 546)

Fars-Tacik kardeşlerimizde, herkesten akıllı dil âlimi Şavdun abi Kibirov hakkında; iyi, kolay anlaşılabilen, “serbedar” şeklinde ibareler kullanmış. Bu kelime Fars dilindeki ser “baş” ve dar çift adın ortasında, bu dildeki isimlerin önünde gelip, hareketin yönü, konumu, hareketin yönlendiği şahıs gibi manaları bildirir, Uygur dilindeki yönelme hali uygun be ekinin bağlaması ile meydana gelmiş. Demek ki, sebedar-başı darda, başını dar’a asan manasındadır. Bu isim 14. asırda İran ve Orta Asya’da Moğol istilacıları ve yerli yüksek tabaka vekillerin zulümlerine karşı mücadele eden isyancılar için kullanılmıştır. Sonra bu isim genelleşip, mevcut düzene, Emir ve Sultanların zorluklarına karşı mücadele edenlerin tümüne verilen müşterek isim olmuş.

Demek istiyoruz ki, ana dilimizi, edebiyatı ve sanatımızı, ilim ve medeniyetimizi korumak; birçok emek sarf etmek, birçok mücadele etmek talep ediyor. Mücadelenin olduğu yerde, tabii ki canını feda eden serbedarlar lazımdır. Günümüzde edebi dilimizin gelişmesi ve tekâmülleşmesi, imlamızın doğru ve net olması endişesiyle Şavdun abi Kibirov, meydana çıkmışsa onun burada yalnız kalmaması lazım, onun hangi saha, hangi dalda uzman olmasına bakmadan, tüm âlim ve fazillerımız, şairlerimiz, yazarlarımız, hocalarımız, gazetecilerimiz, medeniyet merkezinin memurları, tek bir kelime ile söylediğimizde milletimizin kaderine önem veren her bir milletseverin ona yardımcı olmamız lazım. İnsan için gökte Tanrı, yerde millettten önemli hiçbir şey yoktur. Akıllı millet, Batur millet kendiliğinden oluşmuyor.

Dil, hak ile haksızlığı, iyi ile kötüyü, güzellik ile çirkinliği, aydınlık ile karanlığı fark etmenin mizanıdır. O basitlikten zorluluğa, çirkinlikten bediliğe, bedilikten edebiliğe, edebilikten ise sonuç olarak ebediliğe geçiyor.

İlahi edebiyat bu millet!

-Şimdiki gençler, diyor Prezidentimiz gazetecinin gündemdeki: “Bugünkü gençlerin edebiyata olan sevgisi ve yaratıcılığının geleceği hakkında tartışma yapsak”, şeklindeki soruya cevaben, “Her yönden yetişmiş, en yeni teknolojiyi, cemiyetteki en zor işleri hızlı bir şekilde öğrenen, devrin ilerlemesinden böyle kolaylıları uygun görüyorlar. Aksi halde, maneviyatımıza olan bağlılık diye düşünüyorum. Onun yerini bilgisayar ile internet hiçbir zaman dolduramıyor.

Annenin aklı, Jambul’un naklinden mahrum kalan çocuk anne sütüne kansa ne olur?

Hoş bizim gençlerimizden, büyük dedemiz Yusuf Has Hacıp’in bir iki hikmetli mesnevisini, Atai ve Nevai’nin birer bent gazel ve rubaisinden ezbere bilen öğrencimiz var mı? Dil ve edebiyat hocalarımızın klasik edebiyatımıza göre bilim seviyesi ne kadardır? Onların Kaşgar’da yayınlanan 4 ciltlik “Uygur Klasik Edebiyatı Tarihi” adlı eserden haberi var mı?

Bilimdin şat bolur daim dilu can,

Bilimsiz âlemde heyran, sergerdan,

“Bilimden sevinçli olur veya dil o can,

Bilim siz dünya da hayran, sergerdan.”

diyor “hak arayan” şeklindeki şerefli unvana nail olan Tacik edebiyatı klasiği Nasır Hısrav.

Gerçekten, sonraki yıllar, kişiyi mutlu edecek durum, dil ve tarihimizin, edebiyat, sanat ve ilim ile medeniyetimizin, özellikle okul maarifimizin bugünkü ve yarınki neslin kaderi hakkında ateşte kalan kıl gibi kıvranıp, endişelenerek zorluklar içinde hak arayan, bir sürü genç âlimlerimiz adalet kürsüsüne çıkıp, kendilerinin sahte sözlerini söylüyorlar. Bunlar sayısal bilimlerden doktora yapan Enver Hacıev, Alimcan Tilivaldı, Ruslar Arziev, Ablehet Kamalov, Abduhalık Heyitbaev bayanlardan; Dilnur Kasımova, Gülnarem Avutova, Patigül Mehsetova v.b.

-Temel mesele olarak dil, öncelikle devlet dili meselesi ortaya çıkıyor, diye yazıyor adliye bilimdalından doktora yapan Enver Hacıev gazetemizin geçen seneki 48. sayısında yayınlayan “Uluslararası Gelişme ve Devlet İstikbalinin Önemli Garantisi” adlı makalesinde, sadece sağlam milli ruh, gururlu millet özgürlüğü, eşitliği, adaleti, barışı istiyor, özgürlüğün değerini anlayabiliyor, onu koruyabiliyor. Dil ise milli ruhun en önemli göstergesi, gururun

güç kaynağıdır. O yüzden milli zulme, zorluk altında yaşayan millete insan hukukunu aşılanmakta olan her hangi bir devlet, zulme maruz kalan milleti yok etmek için onun diliyle eylemlerine başlıyor. Dil korunmakta olsa bile, ondan millete güç verici kudreti yok etmeye güç sarf ediliyor.

Filolojiye fenlerinin Doktoru Alimcan Tilivaldi kendisinin “Varlığımıza Hıyanet Etmeye Hakkımız Var mı?” adlı makalesinde : “Gerçeği konuşursak kim halkımızın esas menfaati ile ilişkili bilim öğrenip, onu şu menfaatini gerçekleştirmek için çalışıyor? Eğer öyle bilim almışsak, o zaman niye bugün milli eğitimimiz, edebiyatımız ve medeniyet, maneviyatımız büyük krizle karşılaşılıyor? Niye ruhumuz, manevi düşüncelerimiz ve milli şuurumuz zayıf? Buna benzer acı soruları ortaya koymakla ona kendisi şöyle cevap veriyor, “*Demek ki aldığımız eğitim yeterli değil! Aydınlarımızın genel bilim seviyesi halkımızı eğitmeye yetmiyor.*”

Yetenekli aydınlarımızı bilimsiz insanlar yönetmekte olduğu için milli şuurumuz çok zayıf durumda kaldı.

Niye yetenekli aydınlarımızda cesaret yok, milli gurur eksik?” diyor âlim endişelenerek. Halkımızın ruhi durumunu kardeş Kazak halkı ile kıyaslayarak, Kazak halkının merkezi Asya’daki başka Türk halklarına göre ruhu üstün ve kendi geleceğine inanıyor. Sadece inanan halk medeni uyanış devrini meydana getiriyor, diye halk sonuç çıkarıyor. Görebiliyoruz ki, her iki istidatlı âlim birbirini doldurmakta olan millet, maarif ve milli ruh meselesi üzerinde tartışma yapıyor. Amaç aynı! Demek bu ilmi marifet mi? Halkımıza bunun hangisi lazım? Hangisi önemli amel?

Tanrı’nın takdiri, takdirin tanımına bakın ha?

Mızrağın ucu, kılıcın kını ile kendisinden sonraki nesillere yani siz ile bize yaklaşık 2 milyon kilometre kare toprağı, onlarca şehir, binlerce köyleri bırakan cengâver ecdadımızın kanı ve teri ile kazanılanlar boşuna mı?. Demek onlarda milli gurur ve ruh yüksekliği yok muydu ha!

Ana dilinin güzelliğı ve kudreti tüm milletin akıl ferasetinin, güç ve kudretinin aynısıdır. Onun için hakiki milletsever, vatansever şair ve yazarlarımız dil bilimcisi âlimlerimizin ana dilin güzelliğı için onu koruyup daha da zenginleştirmek için, dilimizin saflığı için, canını feda ederek mücadele etmesi hakiki amaçtır, diyor emekli gazetecimiz yadigâr Sabitov “Uygur Avazı” gazetesinin 2006 yılı 9.baskısında yayınlanan “Dil Milli Ruhunun Kanlı Remzi” adlı makalesinde. Abartmadan söylemek mümkün ki, bu çok güzel ve

zekice bir fikirdir. Müellifin bu tartışmasına “70 yıldan beri öyle yazıp, öyle telaffuz edip gelmekteyiz, değiştirmenin ne gereği var...” diyen klasik edebiyat deyince başı ağrıyan morali bozulan şair veyazarlarımız ün katıp, desteklese nur üstüne nur olurdu...

Gerçekten, dilin özellikle, edebi dilin büyük ehemmiyeti şundan ibaret ki, o sonsuz ifade etme imkânına sahip. Zengin ve rengârenk dil imkânlarının sonsuzluğu ve ehemmiyetinin büyüklüğü onun maddi ve manevi alanının genişliğindedir. Konuşma ve edebi dil bir taraftan doğa ile insan ve tabiattaki güzelliği aksettirmesi yanı sıra diğer taraftan malum dilin kendi içi güzelliği, mazmun meydana getirici cilveli cevherlerin yetmesidir. O yüzden büyük Cami

*Köksüñni gezine qılalisañ ger,
Şairlar agzidin tökülür gevner,
“Göksümnü hazine yapalisa ger,
Şairlar ağızından dökülür cevher”*

derken dilin işte bu sonsuz sırlı kudretini dikkate almıştır elbette. Zengin edebi dilin böyle eşsiz vasıtalara sahip olmasını sadece mutaassıp/fanatik kişilerin anlamayacağı açıktır.

Uygulama yine bir adım ilerleyerek şunu ispat ediyor ki diye yazıyor “Karahanlılar Tarihinden Beyan” adlı eserin müellifi, yetenekli Uygurlar üzerinde araştırma yapan Veliyen Tao kendi kitabının 354. sayfasında, “Karahanlılar sülalesi devrinde, Orta Asya’nın sosyal ekonomisi yükselmekle beraber, ilim ve medeniyetlerinde de büyük ilerlemeler meydana geldi. Uygur ve başka millet halkları ve aydınlar bu zamanlarda Orta Asya ve dünya tarihinin ilerlemesine büyük katkılarda bulundu.

Orta Asya ve Kazakistan’da yaşamakta olan Uygurları sadece 18-20 asırlarda göç eden göçmenler diye tanımlasak olmaz. Onların malum bir bölümü yerliler, yani bu topraklarda eskiden beri yaşamakta olanlar, diye tarihi gerçekleri cesurane ileri süren genç âlime Dilnur Kasımova her iki devletteki slogan ve Kazak dilimizin geleceği hakkında tartışmalar yapıyor.

Başka cumhuriyetlerle kıyasladığımızda, Kazakistan’daki Uygurlar ilkokulda okuyup temel bilgi alma imkânına sahip. Uygur dili, sadece aile olarak cemiyet dairesinde değil, bilim öğrenmek, ilim-fen, matbuat, bedii edebiyat dili olarak da faaliyet yapıyor. Devletimizde meydana gelen sosyal, iktisadi değişmelerden sonra, Uygur dilinin faaliyeti bizim beklediğimiz gibi olmadı, diye yazıyor D. Kasımova “Uygur Dilinin Şimdiki Durumu ve İstikbali” adlı makalesinde (Uygur avazı, 2005 yılı, 39. Sayı). Dilimizin takdirini önemseyen âlime “Alitag” Uygurca göstergeler programında radyo haberlerinin azaldığını, “Arzu” ve

“Pervaz” jurnallerinin yazıldığını “Jazuşel” neşriyatından Uygur dilinde çıkmakta olan edebiyatların çok azaldığını şimdi bu neşriyattaki Uygur bölümünün kapanıp: gerçekten, Kazakistan’da Rusça Uygurca Kazakça karışık okullar ile aynı zamanda Uygur okulları bile faaliyetlerde bulunuyor. Ama şu bilim dergâhlarında okumakta olan Uygur çocuklarının sayısı gittikçe azalmaktadır. İPU gibi Abay adındaki Kazakistan Milli Üniversitesinin Uygur bölümüne gelmekte olan öğrencilerin sayısının azalması, tabii ki kişiyi endişelendiriyor, diye yazıyor.

Dilnur Kasımova makalesini herkese itiraf etmeye mecbur hissederek aşağıdaki tartışmalar ile sonuçlandırıyor

Gerçekten, Doğu Türkistan’daki Uygur dili ve medeniyeti başka devletlerde yaşamakta olan Uygurlar için genel maneviyat kaynağı olarak kabul edilir. O yüzden o eşsiz zenginliği korumaya alıp, çeşitli yöntemleri bulmak çok önemlidir.

Biz her zaman “Sözlü Kazak edebiyatı mirasları sınırsız bir denizdir, çok zengindir.” şeklindeki kelimeleri çok kullanıyoruz, diyor Prezidentimiz Nur Sultan Ebiş oğlu kendi sohbetinde, o zaman “zengin” ise onlar nerede? Var ise niye yayınlamıyoruz. Şimdi o zengin miras yüz cilt büyüklükte yayınlanıyor. Bunlar Kazak tarihinde ilk defa ele aldığımız çok büyük manevi projedir.

Dünya çapında büyük ehemmiyete sahip olan bu projeye Kazakların dostları heves ile düşmanları haset ile bakıyorlar. El başımız önderliğindeki bu şerefli başlama! “Medeni miras” ın izni sürekli devam etmesi Halk mülküne dönüşmesi, gelecek evlatlara ulaşması gerekmektedir.

Uygur dilinin, Uygur edebiyatının kaderi ne olacak? Göz bebeği gibi “Uygur avazı” Uygur edebiyatının Tanrı dağ kadar büyük yükünü kaldırmaya kadir mi? Ne neşriyat ne bir ilmi dergisi yok; milli edebiyat-sanat, ilim ve medeniyetin kanatsız kuştan ne farkı var?

Uygurların bu zor durumda kalan edebiyat ve sanatlarından muhterem Prezidentimizin haberi var mı acaba?

Sırası gelmişken şunu söylemek lazım ki, bu herkesçe malum, Uygur’dan başka tüm Türk halkları, Rusya içinde milli Türk cumhuriyetleri de dâhil, bin senelerden beri tek bayrak altında yaşamış, bayrağı göklerde dalgalanmış, bağımsızlık devlet marşını okuyup mağrur adım atmıştır. Orta Asya bölgesinde çok eskiden beri yaşamakta olan biz Uygurlar, kendi bağımsızlığına kavuşan kardeşlerimizin arkasından onlara inanarak yolumuza devam ettik,

gerçeği ise büyük kervanın arkasından gelen öksüz deve yavrusu gibi bir tarihi görüntüdür. O deve yavrusu kervanla beraber yola devam edebilir mi ya da çölde kalıp vahşi hayvanlara yem mi olur? Bu birinci olarak kervana, yani kervanbaşına, sonra kervandaki kişilere bağlıdır. “Binecek deven olsa, yükün yerde kalmaz” der Kazaklar. Şimdi o yalnız kalan deve yavrusunu Uygurların devesi yapıp milli ruh hazinemizdeki tüm medeni mirasımız ile hazırlayıp onu gelecek nesiller kervan sarayına güvenli bir şekilde ulaştırmak bize bağlıdır.

Manevi ruh hazinemizde neler var?

Onu yine nasıl edebiyat ve sanat, ilim ve medeniyet cevherleri ile tamamlayabiliriz? Bizde öyle yetenek, istidat, en önemlisi imkânımız var mı?

Yüksek medeniyetleri büyük milletler yaratır. Mağrur milli ruh milleti yükseltebilir. Bunda okul ve eğitimin önemini inkâr etmek mümkün değildir.

Prezidentimizin kendisinin direk açıkladığı “medeni miras” eserinin mahiyeti üstünde tartışma yaptığımızda

Bizim millet; tarihi, sanatı, edebiyatı, medeniyeti, örf ve âdeti, geleneği, iman ve itikadı ile aklını şu gelecek neslin vücuduyla özleştirecek gelecekteki çocuklarımızın dili ne güzel olacaktı! diyor.

Şavdun Kibirov’un kendisinin ömür boyunca uğraşmakta olduğu ana dil, edebiyat ve imla meselesidir. Amacı, imla kaidelerimizi bir defa daha güncelleyerek edebi dilimizin gelişmesi için fedakârlık ile katkıda bulunmaktan ibaret. Bu yöntemle mükemmelleşen imla ile güzel ve zengin Uygur edebi dilini gelecek nesillere ulaştırmak en büyük amacımızdır.

“Orfografiya, yani imla meselesi, Uygur dilinin, genellikle Uygurlar üzerinde araştırma yapanların en önemli meselelerinden biridir.” diye yazıyor Dilnur hanım “bilim denizinden sedef arayan” dil bilimcimiz Şerivahun Baratov doğumunun 70 yılına hediye ettiği makalesinde, “Uygurların Merkezi Asya devletlerinde yaşaması, çeşitli yazma Orfografiya gelenekleri ile genel edebi dilin iki varyantının meydana gelmesine sebep oldu. Keneş zamanında iki tarafın dil bilimci âlimleri Uygur dilinin imlası ve grafiğini birleştirmek için çalışmalarda bulunmuştu. Ama SSSR ve XXZQ arasındaki siyasi ilişkilerin değişmesi Uygur dili sahasındaki ıslahatları yapmaya imkân vermedi.” diye kaygılanıyor âlime. (Uygur avazı 2006, 9. Sayı).

Demek ajun (dünya, âlem) Uygur edebi dilini, onun imla kaidelerini birleştirmek günümüzde dil alanında çok önemli bir konudur.

Eğer biz kendimize çok eski medeniyete sahip milletiz diyorsak, o zaman ilk olarak milli edebi dilimiz aynı olması şart. Bu meselede bilgili, zeki, dil ve edebiyat öğretmenlerimizin özel konferansları yapması da amaca uygundur.

SONUÇ

Üzerinde çalışma yaptığımız *Edebiy Oylar ve İztiraplıri* adlı eserin yazarı Obulkasimov, bir bilim adamı değildir. Ancak Uygur edebiyatı ve genel anlamda Türk edebiyatı, tarihi ve kültürü hakkında derin bilgi sahibi bir aydındır. Bu konularda gazete ve dergilerde yazılar yazmış, değerlendirmeler yapmıştır. Bazı teknik kusurlar bu yazıların edebi değerine bir gölge düşürmemekle birlikte bilimsel bir özellik kazanması önünde engeldir.

Yazar, Türklere ait eski eserlere hâkim, o eserlerdeki Türk kültürüne, diline ait unsurları seçebilen, bunları makalelerinde ustalıkla işleyebilen biridir. Ele aldığı konuları Kaşgarlı Mahmut, Yusuf Has Hacıp gibi büyük Türk ediplerinin eserlerinden örneklerle, halk edebiyatı ürünleriyle desteklemiştir. Türk dilinin eski eserlerine oldukça önem vermiş, o eserlerin yazarlarına övgülerde bulunmuştur. Atasözleri gibi dilin ve kültürün önemli parçalarına yazılarında sık sık yer vermiştir. Yazılarında Uygur atasözlerinin, dolayısıyla Türk atasözlerinin değerine her fırsatta vurgu yapmış, bu atasözlerinin anlamları üzerine uzun açıklamalara yer vermiştir.

Yazar bir Uygur Türküdür; fakat çocukluk döneminde Kazakistan'a göç etmek zorunda kalmış ve orada büyümüştür. Bu durum onun dilini de etkilemiştir, makalelerini Uygur Türkçesiyle yazmış olsa da standart Uygur Türkçesinde yer almayan, Kazak Türkçesine ait kelime ve gramer yapılarına rastlanmaktadır.

Ele aldığı konuları bilimsel bir kaygı ile değil kişisel görüşlerini ön plana çıkararak açıklamıştır. Konuları işlerken yer verdiği büyük Türk düşünür ve ediplere oldukça saygı duyduğunu belli eder. Uygur kültürünün çeşitli unsurlarına özellikle geniş yer vermiştir.

Yazdığı ve daha önce yayımlanmış makalelere sonradan yapılan ilaveler, hatta yayımlanmamış yazılara yapılan bir veya birden fazla ilaveler yazının bütünlüğünü bozmaktadır.

Bazı yazıların künyesi verilirken bazılarında yayım tarihi gün, ay, yıl belirtilerek verilmiş bazılarında ise sadece yıl verilmiştir. Bazılarında gazete veya dergi sayısı belirtilirken bazılarında sadece tarihin verilerek yetinilmesi de bahsettiğimiz eksiklere ilave edebilecek bizim karşılaştığımız durumlardır.

Edebi veya tarihi değerlendirmeler yapılırken zaman zaman kaynak belirtilmiştir. Ancak bunların hiç birinde farklı görüşlerin tartışıldığına rastlanmaz. Alınan kaynaktaki bilgiler sorgulanmadan kesin doğru gibi kabul edilmiştir.

Özellikle son dönemlerde yazılan bazı makale ve değerlendirilmelerde Lenin ve Marks gibi eski Sovyetler birliği ideolojisinin mimarlarına atıf yapılmış olması dikkat çekmektedir. Bu tutum sadece Sovyetler birliği dağılmadan önceki yayınlarda olmuş olsa normal karşılanabilirdi ancak bağımsızlıktan sonraki yayınlarında da yer almış olması sadece korku ve baskı ile izah edilmez, aydınların bu görüşleri özümseydiğini ve hayatının bir parçası kabul ettiğini gösterir.

Şairane üslup ve Paralelizm'den, atasözleri, İslam ve milli anane, sanat, klasik edebiyat, büyük düşünürler ve onların icadî emekleri vb. alanlarda kapsamlı bilgiler sunarak geçmişten günümüze devam edegelen Uygur Türk medeniyet ve edebi sanatın gelişme süreci güzel bir şekilde ortaya koyulmuştur. Eski Türk rivayetlerinde ve Yusuf Has Hacıp'in kalemiyle canlandırılmış gök bilimleri hakkındaki derin düşünceler eskiden Türklerin uzay hakkında ne kadar meraklı ve bilgi sahibi olduğunun kanıtıdır. Eski Türk takvim ile Miladi ve Hicri takvimleri karşılaştırılarak Türklerin eskiden kendine özgü medeniyete sahip sayılı kavimlerden olduğu tespit edilir.

Zengin ve gelişmiş Uygur Türk müzikleriyle sanatları kadim İpek Yolu aracılığıyla doğuda Çin'den batıda Roma'ya kadar olan geniş coğrafya ve çeşitli kültürleri oldukça etkilemiştir. Bununla birlikte eski dönemden geliştirilmiş zengin halk edebiyatı, şiir ve destanlar, yetmişmiş bilginler ve onların kaleme aldığı çeşitli konulardaki nadir eserler sadece Uygur Türk edebiyatı ve medeniyetinin gelişmesine değil aynı zamanda komşu ve başka milletlerin medeniyetine de büyük etki göstermiştir. Şark ellerinde oldukça etkili olan Komracva ve onun kaleme aldığı eserler, Türk sultanlarının inşa ettiği ve günümüze kadar ulaştığı Güney Asya'daki Türk üslubundaki inşaatlar, dünyanın mucizelerinden sayılan Karız kanalları, Farabi ve Mevlana gibi sayısız düşünürler mükemmel ve gelişmiş eşsiz bir medeniyetin belirtisidir.

Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar olan geniş coğrafyaya yayılmış, şanlı geçmişi, zengin kültürü, eski dil ve kadim medeniyete sahip olan Türk milletleri yakın tarihi süreç içerisinde karşı karşıya kaldığı iç karışıklıklar, cehalet ve dış müdahaleler nedeniyle gerilemeye ve zayıf düşmeye başlamıştır. Küçücük birliklere parçalanarak kurduğu büyük İmparatorluklarını kaybetmekle kalmamış, esarete ve sömürgeye maruz kalmıştır. Bu aynı zamanda Türklerin bir

bütün millet olarak kabilevi suni milletlere parçalanmasına, bir bütün Türk dilinin de küçücük kabilevi dillere ayrılmalarına yol açmıştır.

Yakın tarihte Türkler sadece coğrafi olarak değil, dil, kültür açısından da parçalanma süreci yaşamıştır. Uygur Türkleri de buna dâhil olarak doğu ve batı istikametinde bölünmüşlerdir. Bu yüzden modern dönemde Ürümçi'yi merkez yapan Doğu Uygur edebiyatı ve Batı Türkistan Yedi Su'yu merkez kılan Batı Uygur edebiyatı ortaya çıkmıştır. Bu ayrışmalar bir milletin kendi arasındaki iletişimin, ortak kültür ve edebiyatın oluşumuna ve gelişmesine büyük engeller ortaya çıkarmaktadır. Ortak bir şanlı geçmişimize sahip çıkmak, kadim medeniyetimizi tekrar canlandırarak günlük hayatımızda yaşatmak Türk toplumlarının tekrar dünyanın en uygar uluslarından olarak ortaya çıkması için hayati önem taşımaktadır. Bu amaca ulaşmak için milletin aydınlarına çok büyük görevler yüklenmektedir.

KAYNAKÇA

- Abudukelimi, B. (2006). *Uygur Türklerinin Dinî İnanışları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Almasbek, O. (2007). *Edebiy Oylar ve İstirapliri*, Mir Neşriyatı, Almuta.
- Baran, L. (2008). Çağdaş Uygur Edebiyatının Oluşması ve Gelişmesi. *Bilig*.
- Buran, A. Alkaya, E. (1999). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Elazığ: Akçağ.
- Çandarlıoğlu, G. (2012). *Uygurlar*, c.42, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Çeinge, H. K.(2000). *Abdurrahim Ötkür'ün Şiirleri I-LL*, İstanbul: Meb. Yayınları.
- Çınar, M. A. (2017). Uygur Asıllı Dil Bilimci Mirsultan Osmsnov ve Lonbor Agzı *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 10, s. 56-66.
- Devlet, N. (1993). *Çağdaş Türkîler, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. Ek Cilt, İstanbul: ÇağYayınları.
- Koraş, H. (2015). *Vatan Şairi Bir Uygur Mehemmetimin Obulkasimov*. Konya: Kömen Yayınları.
- Emet, E. (2008). *Doğu Türkistan Uygur Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Emet, E. (2000). *Doğu Türkistan Uygur Ağızları*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım.
- Ersoy, Y. H. (2007). *Yeni Uygur Türkçesi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Esin, E. (1978). *İslamiyetten önceki Türk kültür Tarihi ve İslama Giriş, Türk Kültürü El Kitabı*. İstanbul.
- Gömeç, S. (2011). *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. 2. Baskı. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gömeç, S. (2011). *Uygur Türkleri Tarihi*. 4. Baskı. Ankara: Berikan Yayını.
- İltebir, A. (1998). Günümüz Uygur Türk Tarihi Romanlarında Azatlık Teması Doğu. *Türkistan'ın Sesi Dergisi*.
- Hüseyin, G. V. (1987). *Uygur Klasik Edebiyatı Tizisliri*, Milletler Neşriyatı.

- İzgi, Ö. (1989). *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kafesoğlu, İ. (1992). *Uygurlar, Türk Dünyası El Kitabı*, I.Cilt, Ankara: TKAE.
- Kaşgarlı, R. A. (2014). Çağdaş Uygur Edebiyatı ve Onun Geleceği. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 3, s.129-145.
- Kaşgarlı, S. M. (2004). *Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Kaşgarlı, S. M. (1998). *Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kaşgarlı, M. (1985). *Divanı Lügati't-TürkTercümesi*, Çev. B. Atalay, 1. Cilt, 2. Baskı, Ankara.
- Kaşgarlı, M. (1991). *Divanı Lügati't-TürkTercümesi*, Çev. B. Atalay, 1. Cilt, 3. Baskı, Ankara.
- Kaşgarlı, M. (1991). *Divanı Lügati't-TürkTercümesi*, Çev. B. Atalay, 2. Cilt, 3. Baskı, Ankara.
- Kaşgarlı, M. (1991). *Divanı Lügati't-TürkTercümesi*, Çev. B. Atalay, 3. Cilt, 3. Baskı, Ankara.
- Öger, A. (2013). *Uygur Türklerinde Törenler ve Bayramlar*. 1. Baskı. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Öger, A. (2008). *Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme ve Metinler)*. Yayınlanmış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Öztopçu, K. (1992). *Uygur Atasözleri ve Deyimleri*. İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı Yayınları.
- Öztürk, R. (1994). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Saray, M. (2015). *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*.1. Baskı. İstanbul: Aygan Yayıncılık.
- Sayrami, M. M. (1986). *Tarihi Hamid*. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- Sheng, L. (2013). *Sinciang Uygur Tarihi*. 1. Basım. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Tezcan, S. (1984). *Uygurlar*. Türk Ansiklopedisi. C.33, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

Yusuf, A. (2006). *Üniversite Öğrencilerinin Tüketim Kültüründeki Değişmeler Çin/Uygur Örneği*. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

EK

Yazar ile Özel Görüşme

18 Ağustos 1962 Cumartesi, bugün bizim mukaddes vatanımızı bırakıp Sovyetler birliği sınırına geçtiğimizizin 250. günü, bu gün aynı zamanda benim Cuvsar Cıdıbay vadisindeki Kazak halkının büyük şairi Allame Apay'ın mezarını ziyaret edip onun ruhuna Kur'an okuduğum gün.

Cefakâr halkım, canım Uygur'um beni şair diye kabul etse, gerçek şu ki benim kâmil bir insan ve kabil bir edip olup yetişmemde kardeş Kazak diyarının, Kazak hocalarımın çok ecri vardır. Özellikle çocukluğumda anadilim gibi özdeşleşen Kazak dili ile Kazak diline çeviri yapılan Rus klasikleri, hem gelişen edebiyatı, Sovyetler Birliği ve cihan halkları edebiyatını detaylı olarak öğrenmeme katkı sağlamıştır. Edebiyata olan sevgimi keşfetme yeteneğimi ve en önemlisi, kendi bakış açımı yetiştiren biriyim.

Gerçekten büyük edip ruhuna sığınan, o zamanlarda, Allah'ın hidayeti Abay ruhunun sahaveti ile şairlik kuşu başıma konmuş olabilir.

Babam Cabbar Hacı Muhammet Ali Oğlu İbn-i İbrahim Yağma, 1875-1880 yılları arasında Kaşgar'ın Semer kentinde doğmuştur. Tüccarlık yaptığından dolayı ilk başta Gulca şehrinde, sonra geçen asrın başlarında eşi Sarhan ana ile Çöçek şehrine göç etmiştir. Üvey ağabeyim Tursun onların tek oğludur.

Annem Hayrınısahan, Mahmut Ahun kızı 1924 yılı Kaşgar-Beşkeremde doğmuştur. 80 yaşında vefat etmiştir. Taşkent ili Taşkent ilçesindeki Sabır Ahunbayev Sovhoz'nun "Hasanbay Mezarlığı"na defnedilmiştir.

Anneannem Silimhan Hoşur Ahun kızı (96 Yaşında Taşkent'te vefat etti) Artuş Onrukluğ olup, aslen Dokuz Taralı Yağmalarındandır. Ecdatları Karahanlılar devrinde Karluklar ile Artuş Kataylak'a yerleşmiştir. Dedem Mahmut Ahun ve Anneannem Silimhan dindar kişiler idi.

Ben, Mehemetemin Oğlu Kasımov (Almasbek) 7 Nisan 1943 Çarşamba günü, Müstakik Şarki Türkistan Cumhuriyeti'nin kurulmasından 19 ay evvel, aynı gün Doğu Türkistan'ın

Tarbagatay vilayeti merkezi öçek'te dindar bir ailede dünyaya geldim.

Daha ilkokula başlamadan, dedem Mahmut Ahun'un delaleti ile Arap alfabesini öğrendim ve Kuran'daki kısa sureleri okumaya başladım. Sonra şehrimizdeki ikinci ilkokulda okumaya başladım. Bu okuldaki hocalarımız genelde Tatar, Özbek ve Kazaklardan oluşmuş olup, kendi aramızda Uygurca konuşmuyorduk. Özellikle Kadir Ebzi, Halide Apay (okulumuzun genel müdürleri), Fatma ve Gül-hayat Apaylar sadece Tatar dilinde konuşuyordu.

Çok sinirli ve çok disiplinli hocalarım bana gerçek şairin kim olduğunu, şiirin ne olduğunu anlatıp bendeki şiire olan hislerimi uyandıran o kıymetli hocaları sevgilerimle anıyorum.

Lise (5-7. sınıflar) başladığımızda Havahan Apay soyadını hatırlayamıyorum, çok kibar bir kadın idi. (Bizim öçek'te erkek hocalara Ebzi, bayan hocalara Apay deniliyordu) . Bize Uygur dilinden dersler işlediler.

Lisede (7-8. sınıflar) Uygur okullarının, okul binasındaki yeni sınıfları geniş ve temiz idi. Kadir Ebzi, Ablikim Ebzi ve Zeytune Apaylar ders işledi. Bu yıllarda, "Sincan Pionerleri" ve "İli Gazetesi" sayfalarında benim makalelerim yayımlanmaya başlamıştı.

1950'li yılların ikinci yarısından itibaren Kasım Amanbalov, Abdullah Kadiri, Aybek Gopur, Berdi Kerimbayev, Abdullah Tokay, Liyuşiz ve başkalarının eserleri ile tanışmaya başladık.

Özellikle o yıllarda (Ş U A R) Sincan Uygur Özerk Bölgesi kütüphanesine göz atıp, Uygur ve Kazak dilinde Arap alfabesi esasında birçok çevirme eserlerini yazmıştır. Örneğin; "Kazak İli", "Yeni Hayat", ve "Doğu Hakikati" dergileri neşriyatlarının Sincan'daki Türkî dilli halklar aydınlarının, âlimlerinin, yazar ve şairlerinin yetişmesindeki tarihi katkısının özelliklerini söylemek lazım. Bunun gibi hem edebi hem de medeni ilişkileri kimse inkâr edemez.

Biz Uygur gençleri bile M.Gorki'nin edebiyat hakkında, "Doğu Hakikati" neşriyatı, Taşkent-1957, Liyuşin "Hikâyeler" – "Yeni Hayat" neşriyatı Almatı-1953, Gapur Gulam "Seçilen Eserler" Taşkent-1953, V.G Beliniski "Makaleler" Taşkent-1951, A.Dubrulyubov "Edebi Tenkidi Makaleler" Taşkent-1954, Aybek "Nevai" Almatı-1954, I.V.Stalin "biyografi" Almatı-1953, "Siyasi İktisat" Taşkent-1956, bunun gibi birçok kitabı zamanında okumuştuk.

Özbek yazarı Abdullah Kadiri'nin (1894-1940) “Geçen Günler”, “Mihrap'tan Çıyan”, Türkmen yazarı Berdi Kerbayev'in (1894-1974), “En Önemli Adım”, Tacik Edebiyatının temelini oluşturan yazarlardan Sedirdin Eyni'nin (1878-19549), “Buhara Zindanlarında”, “Dahunda” gibi romanları manevi güç olmuştur.

Tekrar söylediğimiz gibi, Sincan'daki Kazak ve Uygur öğrencileri için Almatı'da (1944-1949) neşredilen “Kazak İli” dergisi (1949-1957), Yeni Hayat, dergisine değiştirilmiştir. “Yeni Hayat” dergisi neşriyatı Abay'ın (1845-1904) akliye sözleri ve şiirleri, Muhtar Avezov'un (1897-1961) “Abay ve Abay Yolu” adlı eserlerinin neşredilmesi Uygur edebiyatı için çok büyük katkılarda bulunmuştur.

Bakıldığında Taşkent'teki “Doğu Hakikati” neşriyatının bile birçok güzel işleri yaptığı gençler tarafından iyi bilinmektedir.

Benim edebiyata olan ilgim özellikle de şiire olan sevgimin artmasına (1962-1965) lisenin son sınıflarını Kazak dilinde ve üniversiteyi Taşkent'te Özbek dilinde almam etkili olmuştur. Kazak ve Özbek Edebiyatı'nın fen ve medeniyetinin altın çağı geçen asrın (1970-1980) olduğu herkes tarafından malumdur.

Sözde Uygur Sovyet edebiyatı da o yıllarda kendisinin altın çağını geçirmiştir. Edebiyatın temel üç çeşidi (Poeziye, Proza (Şiir, Nazım) ve Dramaturg)'de daha da yükselmiştir.

Özellikle şunu tekrarlamamız lazım ki, ben Doğu ve Uygur Türk Edebiyatı klasiklerini yani Firdevsi ve Nizami Gencevi'den Nevayi ve Fuzuli'ye kadar, sonra Hüsrev-i Dehlevi ve Bedlit'ten Abayi ve Bilal Nazmi'ye kadar yaşayan büyük ediplerimizin eserlerini Kitap Meskeni –Taşkent'te okudum ve mütalaa ettim.

Geçen asırda “Edebi dostluk Ebedi” diyen bir ibare vardı. Gerçekten benim kalbimde kardeş milletlere göre sevgi uyandıran amillerden biri edebiyattır.

Almatı,14.03.2019

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER:

Adı ve Soyadı: NUERMAIMAITI BUAJIER

Doğum Tarihi: 08.05.1992

Doğduğu Yer: Kaşgar Doğu Türkistan, Çin

Medeni Hali: Bekâr

İletişim Bilgileri: bvhajar018@gmail.com

EĞİTİM:

2010-2015 Sincang Eğitim Üniversitesi Uygur Dili ve Edebiyatı Bölümü

2016-2019 T.C. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans Programı

YABANCI DİL: İngilizce, Türkçe